

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЗАДВОРНЯК ЛЮДМИЛА СЕРГІЇВНА

УДК 378.017.4:37.091.322(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

ФОРМУВАННЯ АКТИВНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ
МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ
У ПОЗААУДИТОРНІЙ ВИХОВНІЙ РОБОТІ

13.00.07 – теорія і методика виховання

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Науковий керівник: **Акімова Ольга Вікторівна,**
доктор педагогічних наук, професор

Вінниця – 2021

АНОТАЦІЯ

Задворняк Л. С. Формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук 13.00.07 – теорія і методика виховання. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Міністерство освіти і науки України. Вінниця, 2021.

У дисертації доведено, що першочерговим завданням виховання сучасної молоді як найбільш мобільної частини соціуму, що підтримує, втілює в життя прогресивні реформи та характеризується значним потенціалом особистісного зростання, є реалізація активної громадянської позиції в умовах глобальних змін. Патріотичні устремління студентської молоді мотивують активну участь у розвитку науки й практики освіти, забезпечують зростання самосвідомості й самореалізації у професії. Головним пріоритетом молодого покоління є саморозвиток особистості патріота-громадянина, формування свідомої активної громадянської позиції.

На основі аналізу філософської, психологічної та педагогічної літератури з'ясовано сутність поняття активна громадянська позиція, котре потрактовуємо як моральну якість, що характеризується високим рівнем розвитку національної самосвідомості особистості, спрямованістю на діяльність, корисну для суспільства, здатністю підпорядковувати особисті інтереси громадянським, служінню Батьківщині; повагу до свого народу й до інших народів та держав, прагнення внести вагомий внесок у зміцнення держави, почуття справедливості, чуйності, милосердя.

Визначено, що активна громадянська позиція майбутнього вчителя гуманітарних спеціальностей – це інтегрована якість майбутнього вчителя, що забезпечує на основі моральної, соціальної, політичної, юридичної готовності та сформованої національної самосвідомості здійснення патріотичного виховання учнівської молоді у процесі викладання

гуманітарних дисциплін та у позанавчальній виховній діяльності, формування їхньої громадянської позиції, моральних ідеалів, мотивування соціальної активності та спрямування учнів до суспільно значущої діяльності.

Доведено, що виховна позааудиторна робота потрактовується як процес оволодіння майбутніми вчителями гуманітарних спеціальностей соціальним досвідом, багатою духовною культурою рідного народу, його соціальною ментальністю, національним світоглядом, що є основою формування особистісних рис громадянина-патріота України та поєднує національну самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, екологічну культуру, індивідуальні здібності і таланти. Основним завданням виховного позааудиторного процесу визнано оволодіння молодим поколінням соціальним досвідом, багатою духовною культурою народу, його соціальною ментальністю, національним світоглядом, що є основою формування особистісних рис громадянина-патріота України, які поєднують у собі національну самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, екологічну культуру, розвиток індивідуальних здібностей і таланту.

Основними напрямками формування громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних дисциплін у позааудиторній виховній роботі визнано такі: визнання свободи мислення, права студентів на власну думку, політичні та життєві позиції; визнання пріоритету самовиховання студентів, самоуправління в організації позанавчальної діяльності, спрямованої на розвиток власного потенціалу; організацію студентського самоврядування, роботи студентських добровільних об'єднань, що передбачає гнучкі форми взаємодії між викладачами й студентськими групами та спрямованість виховної роботи на професійно орієнтовану діяльність студента.

Створена модель орієнтована на очікуваний результат і передбачає можливість перевірки та корекції виховного процесу, вона інтегрує цільовий, методологічний, змістовний, процесуальний, оцінювально-результативний

блоки. Модель включає педагогічні умови формування активної громадянської позиції майбутнього вчителя, а саме: розвиток мотивації соціокультурної діяльності майбутніх учителів у процесі застосування аксіологічного підходу; формування надпрофесійних навичок soft skills засобами інтерактивних технологій виховної роботи; забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи у процесі використання масових форм діяльності.

У структурі активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей виокремлено та обґрунтовано компоненти, критерії, показники та рівні сформованості досліджуваного феномену. Зокрема, компонентами визначено: аксіологічний, когнітивний, діяльнісний. Відповідно до виокремлених компонентів визначено критерії та показники, до яких віднесено – ціннісно-мотиваційний: система мотивів, ціннісних орієнтацій, ідеалів; позитивна установка на активну участь у суспільному житті; соціально значущі моральні цінності, загальнолюдські якості; інтелектуально-гносеологічний з показниками: правові, полікультурні та морально-духовні знання; уміння аналізувати соціальні ситуації і проблеми, генерувати власну точку зору; єдність громадянської позиції та професійної самореалізації; світоглядно-діяльнісний: усвідомлене виконання обов'язків; участь у соціально значимій діяльності; громадянська активність та ініціативність. Виокремлені та обґрунтовані критерії та показники дозволили схарактеризувати три рівні сформованості досліджуваної якості у майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей: високий, середній і низький.

Перша педагогічна умова – розвиток мотивації соціокультурної діяльності майбутніх учителів у процесі застосування аксіологічного підходу – обрана тому, що мотивація як основа забезпечення активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей найбільш ефективно формується у межах гуманістичної парадигми виховання на основі аксіологічного підходу, адже педагогічна діяльність за своєю сутністю є ціннісно-визначеною. До методичного забезпечення першої педагогічної

умови віднесено різноманітні методи і форми виховання: бесіди, диспути, круглі столи; вечори запитань і відповідей; літературно-музичні композиції; гуртки за інтересами, акції милосердя; експедиції; екскурсії історико-культурними місцями рідного краю; виставки художньо-національної творчості; книжкові виставки; тематичні стенди, вечори зустрічей з відомими українськими діячами літератури і культури; бесіди з народними майстрами з різних видів ремесел, музикантами, художниками.

Друга педагогічна умова – формування надпрофесійних навичок soft skills засобами інтерактивних технологій виховної роботи – обрана тому, що саме позааудиторна виховна робота у педагогічному університеті має надзвичайно значний потенціал щодо формування soft skills, необхідних для становлення активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей. Методика реалізації другої педагогічної умови включала такі інтерактивні технології виховання, як: ігрові та проєктувальні; форми виховання: національні маніфести; відкриті трибуни; соціальні тренінги; клуби; фестивалі; гуртки.

Третя педагогічна умова – забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи у процесі використання масових форм діяльності – обрана тому, що масові форми роботи забезпечують оволодіння майбутніми вчителями історією українського народу, традиціями, духовним багатством, що передається з покоління в покоління як спадок старшого покоління молодшому, так виховання набуває народного характеру, відбувається забезпечення національної спрямованості виховних впливів. Методика реалізації третьої педагогічної умови включала такі форми: проведення національних свят; урочистих заходів щодо календарних дат; флешмобів; акцій милосердя.

Наукова новизна результатів дослідження:

- *уперше:* теоретично обґрунтовано педагогічні умови формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі (розвиток мотивації

соціокультурної діяльності майбутніх учителів у процесі застосування аксіологічного підходу; формування надпрофесійних навичок soft skills засобами інтерактивних технологій виховної роботи; забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи у процесі використання масових форм діяльності); створено модель формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі;

- *уточнено*: зміст поняття «активна громадянська позиція майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей»; критерії, показники й рівні сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей;

- *подальшого розвитку* набули форми й методи формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі.

Практичне значення результатів дослідження полягає у відборі діагностичного інструментарію, що надає можливість здійснювати моніторинг формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей; розробці та впровадженні в освітнє середовище педагогічних університетів методичного забезпечення щодо реалізації педагогічних умов формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі; розробці та впровадженні у позааудиторну виховну роботу з формування активної громадянської позиції майбутніх учителів методичного посібника «Сценарії виховних заходів національно-патріотичного виховання». Матеріали дослідження можуть бути використані в системі фахової підготовки майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у процесі вивчення дисциплін «Методика виховної роботи», «Основи педагогічної майстерності», «Педагогіка» (розділ «Теорія виховання»); у роботі відділів молодіжної політики та виховної роботи педагогічних університетів з питання організації позааудиторної виховної роботи серед

майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей.

Напрямами подальших досліджень можуть бути такі: психологічні особливості та чинники формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей; розроблення нових моделей та педагогічних умов, інноваційних технологій і методик формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у процесі позааудиторної виховної роботи.

Ключові слова: громадянська освіта, активна громадянська позиція, громадянськість, патріотичне виховання, майбутні учителі, студентська молодь, заклад вищої освіти.

SUMMARY

Zadvornyak L.S. Formation of an active civil position of future teachers of humanities in extracurricular educational work. – Manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of pedagogical sciences 13.00.07 - the theory and a technique of education. Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine. Vinnytsia, 2021.

In the dissertation it is proved that the primary task of educating modern youth as the most mobile part of society, which supports, implements progressive reforms and is characterized by significant potential for personal growth, is the implementation of active citizenship in global change. Patriotic aspirations of student youth motivate active participation in the development of science and practice of education, ensure the growth of self-awareness and self-realization in the profession. The main priority of the young generation is the self-development of the personality of a patriot-citizen, the formation of a conscious active civic position.

Based on the analysis of philosophical, psychological and pedagogical literature, the essence of the concept of active citizenship is clarified, which is interpreted as a moral quality characterized by a high level of national identity,

focus on activities useful to society, the ability to subordinate personal interests to civic service; respect for their people and for other peoples and states, the desire to make a significant contribution to strengthening the state, a sense of justice, sensitivity, mercy.

It is determined that the active civic position of the future teacher of humanities is an integrated quality of the future teacher, which provides on the basis of moral, social, political, legal readiness and formed national identity the implementation of patriotic education of students in the teaching process humanities and extracurricular educational activities, the formation of their civic position, moral ideals, motivating social activity and directing students to socially significant activities.

It is proved that educational extracurricular work is interpreted as a process of mastering by future teachers of humanities social experience, rich spiritual culture of the native people, its social mentality, national worldview, which is the basis of personal traits of a citizen-patriot of Ukraine and combines national self-consciousness artistic and aesthetic, legal, labor, physical, ecological culture, individual abilities and talents. The main task of the educational extracurricular process is the mastery of the young generation of social experience, rich spiritual culture of the people, its social mentality, national worldview, which is the basis for the formation of personal traits of a citizen-patriot of Ukraine, legal, labor, physical, ecological culture, development of individual abilities and talent.

The main directions of forming the civic position of future teachers of humanities in extracurricular educational work are the following: recognition of freedom of thought, the right of students to their own opinion, political and life positions; recognition of the priority of self-education of students, self-government in the organization of extracurricular activities aimed at developing their own potential; organization of student self-government, the work of student voluntary associations, which provides flexible forms of interaction between teachers and student groups and the focus of educational work on professionally oriented student activities.

The model is focused on the expected result and provides the ability to check and correct the educational process, it integrates the target, methodological, substantive, procedural, evaluation and performance blocks. The model includes pedagogical conditions for the formation of an active civic position of the future teacher, namely: the development of motivation of socio-cultural activities of future teachers in the process of applying the axiological approach; formation of superprofessional skills soft skills by means of interactive technologies of educational work; ensuring the national orientation of extracurricular educational work in the process of using mass forms of activity.

In the structure of the active civil position of future teachers of humanities specialties are singled out and substantiated components, criteria, indicators and levels of formation of the studied phenomenon. In particular, the components are defined: axiological, cognitive, activity. In accordance with the selected components, the criteria and indicators are determined, which include - value-motivational: the system of motives, value orientations, ideals; positive attitude to active participation in public life; socially significant moral values, universal qualities; intellectual and epistemological with indicators: legal, multicultural and moral and spiritual knowledge; ability to analyze social situations and problems, generate one's own point of view; unity of civic position and professional self-realization; worldview-activity: conscious performance of duties; participation in socially significant activities; civic activity and initiative. Selected and substantiated criteria and indicators allow us to characterize the three levels of formation of the studied quality in future teachers of humanities: high, medium and low.

The first pedagogical condition - the development of motivation of socio-cultural activities of future teachers in the process of applying the axiological approach - is chosen because motivation as a basis for active citizenship of future teachers of humanities is most effectively formed within the humanistic paradigm of education based on axiological approach. is value-determined. To the methodological support of the first pedagogical conditions include various methods

and forms of education: conversations, debates, round tables; evenings of questions and answers; literary and musical compositions; interest groups, charity events; expeditions; excursions to historical and cultural places of the native land; exhibitions of artistic and national creativity; book exhibitions; thematic stands, evenings of meetings with famous Ukrainian figures of literature and culture; conversations with folk masters of various crafts, musicians, artists.

The second pedagogical condition - the formation of superprofessional skills soft skills by means of interactive technologies of educational work - is chosen because extracurricular educational work at the Pedagogical University has extremely significant potential for the formation of soft skills necessary for active citizenship of future teachers of humanities. The method of realization of the second pedagogical condition included such interactive technologies of education, as: game and design; forms of education: national manifestos; open stands; social trainings; clubs; festivals; mugs.

The third pedagogical condition - ensuring the national orientation of extracurricular educational work in the process of using mass forms of activity - is chosen because mass forms of work provide future teachers with mastery of the history of the Ukrainian people, traditions, spiritual wealth passed down from generation to generation. education acquires a national character, there is a national orientation of educational influences. Methods of implementing the third pedagogical condition included the following forms: holding national holidays; ceremonial events on calendar dates; flash mobs; charity shares.

Scientific novelty of research results:

- for the first time: the pedagogical conditions for the formation of an active civic position of future teachers of humanities in extracurricular educational work (development of motivation) are theoretically substantiated socio-cultural activities of future teachers in the process of applying the axiological approach; formation of superprofessional skills soft skills by means of interactive technologies of educational work; ensuring the national orientation of extracurricular educational work in the process of using mass forms of activity); a model of forming an active

civic position of future teachers of humanities in extracurricular educational work was created;

- specified: the content of the concept of "active civic position of future teachers of humanities"; criteria, indicators and levels of formation of an active civil position of future teachers of humanities;

- further development of forms and methods of forming an active civic position of future teachers of humanities in extracurricular educational work.

The practical significance of the research results lies in the selection of diagnostic tools that provide an opportunity to monitor the formation of an active civic position of future teachers of humanities; development and implementation in the educational environment of pedagogical universities of methodological support for the implementation of pedagogical conditions for the formation of an active civic position of future teachers of humanities in extracurricular educational work; development and implementation in extracurricular educational work on the formation of an active civic position of future teachers of the manual "Scenarios of educational activities of national-patriotic education." Research materials can be used in the system of professional training of future teachers of humanities in the study of disciplines "Methods of educational work", "Fundamentals of pedagogical skills", "Pedagogy" (section "Theory of education"); in the work of the departments of youth policy and educational work of pedagogical universities on the organization of extracurricular educational work among future teachers of humanities.

Areas of further research may be as follows: psychological features and factors of formation of an active civic position of future teachers of humanities; development of new models and pedagogical conditions, innovative technologies and methods of forming an active civic position of future teachers of humanities in the process of extracurricular educational work.

Key words: civic education, active civil position, citizenship, patriotic education, future teachers, student youth, higher education institution.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Задворняк Л. С. Моральна культура як філософська та психолого-педагогічна категорія. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. / редкол. : І. А. Зязюн (гол.) та ін. Київ ; Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2014. Вип. 40. С. 247–252.
2. Задворняк Л. С. Особливості формування активної громадянської позиції студентів у позааудиторній виховній роботі. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. / редкол. І. А. Зязюн (гол.) Київ ; Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2016. Вип. 46 С. 179–182.
3. Задворняк Л. С. Роль духовно-моральних цінностей у формуванні активної громадянської позиції студентів. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* : зб. наук. пр. / гол. ред. Г. П. Шевченко ; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Сєверодонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. Вип. 5(98). С. 92–102.
4. Задворняк Л. С. Позааудиторна робота як засіб формування громадянськості майбутніх учителів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. / редкол. : В. І. Шахов (гол.) та ін. Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2020. Вип. 64. С. 28–32.
5. Задворняк Л. С. Організація позааудиторної роботи зі студентською молоддю як умова підвищення ефективності освітнього процесу. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці*

фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. пр. Вінниця : ТОВ «Друк плюс». 2020. Вип. 58. С. 91–97.

Статті в зарубіжних наукових періодичних виданнях

1. Задворняк Л. С. Соціально-педагогічний потенціал ЗВО у становленні громадянської компетентності студентської молоді. *Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka: wydanie specjalne / kolegium redakcyjne* : W. Okulicz-Kozaryn, L. Nechaeva, K. Fedorova. Wydawca : Sp.z. o.o. «Diamond trading tour», 2020. S. 33–37.

2. Задворняк Л. С. Педагогічні умови формування активної громадянської позиції майбутніх учителів в процесі позааудиторної виховної роботи. *Modern scientific researches*. Білорусь, 2021. Вип.15 (ч. 2). С. 76–81.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Задворняк Л. С. Духовність української культури. *Виховання молоді на принципах християнської моралі* : зб. матеріалів регіональної наукової конференції. Вінниця, 2011. С. 91–94.

2. Задворняк Л. С. Роль релігії в житті українського козацтва. *Виховання молоді на принципах християнської моралі* : зб. матеріалів регіональної наукової конференції. Вінниця, 2012. С. 49–52.

3. Задворняк Л. С. Педагогічні умови ефективності морального виховання студентів. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень* : зб. наук. пр. / редкол. : Р. С. Гуревич (гол.) та ін. Київ ; Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2016. Вип. 3(6). С. 179–182.

4. Задворняк Л. С. Проблеми формування громадянської свідомості студентської молоді у процесі навчально-виховної діяльності. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень* : зб. наук. пр. / редкол. : Р. С. Гуревич (гол.) та ін.; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2015. Вип. 4(7). С. 455–458.

5. Задворняк Л. С. Формування громадянської культури студентів засобами мистецтва. *Проектування змісту і технологій художньо-графічної*

підготовки та художньо-творчої діяльності здобувачів вищої освіти (студентів) і молодих учених : зб. наук. пр. / ред. : С. Д. Цвілик (гол.) та ін. ; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця : ТОВ «Меркьюрі Поділля», 2020. Вип. 1. С. 33–36.

6. Задворняк Л. С. Формування активної громадянської позиції студентської молоді в інформаційному просторі. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень* : зб. наук. пр. / редкол. : Р. С. Гуревич (гол.) та ін. ; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2020. Вип. 13(16). С. 56–59.

7. Задворняк Л. С. Основи формування громадянської позиції студентської молоді в процесі патріотичного виховання. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми, 2020. Вип. №10. С. 104 – 114.

8. Задворняк Л. С. Сценарії виховних заходів національно-патріотичного виховання : метод. посіб. Вінниця : ВДПУ, 2021. 80 с.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	17
 РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ АКТИВНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ У ПОЗААУДИТОРНІЙ ВИХОВНІЙ РОБОТІ.....	25
1.1. Активна громадянська позиція майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей: дефінітивний аналіз.....	25
1.2. Громадянське виховання як основний шлях формування активної громадянської позиції майбутніх учителів.....	42
1.3. Особливості позааудиторної виховної роботи в контексті формування в майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей активної громадянської позиції.....	62
Висновки до першого розділу.....	81
 РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ АКТИВНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ У ПОЗААУДИТОРНІЙ ВИХОВНІЙ РОБОТІ.....	85
2.1. Модель формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі.....	85
2.2. Розвиток мотивації соціокультурної діяльності майбутніх учителів засобами аксіологічного підходу.....	107
2.3. Формування надпрофесійних навичок soft skills засобами інтерактивних технологій виховної роботи.....	128
2.4. Забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи у процесі використання масових форм діяльності	139
Висновки до другого розділу	151

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ АКТИВНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ У ПОЗААУДИТОРНІЙ ВИХОВНІЙ РОБОТІ.....	154
3.1. Компоненти, критерії, показники та рівні сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів.....	154
3.2. Аналіз результатів експериментальної перевірки ефективності педагогічних умов формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей.....	176
Висновки до третього розділу.....	204
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	207
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	210
ДОДАТКИ.....	237

ВСТУП

Актуальність дослідження. Першочерговим завданням виховання сучасної молоді як найбільш мобільної частини соціуму, що підтримує, втілює в життя прогресивні реформи та характеризується значним потенціалом особистісного зростання, є реалізація громадянської позиції в умовах глобальних змін. Адже саме студенти швидко пристосовуються до нових суспільних вимог і володіють такими важливими якостями, як мобільність, сприйнятливість до інновацій, стійкість у протистоянні сучасним викликам. Патріотичні устремління студентської молоді мотивують активну участь у розвитку науки й практики освіти, забезпечують зростання самосвідомості й самореалізації у професії. Головним пріоритетом молодого покоління є саморозвиток особистості патріота-громадянина, формування свідомої активної громадянської позиції.

У документах, що регламентують діяльність системи вищої освіти в Україні, особлива роль надається вихованню студентської молоді як найбільш активної та ініціативної групи населення, здатної не тільки відповідати на виклики часу, а й впливати на інтелектуальний і культурний розвиток молодого покоління, що робить актуальним процес становлення громадянської позиції. Про це йдеться у Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України (29.07.2019 р. №1038), Заходах щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України (26.04.2015 р.), у Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020-2025 роки» (09.10.2020 р. № 932) та наказі Міністерства освіти і науки України «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2017-2020 роки» (18.10.2017 р. №743-р). Державна молодіжна політика нині спрямована на забезпечення стійкого зростання мотивації молодих людей на позитивні дії та особистісний і професійний розвиток; виховання громадян,

які люблять свою Вітчизну й готові захищати її інтереси, докладають зусилля для динамічного розвитку сильної й незалежної України.

Вирішення питань формування громадянської позиції, перш за все, стосується майбутнього вчителя, адже держава й суспільство багато в чому покладаються на професіоналізм педагогів у вирішенні проблеми громадянського виховання молоді. У зв'язку з цим, важливим є створення у вищій педагогічній школі програм, спрямованих на національно-патріотичне виховання та формування громадянської позиції студентської молоді.

Разом з тим, у науці та педагогічному досвіді склалися певні теоретичні та практичні передумови, що уможливають вирішення проблем, пов'язаних із формуванням громадянської позиції студентської молоді. Так, проблема формування громадянської позиції знаходиться в полі зору вітчизняних і зарубіжних науковців. Знані українські педагоги та громадські діячі минулого (Г. Ващенко, Б. Грінченко, М. Драгоманов, А. Макаренко, І. Огієнко, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський) акцентували увагу на вихованні любові до своєї Батьківщини, до рідної землі, до рідної мови, розробляли теоретичну основу національно-патріотичного виховання. Філософські шляхи вирішення проблем громадянського виховання визначені у працях В. Андрущенка, Л. Вовк, П. Кононенка, В. Москальця, М. Стельмаховича, М. Ярмаченка.

Особливості формування громадянської позиції майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки вивчали О. Безкоровайна, Н. Вдовенко, Р. Гуревич, О. Дубасенюк, І. Зязюн, В. Кремень, О. Коберник, М. Михальченко, Г. Шевченко. Інноваційні підходи щодо організації освітнього процесу з урахуванням завдань формування власної позиції в педагогічному закладі вищої освіти досліджували О. Акімова, В. Сорочинська, І. Шоробура, В. Шахов, В. Шинкарук. Питання громадянського виховання та формування громадянської позиції молоді були у сфері уваги таких учених: І. Бех, П. Вербицька, П. Ігнатенко, А. Погрібний, В. Поплужний, Ю. Руденко, К. Чорна.

Психологічні засади громадянського виховання молоді розкриті в дослідженнях Б. Ананьєва, П. Блонського, Л. Виготського, О. Киричука, Г. Костюка, О. Леонтьєва, В. Москальця, О. Петровського, П. Якобсона.

За останні десятиліття виконано низку дисертаційних досліджень щодо проблем громадянського виховання та формування громадянської позиції молоді у системі виховної роботи: Ломакіна Г. (Виховання старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства у позакласній діяльності, 2015); Ковальчук І. (Виховання у студентів педагогічних університетів світоглядної культури засобами художньо-трудової діяльності, 2016); Пекач К. (Виховання громадянської відповідальності учнів у системі виховної роботи ліцею, 2017); Нємцева Т. (Виховання громадянської ініціативності старшокласників у позакласній діяльності, 2017); Сойчук Р. (Теоретико-методичні засади виховання національного самоствердження в учнівській молоді, 2017); Поливана А. (Формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті роки 20 – початок 21 століття), 2020).

Отже, в педагогічній науці створено передумови для вирішення проблем формування громадянської позиції молодого покоління. В той самий час динамічний характер суспільного життя вимагає постійного удосконалення шляхів вирішення проблеми формування громадянської позиції майбутніх учителів, зміни форм і методів організації виховної позааудиторної роботи в закладах вищої педагогічної освіти. Про це свідчать наявні суперечності між:

- соціальним замовленням суспільства на підготовку майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей з активною громадянською позицією та недостатньою теоретичною обґрунтованістю визначеної проблеми;

- потенційними можливостями ефективного формування громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі закладу вищої освіти та відсутністю науково-обґрунтованої моделі й педагогічних умов її формування;

- об'єктивно наявною потребою у підвищенні ефективності позааудиторної виховної роботи закладу вищої освіти щодо формування

громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей і недостатньою розробленістю методичного забезпечення цієї діяльності як цілісної системи.

Необхідність розв'язання зазначених суперечностей, недостатність теоретичної розробленості і практичного опрацювання проблеми визначили вибір теми дисертаційного дослідження: **«Формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри педагогіки, професійної освіти та управління освітніми закладами Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського «Теоретико-методичні засади формування загальнопедагогічної компетентності сучасного вчителя в контексті становлення європейського простору вищої освіти» (номер державної реєстрації – 0115U002571). Тему кандидатської дисертації затверджено вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол №9 від 25.02.2015 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол №4 від 26 травня 2015 р.).

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні, створенні та експериментальній перевірці ефективності педагогічних умов, що забезпечують формування громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі.

Об'єкт дослідження – позааудиторна виховна робота в педагогічних закладах вищої освіти.

Предмет дослідження – педагогічні умови та модель формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що формування активної

громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі буде ефективним за таких педагогічних умов:

- розвиток мотивації соціокультурної діяльності майбутніх учителів у процесі застосування аксіологічного підходу;
- формування надпрофесійних навичок (soft skills) засобами інтерактивних технологій виховної роботи;
- забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи у процесі використання масових форм діяльності.

Відповідно до мети, об'єкта, предмета й гіпотези дослідження сформульовано такі **завдання**:

1. Охарактеризувати теоретичні засади проблеми формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі.
2. Обґрунтувати модель та створити педагогічні умови формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі.
3. Визначити критерії, показники та рівні сформованості громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі.
4. Розробити методичне забезпечення щодо реалізації педагогічних умов формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі.

Для досягнення мети, розв'язання завдань та перевірки гіпотези були використані такі **методи дослідження**: *теоретичні* – аналіз, синтез, порівняння, узагальнення та систематизація наукової літератури задля теоретичного обґрунтування проблеми, визначення структурних компонентів сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей, обґрунтування педагогічних умов; моделювання – для побудови моделі формування активної громадянської

позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі; *емпіричні* – анкетування, наукове спостереження, бесіда, тестування, опитування для визначення рівнів сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний етапи) для визначення ефективності розроблених та впроваджених педагогічних умов та моделі; методи математичної статистики – критерій згоди Пірсона (χ^2) для доведення достовірності одержаних експериментальних даних.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилась у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського, Харківській гуманітарно-педагогічній академії, Хмельницькому національному університеті, Національному університеті «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Наукова новизна результатів дослідження:

- *уперше*: теоретично обґрунтовано педагогічні умови формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі (розвиток мотивації соціокультурної діяльності майбутніх учителів у процесі застосування аксіологічного підходу; формування надпрофесійних навичок soft skills засобами інтерактивних технологій виховної роботи; забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи у процесі використання масових форм діяльності); створено модель формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі;

- *уточнено*: зміст поняття «активна громадянська позиція майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей»; критерії, показники й рівні сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей;

- *подальшого розвитку* набули форми й методи формування активної

громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі.

Практичне значення результатів дослідження полягає у відборі діагностичного інструментарію, що надає можливість здійснювати моніторинг формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей; розробці та впровадженні в освітнє середовище педагогічних університетів методичного забезпечення щодо реалізації педагогічних умов формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі; розробці та впровадженні у позааудиторну виховну роботу з формування активної громадянської позиції майбутніх учителів методичного посібника «Сценарії виховних заходів національно-патріотичного виховання». Матеріали дослідження можуть бути використані в системі фахової підготовки майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у процесі вивчення дисциплін «Методика виховної роботи», «Основи педагогічної майстерності», «Педагогіка» (розділ «Теорія виховання»); у роботі відділів молодіжної політики та виховної роботи педагогічних університетів з питання організації позааудиторної виховної роботи серед майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (довідка №06/70 від 26.12.2019 р.), Харківської гуманітарно-педагогічної академії (довідка №01-13/59 від 21.01.2021 р.), Хмельницького національного університету (довідка №3 від 14.01.2021 р.), Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (довідка №07/35 від 15.12.2020 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дослідження апробовано шляхом виступів дисертанта на міжнародних науково-практичних конференціях: «Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія,

досвід, проблеми» (Вінниця, 2014, 2016, 2021); на всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень» (Вінниця, 2014, 2015); «Проектування змісту й технологій художньо-графічної підготовки та художньо-творчої діяльності здобувачів вищої освіти (студентів) й молодих учених» (Вінниця, 2020); «Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень» (Вінниця, 2020), на регіональних наукових конференціях «Виховання молоді на принципах християнської моралі» (Вінниця, 2011, 2012), на кафедрі педагогіки, професійної освіти та управління освітніми закладами Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертації відображено в 15 публікаціях (одноосібно), серед них 5 – у провідних фахових наукових виданнях, затверджених МОН України, 2 – у закордонних виданнях, 7 – у матеріалах конференцій, 1 – методичний посібник.

Структура дисертаційної роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел з 281 найменування і 26 додатків на 65 сторінках, 15 таблиць, 11 рисунків. Основний текст викладено на 192 сторінках, загальний обсяг дисертації – 300 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ АКТИВНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ У ПОЗААУДИТОРНІЙ ВИХОВНІЙ РОБОТІ

1.1. Активна громадянська позиція майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей: дефінітивний аналіз

На сучасному етапі розвитку суспільства особливої актуальності набуває проблема формування громадянина з європейською та світовою свідомістю, що пояснюється інтеграцією держав у єдиний світовий освітній простір. Процеси глобалізації й інтернаціоналізації охоплюють суспільне й економічне життя всіх країн світу та сприяють формуванню загальносвітових цінностей усіх мешканців планети. Метою освітньої політики розвинених держав є формування громадянина світу та виховання толерантності у відносинах між народами різних країн [275, с. 42].

Розуміння важливості громадянського виховання для формування активного громадянина обумовлює увагу, що приділяють уряди європейських країн та органи Ради Європи і Європейського Союзу розробці концепцій та програм з громадянської освіти [274, с. 156]. Громадянська освіта і виховання є важливим аспектом роботи у системі освіти всіх європейських країн. Громадянський розвиток особистості розглядають як можливість утвердження в суспільстві демократичної культури, громадянських прав і обов'язків, зняття напруги й конфліктів у міжнаціональних відносинах [200, с. 38].

Проблема виявлення ефективних шляхів і засобів формування активної громадянської позиції студентської молоді вимагає розгляду й уточнення основних наукових понять, котрі допоможуть визначити сутнісні характеристики категорії «активна громадянська позиція майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей», виявити її структуру, виокремити критерії та показники її сформованості. Структура активної громадянської позиції

забезпечує розробку диференційованої за своїм впливом моделі, котра дозволить обґрунтувати та впровадити у практику позааудиторної виховної роботи закладу вищої освіти педагогічні умови формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей та методику їх реалізації.

Дослідження Н. Орлової, Д. Пащенко, К. Приходченка доводять, що суспільні умови, що певним чином впливають на зміну освітніх парадигм, передбачають й позитивну динаміку в різних сферах науки, культури й освіти. Особливу роль у розвитку суспільства відіграє молодь, яка визначається науковцями як «соціально-демографічна група, що виділяється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану, соціально-психологічних властивостей, що обумовлюються суспільним вимогами, культурою, закономірностями соціалізації, характером виховання» [259, с. 34].

Процеси, що відбуваються в молодіжному студентському середовищі України, неоднозначні, адже студентська молодь плюралістична за своїми політичними орієнтаціями. Серед студентів панує думка на підтримку реформ, спрямованих на демократизацію, створення правової держави й громадянського суспільства. В основному у молоді, особливо студентської, переважають настрої й дії, що свідчать про її спрямованість на європейський стиль життя. Молодь краще адаптується до сучасних умов і глибше входить в сучасну економічну систему, ніж старше покоління. Студентство здебільшого налаштоване дуже патріотично, вірить у майбутнє України. Домінантними цінностями виступають професійна кар'єра, престижна освіта, європейські цінності. Історично височіє цінність людського життя, виражена, як правило, через прагнення студентства та молоді до самоствердження [14, с. 18].

У студентському середовищі простежується розуміння власної значущості в справах суспільства; прагнення більшості молодих людей самостійно вирішувати власні питання й будувати життєву перспективу,

опановувати престижні професії. Цінність освіти, що дещо втратила значення для молоді на початку 90-х років, знову зайняла місце серед пріоритетних життєвих цінностей молодого покоління. Нові соціокультурні умови, що складаються в країні нині, припускають нові концептуальні підходи до педагогічних проблем. Педагогічний досвід щодо організації виховної позааудиторної роботи серед студентів може бути органічно вбудований у цілісну професійно-світоглядну парадигму й суб'єкта, і педагогічного колективу [108, с. 62].

Вагомими для досліджуваної теми є дисертаційні дослідження щодо проблем активної громадянської позиції молоді та громадянського виховання молодого покоління, в яких розглядаються різні аспекти: сутність активної громадянської позиції та громадянської відповідальності особистості, виховання в молоді цінностей громадянського суспільства у зв'язку із проголошенням незалежності України (К. Пекач) [184]; виховання громадянськості та патріотизму у студентської молоді як цінностей громадянського суспільства, інформаційне забезпечення та цілеспрямоване й творче використання позитивних можливостей ідей громадянськості та патріотизму в засобах масової інформації, подолання при цьому сформованих стереотипів і комплексів негативного плану; протидія всім спробам дискредитації, девальвації громадянських та патріотичних цінностей у засобах масової інформації, літературі й мистецтві (С. Рашидов) [202]; виховання громадянськості як складної інтегрованої особистісно-моральної якості, що характеризується усвідомленням прав і обов'язків громадян України, почуттям любові до батьківщини, потребою у служінні їй, праці на її благо, свідомим виконанням законів держави, що виявляється у системі ставлень до: держави, Батьківщини, інших людей, себе (С. Зябрева) [103]; формування громадянської свідомості на основі прагнення особистості до зміни себе та керування власними формами активності: спілкуванням, поведінкою, діяльністю і почуттями; прагнення до самовиховання, самоуправління як творчого процесу, пов'язаного з незвичайною ситуацією

або протиріччям, необхідністю постановки нових цілей, пошуком нових рішень і засобами досягнення них (В. Плахтєєва) [191] тощо.

Науковець Ю. Руденко стверджує, що сутність громадянськості необхідно розуміти як співпричетність особистості до загальних справ держави, психологічне відчуття себе громадянином, повноправним членом суспільства, активну й свідому включеність суб'єкта у справи й проблеми країни. Вона виявляється в здатності індивідів бути суб'єктом політики, тобто передбачає активний захист громадянами інтересів своєї країни, національних цінностей народу. Громадянськість означає, безперечно, не суб'єктивний настрій людини, а її реальну громадську позицію. Громадянськість формують: забезпечення прав і свобод людини й громадянина; взаємна відповідальність держави й особистості; беззаперечне дотримання законів країни; здійснення й забезпечення громадянських прав; різні напрями виховання молоді [211, с. 138].

В. Жадько поняття «громадянськість» трактує з точки зору юриспруденції. Він розглядає громадянина як учасника політичного й правового життя суспільства, що володіє правами, свободами й обов'язками, що передбачені Конституцією [87, с. 354]. У цьому трактуванні зацентровано увагу на правовий статус громадянина, зважаючи на те, що багато педагогів доповнюють смислове поле слова «громадянин», доповнюючи юридичні характеристики ще й особистісними якостями.

В. Івашковський, розглядаючи категорію громадянськості, підкреслює ідею особистої відповідальності, боргу громадянина перед суспільством. На його думку, бути громадянином означає не тільки бути членом суспільства, але й глибоко усвідомлювати особисту причетність до свого народу, нести відповідальність за все те, що відбувається в країні [109, с. 37].

Поняття «громадянин» Л. Литвинець аналізує на основі створення сукупності взаємних зобов'язань, що передбачає певну систему взаємозв'язків між державою і громадянином, суспільством й особистістю [148, с. 6]. Б. Ступарик простежує поняття «громадянин» як важливу

характеристику особистості, яку повинні вирізняти гуманізм, громадська активність, професіоналізм, свідоме використання того правового статусу, який надано особистості державою від імені суспільства. Хорошим громадянином, на думку науковця, може вважатися тільки той, хто виконує обов'язки, які визначаються Конституцією [234, с. 5]. Це визначення за змістом схоже з поняттям «громадянськість». Ми переконані, що громадянин – людина, яка має політико-правову й моральну культуру, а громадянськість – політико-правове явище, що базується на засадах моральності.

У педагогічному словнику «громадянськість» трактується як моральна якість особистості, що визначає свідоме й активне виконання громадянських обов'язків і боргу перед державою, суспільством, народом; точне дотримання й повага законів країни, розумне використання своїх громадянських прав [65, с. 244]. В. Іванчук дещо розширює поняття «громадянськість»: крім формальної приналежності до держави, він інтерпретує його як «морально-правовий зв'язок, пов'язаний із векторними тенденціями розвитку людства» [106, с. 65]. О. Давидова поняття «громадянськість» поглиблює такими характеристиками, як повага до інших громадян та державної влади, внутрішня свобода й уміння перетворювати її в добровільну лояльність, почуття власної гідності [199, с. 35]. Т. Гребенник дає дефініцію поняттю «громадянськість», звертаючи увагу на рівень культури особистості (громадянської культури), а також на соціальну спрямованість людини, її почуття єднання зі своєю країною [67, с. 34]. За цим підходом громадянськість і її формування впливають на емоційно-оцінну сферу особистості, а її активізація в процесі виховання здатна забезпечити накопичення творчого потенціалу, утілення в життєвій практиці сутнісних сил і реалізацію себе як особистості.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що науковці, трактуючи поняття «громадянськість», особливе місце в діяльності людини надають соціальній спрямованості та указують на важливість виконання соціальних функцій: патріотичної відданості, захисту інтересів Батьківщини, законослухняності.

В. Тарасенко вважає, що громадянськість – це діяльність людини, спрямована на інтереси держави й суспільства [239, с. 26]. Громадянськість передбачає самостійність, бажання людини брати участь у житті країни, її управлінні. На думку В. Коваленко, громадянськість – це риса особистості, що простежується в усвідомленні й оцінці людиною своїх громадянських прав та обов’язків; у сукупності громадянських цінностей, почуттів і якостей людини, з допомогою яких особистість закріплює своє становище громадянина; в активній соціально значущій діяльності, що виражає усвідомленість особистістю своєї соціальної ролі громадянина [119, с. 43].

С. Тимченко вважає, що «громадянськість» є «вищим рівнем моральної свідомості людини», це комплекс суб’єктивних якостей особистості, що виконує основні соціально-рольові функції – законослухняності, патріотичної відданості стосовно орієнтації на загальноприйняті норми й моральні цінності [242, с. 123]. О. Косілова розглядає «громадянськість» як «громадянську свідомість й самосвідомість, спрямовану на становлення прогресивних форм життєдіяльності суспільства й особистості, психологічну установку на активну дію в інтересах усього суспільства, громадянську позицію й соціально корисну активну діяльність» [134, с. 12].

Узагальнюючи різні підходи до розуміння сутності поняття «громадянськість», слід виділити найбільш яскраві характеристики: патріотичну відданість, самостійність, орієнтацію на суспільно-моральні цінності, бажання людини брати участь у житті країни, усвідомлення й оцінку особистістю своїх громадянських прав та обов’язків, установку на активну соціально-значиму діяльність. У сучасних соціальних умовах становлення громадянського суспільства, на наш погляд, молоді необхідно мати риси людини-громадянина, що усвідомлює себе вільним і рівноправним членом суспільства, наділеним сукупністю прав, людини, яка розуміє відповідальність за свою причетність до всіх громадських і державних проблем, любить свою країну та активно бере участь в її суспільно-політичному житті.

І. Бех об'єднав громадянські якості в певний блок, що надало можливість дати всебічну характеристику громадянину як патріоту своєї держави. Серед найважливіших громадянських якостей він називає такі: громадянську свідомість, почуття громадянської гідності, почуття громадянської відповідальності та обов'язку, громадянську мужність, прихильність до державних інтересів, готовність захищати Батьківщину, правосвідомість, громадянську активність, повагу до національних традицій, державний оптимізм [28, с. 4].

Вчені А. Бухун та В. Гнатюк для обґрунтування поняття активна громадянська позиція використовують супутні поняття, наприклад, громадянську відповідальність як рису особистості, що є головною підставою для прийняття рішень й учинення дій та виявляється в безумовному вмінні нести відповідальність за свої слова, дії і їхні наслідки. У контексті нашого дослідження розглядається також співвідношення «громадянська позиція – соціальна активність», як реалізацію найважливіших якостей молодого громадянина, свідомо спрямованих на суспільно значущі перетворення матеріального й духовного середовища суспільства. Громадянська відповідальність і соціальна активність виявляються в позиції людини, яку вона займає відносно інших людей, суспільства й держави. Таким чином, активна громадянська позиція – це усвідомлена участь людини в житті суспільства, що відображає її реальні дії (вчинки), спрямовані на реалізацію загальнолюдських цінностей при розумному співвідношенні особистих і суспільних інтересів [39, с. 22; 56, с. 34].

Логіка нашого дослідження вимагає також змістовного аналізу поняття «громадянська активність», що побутує в сучасному науковому знанні. Тлумачний словник суспільствознавчих термінів визначає громадянську активність як «діяльність індивідів і соціальних груп, спрямовану на зміну й розвиток громадянського суспільства» [243, с. 234].

З точки зору соціально-філософського вивчення, громадянська активність особистості – це форма багатопланової діяльності, орієнтованої на

задоволення соціальних, культурних, духовних потреб людини. У науковій літературі (О. Кіндратець, М. Острянюк) особливо акцентується увага на необхідності розуміння громадянської активності як соціальної властивості, що вказує на соціальну зрілість людини, поєднує духовну, психологічну, розумову, правову, трудову, світоглядну зрілість особистості [117, с. 120], [181, с. 54].

Дослідниця І. Кучинська оцінює громадянську активність як основу, що визначає цінність і цілісність особистості. Від громадянської активності (що реалізовується в активній життєвій позиції громадянина) залежить ставлення й до себе, й до інших людей, суспільства й держави. Громадянська активність, на думку І. Кучинської, – це унікальна особистісна риса, яка в своїй цілісності містить усі показники громадянськості, громадянської позиції, зумовлені особливостями соціальної природи людини, що формується в альтруїстичній діяльності [145, с. 54].

У дослідженнях І. Голіної, Л. Кияшко громадянська активність розуміється як одна з форм суспільної активності, що притаманна індивіду й різним об'єднанням громадян, основною метою якої є реалізація соціально значущих інтересів. Вона залежить від духовних і політичних цінностей і орієнтацій, загальної культури суб'єкта й поведінки [57, с. 56].

У працях Л. Снігур прояв громадянської активності простежується в ставленні до інших людей і держави, в якій живе громадянин; у діяльності щодо вдосконалення й зміни себе, а також у готовності й здатності впливати на суспільні події. «Будучи динамічним утворенням, – пише Л. Снігур, – соціальна активність може мати різну міру прояву, що залежить від співвідношення установок особистості на діяльність і спілкування й того соціального простору, в якому вона може реалізувати ці установки» [229, с. 14]. Науковець наголошує, що природне й соціальне середовище, що забезпечує життєдіяльність людини й максимальну реалізацію її творчого потенціалу, – чи не найбільш глобальна проблема сучасності. Саме це твердження підкреслює значимість педагогічної роботи зі створення

виховного простору, здатного стимулювати суспільний хід думок, цінностей і вчинків особистості [229, с. 15].

Вивчений і проаналізований нами науковий матеріал дозволяє сформулювати власне визначення громадянської активності, яке є цільовим орієнтиром нашої педагогічної дослідно-експериментальної діяльності в закладі вищої освіти, побудованої на основі особистісно-діяльнісного підходу: громадянська активність об'єднує особистісні потреби й діяльнісну складову. Громадянська активність – це вид соціальної активності особистості, що має суспільну спрямованість, яка виявляється у виконанні громадянських обов'язків, в ініціативності та орієнтованості на суспільні цінності, у готовності до особистої участі в суспільно корисній діяльності. Громадянська активність залежить від загальної культури діяльності суб'єкта, відрізняється своїм свідомим, а не інстинктивним характером, наявністю теоретичних суспільних знань, яскраво вираженої потреби, інтересу й бажання в прояві громадянської позиції, власної думки, а також умінням і готовністю здійснювати суспільну діяльність.

Важливою для нашого дослідження є думка Ю. Зубцової про те, що громадянська позиція є історично-змінною, суттєво змістовною проблемою народу, котрий творить власну самобутність і неповторність. Тому постійно й виникає нагода нести знання про велич рідного народу від покоління до покоління спадкоємцям, які мають бути освіченими, знаючими, активно творчими й непохитними у примноженні національної ідеї [102, с. 5]. Вести лінію системних знань, зазначає М. Козій, належить батькам і освітянам, котрі покликані навчати й виховувати молоду генерацію стійких послідовників національного родоводу.

Проблема формування громадянської позиції не нова, хоча й має тривалу історію свого наукового вивчення. Аналізуючи останні дослідження й публікації, можна зробити висновок, що й досі не сформульована єдина чітка концепція вивчення громадської активності сучасної молоді та не

розроблено механізми вирішення проблеми формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей.

Категорія активної громадянської позиції особистості тісно пов'язана з категорією громадянської компетентності. Цей аспект розроблявся у працях О. Пометун, П. Рзаєва, В. Яблонського [194; 204; 259], у процесі формування активної громадянської позиції відбувається становлення громадянськості, формування громадянських компетентностей, здатностей і навичок людини до соціальної адаптації й життя в умовах громадянського суспільства і правової держави, що формуються шляхом засвоєння соціального досвіду й відносин у суспільстві в процесі практичної соціально-орієнтованої діяльності.

Деякі науковці (П. Ігнатенко, Н. Косарева, Л. Крицька і В. Поплужний), досліджуючи проблему виховання громадянина у психолого-педагогічному та народознавчому аспектах, переконані, що ключовим методологічним підходом у визначенні громадянської позиції повинен стати психологічний підхід [44, с. 46]. Характеризуючи громадянськість, вони виокремлюють такі якості як патріотизм, орієнтація на гуманістичну ідеологію, політична, правова та моральна культура, гідність, соціальна справедливість і відповідальність тощо.

Дехто з вітчизняних учених розглядає громадянську позицію як вияв внутрішньо-психологічної настанови особистості, а громадянські цінності – як джерело, двигун таких настанов. Зокрема, Н. Косарева вважає, що громадянська позиція притаманна кожній особистості та найбільш вагомою вона називає: національну самосвідомість, повагу до свого народу, непримиренність до приниження національних символів, самоповагу й повагу до інших громадян своєї держави, прагнення внести вагомий внесок у зміцнення держави, почуття справедливості, чуйності, милосердя [133, с. 131].

У психології також існують й інші тлумачення сутності активної громадянської позиції сучасної студентської молоді. Наприклад,

психологічна сутність громадянської позиції – це усвідомлення й відчуття особою власної причетності до своєї держави. Цю думку можна підсилити твердженням М. Грушевського: «... та стадія українського життя, в яку ми увійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму, навіть героїзму від українського народу... Хто хоче бути гідним громадянином, той мусить видобути із себе всі моральні сили» [68, с. 14]. З іншого боку, держава є умовою задоволення особистісних потреб, залучає молоду людину до соціально-стратифікаційних процесів.

Таке розуміння категорії активної громадянської позиції особистості засвідчує, що воно є складним психологічним утворенням, що потребує не лише знання її особливостей, а й високого рівня розвитку позиції вчителя як громадянина. Аналіз наукової літератури дозволяє трактувати активну громадянську позицію як моральну якість, що характеризується високим рівнем розвитку самосвідомості особистості. На основі аналізу поняття «громадянська позиція» можна стверджувати, що це якість особистості з високорозвиненим громадянським обов'язком. Загалом підхід педагогів до визначення особистісних якостей громадянина сформувався на засадах української національної ідеї. Науковці вказували на обов'язковість національної самосвідомості, ціннісних орієнтацій своєї національної спільноти, усвідомлення себе як суб'єкта державотворчого процесу й усвідомлення себе в ньому.

У науковій літературі активна громадянська позиція розглядається також як готовність та здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства й держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків. Розуміння громадянськості як «сукупності високорозвинених моральних якостей суб'єкта передбачає: зрілість політичної й правової свідомості, почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї вітчизни та її народу, усвідомлення себе як повноправного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни». На психологічному рівні

громадянськість позначає «державні обмеження» особистісних потреб у різних сферах життєдіяльності людини [196, с. 33].

Важливим для розуміння психологічного механізму формування активної громадянської позиції особистості є думка Л. Набокої про те, що джерело розвитку знаходиться в самому вихованцеві й обумовлене «внутрішніми закономірними причинами саморуху; нелінійного, кризового характеру саморозвитку» й передбачає необхідність надання допомоги (сприяння) в поступальному розвитку людини [169, с. 28]. Однак внутрішні ресурси вимагають певної зовнішньої стимуляції та активізації. В. Зарванський зазначає, що «орієнтири, які виступають за ненасильницьких умов і потреб особистісного потенціалу самоорганізації, виконують функцію тонких і м'яких регуляторів, які зовні ініціюють діяльність свідомості й пошук сенсу, побудови власної педагогічної картини і своїх дій в ній» [100, с. 45].

Терміни «громадянськість», «громадянський», «громадянська позиція» прийшли в педагогіку із суспільних наук, де вони визначають прояв патріотизму відносно держави, свого народу. «Громадянська позиція – це спрямованість на користь суспільства, підпорядкування особистих інтересів громадянським, служіння Батьківщині; користування правилами й виконання обов'язків, встановлених законами держави» [71, с. 62]. Таке визначення громадянської позиції, основна функція якої полягає в орієнтації особистості на служіння державі й народові, дає Політичний словник.

Щодо юридичного трактування досліджуваного феномену, то особистість зі сформованою громадянською позицією – особа, що належить до постійного населення якої-небудь держави, користується її правами й виконує обов'язки, установлені законами цієї держави. При цьому психологи наголошують, що громадянська позиція – це усвідомлення й відчуття особою власної причетності до своєї держави [268, с. 43].

Дещо іншою є позиція М. Боришевського, який вважає, що громадянська позиція об'єднує всі структурні компоненти й систему

цінностей загалом. Він розглядає духовність як «утілення у світоглядних орієнтаціях людини сподівань, прагнень, ідеалів, духу народу, нації, що визначає спрямованість особистісних потреб, переживань і зумовлює настанову на відповідний життєвий вибір. Досліджуючи роль громадянських цінностей у становленні особистості-громадянина, науковець запропонував концептуальну модель громадянської зрілості особистості, духовна сфера якої включає відповідну систему ціннісних орієнтацій, що є основою активної громадянської позиції [35, с. 145].

Відомий американський політолог і педагог Дж. Хабермас зазначає, для того щоб студенти були готові до виконання ролі активних громадян у конституційній демократії, вони повинні оволодіти громадянськими навичками й цінностями, необхідними для ефективної участі в діяльності організацій громадянського суспільства [276, с. 12]. На переконання американців, демократія в суспільстві є не повністю досягнутою й тому громадянське виховання молоді є постійною метою. Цей підхід актуальний для будь-якої демократичної держави, а особливо для України, в якій ще не повністю сформовані демократичні інститути.

Досліджуючи проблему громадянського становлення молоді, Л. Беллами зазначає, що основою категорії громадянськості є особливе ставлення особистості до свого народу та прав і обов'язків громадянина. Усвідомлення зв'язку з власним родом та народом створює складне ціннісно-емоційне утворення, що спонукає до участі у громадянському житті. Таким чином, громадянськість відповідає такому рівню особистісного саморегулювання, коли метою поведінки людини є свідома діяльність заради країни [273, с. 39].

І. Хохлов розглядає громадянську позицію як необхідну умову, показник і результат соціалізації особистості. Поняття соціалізації дослідник розуміє як «процес засвоєння людиною цінностей, норм, установок, зразків поведінки, властивих суспільству, соціальної спільності, і відтворення ними соціальних зв'язків і соціального досвіду» [257, с. 123]. Е. Сміт вважає, що велика духовна потреба бути активним громадянином країни не може бути

вихована в людині за один день і, якщо в дитині з дитинства не виховувати цю якість, не варто очікувати того, що вона з'явиться в дорослої людини [281, с. 9]. Американський дослідник А. Адлер зазначав, що політична мета формування громадянської позиції полягає в тому, щоб зробити кожну людину здатною будувати свою роль в політичній системі, розвиваючи в ній розуміння суспільних цінностей і вміння робити обдуманий вибір з реальних альтернатив [272, с. 25].

У зарубіжній педагогіці також існує думка стосовно громадянської позиції, пов'язана з твердженням, що існує тільки одна чеснота в ідеальній формі – справедливість. Автор ідеї Г. Келлі, відомий через створення громадянських спільнот в практиці вищої школи, був переконаний, що громадянська позиція не є рисою характеру, це – «привід до дії, справедливості та поваги до людей». У створених ним спільнотах реалізовувалася ідея організації студентського життя на основі принципів демократії і справедливості, на поліпшенні морального клімату в навчальному закладі [277, с. 21].

У науковій літературі розглядається також поняття «громадянин», котре потрактовується як людина, яка усвідомлює свою належність до конкретної нації, держави, частини світу, планети Земля, Усесвіту, яка має почуття відповідальності за їхнє становище й визнає свої права й обов'язки. Належність людини до конкретної держави визначає її громадянство, що дозволяє їй реалізувати і, якщо необхідно, захистити ці права і свободи. Громадянська позиція забезпечує людині правовий захист як усередині країни, так і за її межами. Сучасний громадянин уміє користуватися інститутами правової демократичної держави, поважає демократичні цінності й прихильно ставиться до громадянської діяльності [231, с. 18].

Ураховуючи погляди й визначення науковців, які розглядали активну громадянську позицію в контексті виховної діяльності, варто зазначити, що ця ідея, хоча історично змінювалась, але задекларувала у вітчизняній науковій думці якісно нові підходи у виховному процесі. Одні автори у своїх

підходах ставлять на перше місце у формуванні громадянської позиції державні інтереси, інші – інтереси особистості; перші висувають на передній план національну ідею та національні цінності, інші – відштовхуються першочергово від загальнолюдських цінностей, відстоюють ідею полікультурності – об'єднуючим фактором при цьому виступає їхнє бачення актуальності й необхідності становлення громадянської позиції особистості загалом [209, с. 92].

Більшість досліджень, при всій їх теоретичній та практичній значущості для розуміння процесу сутності феномену активної громадянської позиції, пов'язана першочергово з проблематикою вищої освіти та може слугувати орієнтиром для вирішення проблеми формування громадянської культури студентів. Активну громадянську позицію розуміють як характеристику особистості, що включає моральні ідеали суспільства, відданість інтересам держави, активну соціальну позицію, високий рівень інтелектуального й духовного розвитку, почуттів, вчинків та поведінки, спрямованих на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства [266, с. 153].

Активна громадянська позиція визначається як серцевина виховного процесу, ефективність якого залежить від реального визнання педагогами особистості студента як головної мети виховання, найбільшої цінності суспільства. Таке поняття як «громадянська позиція студента» формується у процесі цілеспрямованого системного впливу в результаті передачі соціально-історичного досвіду, громадянського навчання та виховання. Така робота є дуже важливою в побудові громадянського суспільства, правової, демократичної держави.

Активна громадянська позиція кожної молодої людини визнається важливою для суспільства, особливо в переломні моменти його розвитку, коли відбувається переоцінка цінностей. Під активною громадянською позицією розуміють процес формування свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людини з притаманними їй особистісними якостями й

рисами характеру, світоглядом і способом мислення, почуттями, учинками та поведінкою, спрямованими на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства [266, с. 109].

Активна громадянська позиція студентської молоді, що формується в педагогічних закладах вищої освіти України визначається науковцями Т. Гавлітіна, В. Гарнійчук, О. Козаченко основою педагогічного процесу й, зокрема, виховної діяльності в позанавчальний час. Спрямованість особистості характеризується її інтересами, схильностями, переконаннями, ідеалами, в яких відображається світогляд людини. Виходячи з цього, громадянську позицію особистості можна визначити як відносно стійку сукупність мотиваційних утворень, що спрямовують активність особистості в русло суспільно значущої діяльності, яка реалізує громадянські, моральні, екологічні, інтелектуальні цінності [51; 53; 124]. Пошук нових шляхів вирішення проблеми формування громадянської активності студентів у виховній роботі закладів вищої освіти, на наш погляд, повинен бути пов'язаний із вибором таких наукових підходів, які можуть забезпечити створення умов, які розкривають і розвивають здібності молодих людей, іманентно властиві їм, і сприяють позитивній особистісній самореалізації.

Оскільки основне поняття дослідження – формування громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей, то є необхідність з'ясування сутнісних характеристик гуманітаризації сучасної освіти та особливостей виховання учителів гуманітарних спеціальностей.

В Енциклопедії Освіти зазначається, що гуманітарна освіта – це сукупність знань у галузі соціально-гуманітарних наук і пов'язаних із ними практичних умінь і навичок. Метою гуманітарної освіти є духовна культура, у якій людина відтворює себе у своїй людській цінності, у повноті своїх переживань, роздумів і мрій; пізнає суспільство на різних етапах його історії, осмислює феномен культури, сенс свого існування та існування інших людей, що дозволяє їй адаптуватися до сучасного суспільства [70, с. 22].

У сучасній науці розроблені основні тенденції гуманітаризації вищої освіти, вони висвітлені такими науковцями, як: А. Богуш, І. Зязюн, В. Огнев'юк та інші. Специфіку викладання гуманітарних дисциплін у закладах вищої освіти та своєрідність професійної діяльності вчителів гуманітарних спеціальностей досліджували Л. Базиль, Ю. Бігунова, Г. Васянович, Р. Кострубань, В. Падерно, А. Шатковська та інші вчені. Проте проблема підготовки майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей відповідно до сучасних вимог потребує окремого висвітлення.

На думку Г. Васяновича, гуманітарна освіта, як сукупність знань у галузі соціально-гуманітарних наук і пов'язаних із ними практичних навичок і вмінь; важливий засіб формування світогляду, який відіграє неабияку роль у загальному розвитку людини, її розумовому та моральному вихованні. Гуманітарна освіта, у баченні автора, виступає чинником духовної безпеки нації в збереженні культурної спадщини й духовного розвитку особистості, забезпечує цілісне становлення, закладає ціннісні орієнтації та моральні принципи людини, які формують її професійну культуру [217, с. 75]. Тобто саме гуманітарний складник професійної освіти для майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей є значущим в процесі формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей в межах професійної підготовки.

Як зазначає А. Шатковська, дисципліни суспільно-гуманітарного циклу, проповідуючи патріотизм, гуманізм, працелюбність, добро, порядність, інші загальнолюдські цінності й норми, вчать пов'язувати гуманістичні аксіоми з високо раціональними формами людської життєдіяльності, зі світом підсвідомих структур, з неусвідомленими культурними кодами і визначають спосіб існування індивідів [217, с. 82].

Гуманітарні дисципліни, формуючи ціннісні орієнтири та світогляд молоді людини, сприяють розвитку активної громадянської позиції, її творчого мислення, розширюють «культурний горизонт», озброюють методами та методологією наукового пізнання і виховують соціально зрілу та

всебічно розвинену особистість. Отже, гуманітарними варто називати дисципліни, котрі забезпечують розвиток студента як особистості, яка керується гуманістичними нормами й цінностями, усвідомлює себе громадянином України та успішно самореалізовується в сучасному суспільстві.

1.2. Громадянське виховання як основний шлях формування активної громадянської позиції майбутніх учителів

Наявність громадянського суспільства – найважливіша ознака й умова існування демократичної держави. Демократія й громадянське суспільство задля свого ефективного функціонування потребують активних громадян, які мають сформовані громадянські цінності та чесноти. Особливі сподівання у зв'язку з цим пов'язані з формуванням громадянських і демократичних цінностей у молодого покоління, оскільки система світоглядних ідеалів та орієнтирів засвоюється людиною саме в молоді роки як наслідок процесу соціалізації. Рівень духовності та моралі, культурні потреби сучасної молоді є одним із найбільш вагомих соціокультурних характеристик українського суспільства, а перспективи їхнього розвитку вирішальною мірою визначають майбутнє України.

У державних програмних документах, а саме: Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України (2019 р.), Заходах щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України (2020 р.), Постанові Кабінету Міністрів України (2018 р.); Заходах «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020-2025 роки» та наказі Міністерства освіти і науки України (2017р.) «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2017-2020 роки», йдеться про те, що пріоритетним напрямом державної політики в галузі освіти сьогодні є виховання молоді людини – громадянина своєї

країни. Держава й суспільство багато покладаються на заклади освіти задля пошуку нових ефективних шляхів формування активної громадянської позиції молоді загалом та студентської молоді зокрема.
<https://ips.ligazakon.net/document/MUS24863>

Сучасний погляд на проблему формування активної громадянської позиції молоді та її актуальність якнайкраще висвітлено в Концепції національно-патріотичного виховання особистості в умовах розвитку української державності. У ній йдеться: «активна громадянська позиція – це процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що дає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною. Вона покликана виховувати особистість чутливою до свого оточення, долучати її до суспільного життя, в якому права людини є визначальними» [205].

У контексті проблеми формування громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у процесі позааудиторної виховної роботи нам необхідно розглянути зміст поняття громадянського виховання.

В офіційних документах і, перш за все, у Законі «Про освіту» (1991 рік) в Україні терміну «освіта» надається узагальнений сенс. Дійсно, визначивши в Законі лише загальні принципи виховання людини на основі гуманізму й загальнолюдських цінностей, держава створила фактично неконтрольоване поле діяльності в сфері виховання студентської молоді. Усі наступні редакції Закону ситуацію не виправили. Поняття «виховання» розглядалося в названих документах як периферійне, що входить до термінологічного поняття першого. Проте, за традицією педагогіки України й низки зарубіжних країн, поняття «виховання» є невід’ємним відносно терміна «освіта». Більш того, слову «виховання» надається й інше значення. Воно виступає генералізованим «сенсоносієм» і позначає предмет педагогічної науки. Освіта трактується як засіб виховання особистості [269, с. 15].

Аналіз наукових джерел свідчить, що теоретико-методологічні основи формування громадянської позиції беруть свій початок у давніх античних

культурах. Найяскравішою ідеєю щодо формування особистості виступає ідея становлення громадянської позиції особистості, визначена як головна у вихованні молоді та як відповідь на суспільну потребу привести у відповідність інтереси суспільства та особистості. До домінуючих тенденцій віднесено такі: 1) ведучим фактором формування активної громадянської позиції є громадянське виховання (Сократ); 2) започаткування традиції вільного виховання (Антисфен, Афінський). Адже, виникнення в античному суспільстві демократії, що передбачала участь повноправних громадян у політичному житті та управлінні державою, вимагало особливого виховання. У спогадах Ксенофонта про Сократа зазначається: «Сократ говорить, що піклується, як підготувати побільше осіб, придатних до політичної діяльності» [59, с. 23].

Проблема формування активної громадянської позиції дістала різнобічне обґрунтування у працях видатних представників античної думки, а саме це такі ідеї: виховання доброго громадянина є метою виховання; дотримання принципу громадянськості в моральному становленні особистості є незаперечною істиною; індивід і держава – це одне ціле (Платон); вихователь несе персональну відповідальність перед законом, державою, народом за виховання моральних та громадських якостей молоді (Платон); формування активної громадянської позиції молоді – це головний засіб збереження державного устрою, що є справою не лише вчителів, батьків, а передусім держави (Аристотель). «А оскільки держава в своїй цілісності має на увазі одну кінцеву мету, то зрозуміло, що для всіх потрібне тотожне виховання, і турбота про це виховання повинна бути загальною, а не власною справою, як тепер, коли кожен турбується про виховання своїх дітей власним способом і навчає власним шляхом того, що йому заманеться. Те, що має загальний інтерес, потрібно й вирішувати загальним способом. Не треба, крім цього, думати, ніби кожен громадянин існує сам по собі. Усі громадяни належать державі, оскільки кожен із них є часткою держави, і турбота про кожного окремо, звісно, повинна мати на увазі піклування про

все ціле» [12, с. 312]. Аристотель висловив думку про те, що громадянська позиція є основою благополуччя й стабільності держави: «Законодавець повинен поставитися із винятковою увагою до виховання молоді, оскільки в тих державах, де цього немає, сам державний лад завдає шкоди» [12, с. 313].

Проблему формування активної громадянської позиції особистості вчителя розглядали А. Дістервег, Я. Коменський, М. Монтень, Й. Песталоцці, які додержувалися думки, що справжній педагог – це державний службовець, окраса нації, її надія й опора, здатний виявити свою гідність, моральну культуру та громадянську позицію [105, с. 68]. Зокрема, А. Дістервег зазначав: «Хто бажає, щоб народ його був щасливий і виховувався з успіхом, той повинен визнати першою і незаперечною умовою для досягнення цієї мети виховання та освіти вчителів, а також таке ставлення до них, яке б відповідало їх важливому обов'язку...» [217, с. 45].

Формування громадянської позиції досліджував Г. Кершенштейнер, який дещо максимізував громадянську складову системи виховання та визначив формування громадянськості одним з основних завдань школи. Його трудова школа була тим виховним середовищем, що сприяло формуванню в молоді громадянських цінностей, котрі ґрунтувалися на розумінні й підтримці цілей держави [52, с. 231]. Подібної точки зору додержувався Дж. Дьюї, який дещо розвинув теорію громадянського виховання, запропонувавши поєднання морального й громадянського виховання. Вища школа, на думку педагога, є своєрідним «суспільством у мініатюрі», а її основним завданням є сприяння формуванню громадянської позиції молоді. Саме тут формуються лідери, соціальна еліта, покликана розвивати й зберігати громадянські почуття своїх співгромадян [82, с. 12].

Ідеями відомих українських просвітителів і педагогів (Г. Сковороди, Т. Шевченка, П. Юркевича, К. Ушинського, І. Франка та ін.) щодо формування громадянської позиції молодого покоління були: необхідність глибокого знання історії свого народу, опанування національно-культурних надбань українського народу, знання національних традицій та звичаїв,

фольклору тощо. На думку видатних постатей педагогічної науки, громадянська позиція – це відповідальність, обов'язок, відданість людини своїй державі, Батьківщині, суспільству в цілому [26, с. 14].

У змістову основу формування активної громадянської позиції молоді С. Русова поклала ідею патріотизму, особливу увагу вона зосередила на поєднанні рідного, національного, уселюдського й загального. «Хай навкруги молоді людини будуть речі рідні, щоб вона в них кохалася, привчалася любити все рідне, присвячувала всі сили свого духу й тіла. Любов до рідної країни – це перший найкращий крок до широкої вселюдської гуманності, пошана до людей – це вияв самоповаги й бажання собі й другим волі та незалежності» [212, с. 25].

Питання формування активної громадянської позиції у період проголошення й розбудови України як демократичної, правової держави, що потребує нової людини-громадянина, свідомої своїх прав і обов'язків, активної і творчої особистості з високою національною свідомістю, твердим характером і сильною волею, досліджувала К. Чорна. Автор зазначає: «Якісно нову державу як захисника соціальних інтересів громадян можуть створити якісно нові громадяни. Людина не може змінювати, перетворювати світ у позитивному плані, якщо не змінить себе, свою свідомість, не стане людянішою» [262, с. 8].

Виховання громадянина як виховний ідеал розглядав Г. Ващенко, який стверджував, що виховний вплив середовища та виховної системи повинні зводитися до досягання ідеальної людини – українця, громадянина, життєвою метою якого буде служіння Богові й Україні. Він був переконаний, що виховний ідеал того чи того народу залежить від державного устрою, світогляду, релігії й моралі, від рівня розвитку культури, від його національних особливостей. «Тільки самостійна держава забезпечує добробут і високий культурний розвиток нації» – зазначав педагог, а тому запропонована ним система національного виховання носила людино- й державотворчий характер [41, с. 35]. Педагог до системи національного

виховання долучав формування громадянської позиції як органічну її підсистему, хоча, зауважимо, що самого терміна не вживав. Зосереджуючи увагу на пошуках виховного ідеалу, педагог наголошував на необхідності виховання особистості з почуттям національної гідності, патріотизму, громадянської пошани й злагоди. «Треба виховувати молодь так, – зазначав педагог, – щоб вона могла захищати права свого народу й здатна була віддати в боротьбі за нього своє життя. Але, виховуючи в молоді патріотизм, здорову національну гордість, свідомість своєї національної гідності, ні в якому разі не можна виховувати в неї безглуздої національної пихи й презирства до інших народів лише на тій підставі, що вони не українці». Оскільки відчувши, що таке несправедливість, український народ «і сам мусить бути справедливим» [41, с. 36].

У контексті нашого дослідження цікавою є точка зору О. Вишневського щодо місця громадянських цінностей у системі українського виховання. В ієрархії цінностей вони, на його думку, займають проміжне положення між національними й сімейними цінностями [45, с. 25]. Автор серед потреб сучасного українського виховання виокремлював процес формування активної громадянської позиції, у структурі якої мають бути закладені такі якості особистості: прагнення до соціальної гармонії; відстоювання соціальної та міжетнічної справедливості; культура соціальних і політичних стосунків; пошана до закону; рівність громадян перед законом; відповідальність людини; права людини: на життя, власну гідність, безпеку життя, приватну власність, рівність можливостей тощо; суверенітет особи; право на свободу думки, совісті, вибору конфесії, участі у політичному житті; готовність до захисту індивідуальних прав і свобод інших людей; пошана до національно-культурних цінностей інших народів; повага до демократичних виборів і до демократично обраної влади; толерантне ставлення до чужих поглядів [45, с. 14].

А. Макаренко, який розглядав процес виховання громадянина як один із найважливіших та найскладніших, висловив важливу думку: виховати

громадянина – значить «виховати патріота, виховати в ньому такі якості, які б свідчили про належність цієї молоді людини до великої держави...» [153, с. 78]. А. Макаренко вважав, що громадянська позиція є складовою формування особистості й сформулював головні характерні риси, притаманні такій людині, а саме: уміння кваліфіковано працювати, бути політично й економічно освіченим, мати високу загальну культуру, уміння працювати в колективі, бути дисциплінованим тощо. Головним завданням формування активної громадянської позиції педагог уважав виховання людини, у котрій гармонійно поєднуються власні інтереси з інтересами суспільства [153, с. 85]. Педагог довів, що виховання в інтересах держави результативне за умови його поєднання з розвитком творчої індивідуальності, стимулюючи водночас як моральні почуття, так і «правові емоції». Виховання людини, громадянина, здатного свідомо, енергійно й успішно брати участь у будівництві й захисті нового суспільства, було в центрі уваги А. Макаренка.

В. Сухомлинський звернувся до громадянського виховання як до головної педагогічної проблеми та конкретизував педагогічний зміст поняття громадянськості. «Громадянськість, – зазначав В. Сухомлинський, – це насамперед відповідальність, обов’язок, це та вища сходинка в духовному житті людини, на якій вона віддає себе служінню ідеалу» [238, с. 231]. Учений не тільки розкрив зміст поняття «громадянськість», але й розробив шляхи її формування. На думку В. Сухомлинського, політичні й моральні знання повинні формувати громадянський обов’язок особистості, її готовність і прагнення до суспільно корисної праці [238, с. 233]. Важливою для нашого дослідження є висловлювання В. Сухомлинського про те, що «громадянськість» – це одночасно якість особистості та свідоме, моральне ставлення людини до всього, що її оточує, зокрема й до суспільства. Педагог вважає, що «громадянськість» – це корінь переконань, думок, почуттів, вчинків людини, це складне соціально-психологічне явище, в якому органічно поєднуються й інтелектуальний, і емоційний, і вольовий, і практичний аспекти життєдіяльності особистості [238, с. 89]. Формування

громадянськості, на думку В. Сухомлинського, – головна мета у вихованні особистості: «... загальнолюдську абетку моральності ми прагнемо одухотворити громадянською активністю й самостійністю. Потрібно не просто знати, що таке добре і що таке погано, а діяти добре в ім'я величі й могутності Батьківщини» [238, с. 90].

Історії становлення й розвитку громадянського виховання підростаючого покоління приділяють увагу вчені: О. Кошолар «Перебудова громадянського виховання, його вдосконалення в нових умовах посприяли переходу від імперативної до гуманістичної педагогіки, спрямованої на розвиток і саморозвиток особистості, формування її як громадянина України. Усе це вимагає пошуку нових педагогічних підходів до виховання молоді» [136, с. 126]; Ж. Сташко «Одним із завданням закладів освіти є створення умов, за яких діти дізнаватимуться більше про свій рідний край, відчуватимуть гордість за нього, підтримуватимуть взаємозв'язок між поколіннями, прагнутимуть до розвитку своєї Батьківщини» [231, с. 85].

Філософський аспект проблеми формування громадянської позиції молоді розкрито в працях сучасних філософів В. Андрущенко, В. Кременя, Л. Сохань, В. Шинкарука та ін. Науковці виокремлювали такі проблеми у формуванні громадянської позиції, як ставлення підростаючої особистості до морально-духовних цінностей і суспільних норм, засвоєння молоддю світогляду, знань, переконань, здатність ставити перед собою цілі, приймати самостійні рішення, свідомо оцінювати власні вчинки і дії інших людей і таким чином займати активну громадянську позицію.

Цікавою є думка Н. Волошиної, яка вважає, що без становлення громадянської позиції молоді процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що дає змогу людині відчувати себе морально, соціально, політично і юридично дієздатною та захищеною, буде неможливим [50, с. 10].

Із психологічної точки зору проблеми громадянського розвитку особистості розглядають учені Б. Ананьєв, І. Бех, М. Боришевський,

О. Киричук, Д. Фельдштейн та ін. [28; 35]. Погляди вчених-психологів сходяться на тому, що проблема формування громадянської позиції виникає у перехідні періоди в умовах трансформації суспільства, коли складні реалії виявляють розмитість ідеалів, хибність пропагованих еталонів поведінки громадянина. Зокрема, науковці І. Бех та К. Чорна об'єднали громадянські якості у певний блок, що надало можливість визначити громадянина як патріота своєї держави. Серед найважливіших громадянських якостей вони називають такі: громадянську свідомість, почуття громадянської гідності, почуття громадянської відповідальності та обов'язку, громадянську мужність, прихильність до державних інтересів, готовність захищати Батьківщину, правосвідомість, громадянську активність, повагу до національних традицій, державний оптимізм [27, с. 17].

Проблема формування активної громадянської позиції студентської молоді, окремі положення щодо формування громадянської позиції молоді, різні аспекти громадянського виховання майбутніх учителів в умовах сьогодення розглядається у дослідженнях у різних аспектах. Так, А. Сігова досліджувала проблему формування активної громадянської позиції молоді в аспекті ефективності виховних впливів: «сучасна молодь перебуває під впливом, з одного боку, проголошення пріоритету загальнолюдських цінностей, прагнення політиків включити Україну в різноманітні міжнародні союзи, розкриття кордонів, діяльності на території держави величезної кількості міжнародних фондів, релігійних організацій, благодійних спілок, з іншого боку, все більша увага приділяється посиленню національних традицій, відновленню національного коріння» [218, с. 14]. Г. Коваль, досліджуючи віковий сенс формування громадянина, стверджує, що «основи громадянськості потрібно подавати вже дошкільнятам і дітям молодшого шкільного віку, проте найінтенсивніше формуються засади громадянської позиції у студентів майбутніх учителів» [121, с. 177]. В. Мірошніченко у своїх працях акцентувала увагу на вихованні патріотичних почуттів у молоді: «Запорукою національного відродження України є відновлення духовного

багатства, збереження досвіду попередніх поколінь. І, навпаки, кожен незаповнений розрив у системі передачі етнокультурної інформації від одного покоління до іншого продовжуватиме вести до духовного зuboжіння етносу, гальмуватиме розвиток патріотичних почуттів» [162, с. 73].

Головним завданням в процесі формування громадянської позиції майбутніх учителів є спроба сформувати здатності добровільної участі особистості в суспільному житті, уміння приймати виважені рішення на підставі критичного аналізу ситуації. Незважаючи на певні відмінності в способах реалізації громадянської позиції особистості в різних суспільствах, європейські країни одностайні щодо визначення таких завдань: допомогти молоді набуті політичної грамотності, сприяти їхній активній участі в житті суспільства та держави, сформувати установки та цінності, необхідні для того, аби стати відповідальними громадянами.

Системний підхід до проблеми формування активної громадянської позиції обґрунтувала А. Капська, яка доводить, що теоретична основа формування громадянської позиції молоді повинна базуватися на істотних ознаках і характеристиках патріотично налаштованого суспільства, що формується в країні, а також на актуальних соціальних запитах і вимогах держави. У зв'язку з цим при розробці педагогічної концепції розвитку патріотичної самосвідомості студентів дослідниця акцентує увагу на важливості врахування принципів функціонування громадянського суспільства – гуманізму, свободи самовираження людини, рівності можливостей, організованості та співробітництва. Відповідно до цього, проектування й реалізація системи розвитку патріотичної самосвідомості студентів обґрунтовується автором, виходячи з положень системного, культурологічного, історичного, діяльнісного, особистісно-розвивального підходів [114, с. 11].

На думку П. Вербицької, сучасне життя ставить перед системою виховання важливе завдання – формування особистості з активною громадянською позицією, здатною скористатися своїми невід'ємними

правами й готовою взяти на себе всю повноту відповідальності за свої дії. Тому, на наш погляд, сьогодні надзвичайно актуалізується необхідність оптимізації виховного процесу вищої школи, що сприяє формуванню громадянської позиції студентської молоді [43, с. 230].

Важливу роль громадянського виховання «як складової частини цілісного процесу становлення й життєвого самовизначення особистості, що закладає основи усвідомленої законослухняності, патріотичної відданості Батьківщині, прихильності моральним нормам і цінностям у сферах праці, побуту, міжособистісних і міжнаціональних відносин» відзначає І. Холковська [254, с. 118].

В. Андрущенко зазначає, що період навчання в закладі вищої освіти є для студентів важливим етапом не тільки професійного, але й особистісного становлення, коли питання патріотичного характеру найбільш актуальні, оскільки в цьому віці молоді люди мають значний потенціал для особистісного зростання, активної взаємодії з різноманітними аспектами соціального світу, його творчого перетворення, розвитку й реалізації власного діяльнісного буття й пошуку шляхів внутрішнього саморозвитку [9, с. 10]. А. Афанасьєв наголошує, що виховання демократично налаштованих, активних, лояльних і високоморальних громадян є сьогодні важливим напрямом роботи закладів вищої освіти в багатьох державах світу й активно підтримується міжнародними організаціями: ООН, ЮНЕСКО, Радою Європи тощо [13, с. 24].

До громадянського виховання, як до педагогічного поняття, долучено три суттєві ознаки: перша – цілеспрямованість, наявність якогось зразка, можливо загального, як соціально-культурного орієнтира; друга – відповідність процесу соціально-культурних цінностей як досягнення історичного розвитку людства; третя – присутність чіткої системи організованих впливів. Відповідно, за характером і тенденціями, які були притаманні цим ознакам протягом певного відрізка часу, можна проаналізувати зміни поняття «виховання» в цілому [247, с. 74].

Певною проблемою у визначенні сутності понять громадянського виховання, виховної роботи науковці визначають відображення численних поглядів і суджень, що висловлюються щодо деполітизації й деідеологізації нашого суспільства, а також і з питань педагогіки. Головними у громадянському вихованні визнаються загальнолюдські цінності, що не суперечать національним. Іншою важливою ознакою громадянського виховання є визнання необхідності суб'єкт-суб'єктних відносин у виховному процесі, що передбачає не цілеспрямований вплив на особистість, а співпрацю, у результаті якої відбувається процес громадянського виховання: «тільки за умови, якщо виховна діяльність викликає в особистості внутрішню позитивну реакцію і збуджує її особисту активність в роботі над собою, вона ефективно на неї впливає», – зауважує І. Зимня [101, с. 45]. Зміні особистісних відносин у процесі виховання сприяли не тільки нові методики й форми виховання, а й нові цілі самого виховання. В основу реформованої системи виховної роботи в закладах вищої освіти сьогодні покладені свобода особистості й обов'язкове дотримання її природніх прав і свобод.

У науковій літературі відзначається, що будь-який із закладів вищої освіти перестає бути навчальним закладом, метою якого є надання можливостей до оволодіння спеціальністю, а стає важливим інструментом виховання. Науковець С. Кострюков зауважує, що тоді ж громадянське виховання на державному рівні розглядається як цілеспрямована діяльність, здійснювана в системі освіти, орієнтована на створення умов для розвитку духовності учнів та студентів на основі загальнолюдських і вітчизняних цінностей; надання їм допомоги в життєвому самовизначенні, моральному, цивільному та професійному становленні; створення умов для самореалізації особистості. Студентська молодь визнається рівноправним суб'єктом процесу виховання, саморозвитку й самовизначення [135, с. 78].

Деякі автори розглядають громадянське виховання як взаємопов'язаний ланцюг різноманітних виховних ситуацій, кожна з яких будується з урахуванням результатів попередньої. При такому розумінні громадянське

виховання – це система, що саморозвивається, одиниця якої – момент взаємодії під час розв’язання матеріалізованого педагогічного завдання як виховної ситуації [223, с. 235].

Поняття громадянського виховання в основному використовується в двох значеннях: у першому – це вплив на соціалізацію людини в найрізноманітніших аспектах, у тому числі в освіті та позанавчальній виховній діяльності, й виступає предметом усієї педагогічної науки. Друге значення поняття громадянського виховання пов’язане з формуванням моральної позиції людини як члена суспільства. У цьому випадку виховання являє собою смисловий зв’язок змісту різних його напрямів, що розуміються як вплив на формування єдиної, але по-різному вираженої моральної позиції людини [223, с. 237]. Громадянське виховання, у більш широкому сенсі цього слова, включає в себе також і навчання, формування світогляду, громадянськості, морального обличчя, розвиток естетичного смаку.

Розуміння виховання як формування моральної позиції повноцінного члена суспільства (тобто громадянську позицію), де головним вектором є становлення індивідуальності, на нашу думку, може й повинно використовуватись у системі виховання молодого фахівця у вищій школі.

Опираючись на погляди науковців (В. Сухомлинський, В. Гонський, А. Капська), ми прийшли до трактування сутності громадянського виховання в закладі вищої освіти, як процесу цілеспрямованої перетворюючої діяльності, спрямованого на організацію взаємодії викладачів і студентів, що надає студенту можливість модифікувати свої знання й уміння або навіть повністю замінювати їх на вироблені самостійно через особистісно-моральну громадянську позицію [255, с. 27].

Становлення державності безпосередньо передбачає формування громадянського суспільства. Побудова ж громадянського суспільства неможлива без участі в цьому процесі молодих людей – студентів закладів вищої освіти, котрі мають стати справжніми громадянами своєї країни та самостійно реалізуватися в громадянській позиції. В умовах вільного

демократичного розвитку значно ускладнюється виховання особистості, так як минулий досвід і традиції сьогодні вже практично себе вичерпали, а нових ще немає. На думку В. Гонського, без чітких моральних і цивільних орієнтирів не відбувається «формування світоглядного ядра особистості» [61, с. 10]. Саме тому ми вважаємо, що базовим елементом системи виховання майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей має стати формування активної громадянської позиції.

Головна мета формування активної громадянської позиції, як стверджує О. Сухомлинська, – це підготовка молоді до життя у громадянському демократичному суспільстві, у взаємопов'язаному світі; визнання та прийняття цінностей, що виступають головними, визначальними для суспільства. Автор звертає увагу на головні чинники формування активної громадянської позиції, серед яких чільне місце належить вищій школі. «Вища школа, – підкреслює О. Сухомлинська, – не може залишатися пасивним і статичним організмом, що реалізує ідеї громадянського виховання однозначним, єдиним, теоретичним способом. В умовах перехідного періоду, швидких змін школа є провідним чинником у реакції освітнього простору на зміни. Вона повинна виступати окремим автономним суб'єктом процесу громадянського виховання» [235, с. 5]. Особливу увагу О. Сухомлинська приділяє ідеям патріотизму як складової громадянськості в сучасних умовах України.

О. Шестопалюк розглядає громадянське виховання як соціальний механізм, що розвиває й адаптує цінності громадянського суспільства й демократії. При цьому систему громадянського виховання розглядають як шлях формування громадянських цінностей, складовою частиною яких є патріотизм і право [266, с. 32].

Виховання, спрямоване на формування активної громадянської позиції шляхом цілеспрямованого громадянського виховання розглядається також як окрема проблема в межах гуманістичної парадигми (Н. Авер'янова, А. Бабаєв, О. Вишневський, П. Вербицька, В. Вербець, Н. Дерев'янка) [241,

с. 23]. Виховання соціальної й активної громадянської позиції особистості передбачає формування громадянського самовизначення, усвідомлення внутрішньої свободи, відповідальності за власний вибір і свою діяльність. Це передбачає наявність у студентів, майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей, таких морально-етичних якостей як: громадянська мужність, сміливість, чесність, порядність. Їм необхідно вміти відстоювати свої переконання й власну точку зору. Розвиток цих рис характеру не відбувається стихійно. З боку педагогічних колективів закладів вищої освіти потрібні значні зусилля й наявність спеціальної виховної системи. Виховуючи особистість у різних аспектах, необхідно пам'ятати, що вона буде жити в певній державі й суспільстві, що людина в різноманітних проявах своєї життєдіяльності має бути громадянином [91, с. 107].

Основним завданням громадянського виховання розглядається вироблення цілей, котрі б не суперечили особистісним потребам та громадським вимогам; громадянське виховання – як єдина частина системи виховних впливів, пов'язаних з усіма основними компонентами і явищами навколишнього середовища. Відповідно, процес виховання громадянина спирається на педагогічні принципи: системності, послідовності та спрямованості педагогічного процесу на формування активної громадянської позиції особистості як кінцевої мети. При цьому помітною особливістю процесу громадянського виховання є його пряма й неодмінна залежність від запитів суспільства, тобто не просто формування громадянина як об'єкта, що має громадянство, але і як особистості, котра усвідомлює свої права й відповідальність перед суспільством [19, с. 15].

Громадянське виховання як наукова категорія розглядається у межах різних наук: юридичних, філософських, соціологічних, педагогічних та з різних теоретико-методологічних позицій. Юриспруденція приносить в концепцію громадянства свою правову систему й внутрішні закономірності, свої механізми взаємодії її структурних елементів. Особистість громадянина сприймається з позицій правових норм. Філософи й освітяни вважають, що

місце концепції громадянського виховання в складі філософії освіти. У зв'язку з цим, вирішення глобальних, суспільно-державних, соціальних, екологічних і економічних проблем, і, разом з тим, орієнтація на індивідуальний, диференційований підхід до виховання, свідчить про принципову необхідність синтезу знань, накопичених в процесі практики під час трансформаційних змін громадянського виховання [182, с. 66].

Деякі науковці, такі як Л. Архипенко, В. Горбатенко, Н. Лавриченко вважають що громадянське виховання, цивільно-правове виховання й виховання патріотизму – тотожні явища. Змістова характеристика категорій «громадянське виховання» і «громадянська позиція» включає найбільш загальні й широкі проблеми: філософську, соціологічну, психологічну складову становлення й розвитку особистості молоді людини. Проте громадянськість, виховання громадянських якостей невіддільні від патріотизму. Патріотизм – одне з найбільш глибоких почуттів і одна з найбільш глибоких ідей, закріплених у свідомості, психології людей століттями й тисячоліттями їхнього спільного життя й діяльності. Любов до Батьківщини – відданість їй, прагнення своїми діями служити її ідеалу та інтересам. При цьому необхідна глибока духовна підготовка. Патріотичне почуття спонукає особистість до морального й культурного розвитку. Зважаючи на думки Г. Філонова, М. Савотіної, ми можемо стверджувати, що патріотизм, поряд із правовою культурою, долучається до складу поняття «громадянськість» і, відповідно, входить до поняття «громадянське виховання» [213, с. 56].

О. Жаровська, формулюючи у своєму дослідженні теоретичні положення й обґрунтовуючи структуру й технології патріотичного виховання молоді, що спрямовані на підвищення ефективності виховного процесу в закладі вищої освіти, опирається на системно-діяльнісний підхід. На думку автора, така методологія, завдяки системній єдності структурних і процесуальних компонентів, дозволяє забезпечити цілеспрямований педагогічний вплив на особистість [88, с. 108].

Формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у процесі громадянського виховання включає в себе комплекс проблем становлення особистості: особистісний розвиток і самореалізація, професіоналізм, ціннісні орієнтації, формування соціально-значущої позиції, гуманістичні відносини тощо, і є не тільки частиною системи виховання закладу вищої освіти, а й її основою.

Аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок, що громадянське виховання майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей може бути ефективним за умови створення певної виховної системи громадянського виховання студентської молоді, при цьому виховну систему громадянського виховання розуміємо як упорядковану сукупність взаємопов'язаних компонентів, що мають зовнішню і внутрішню структуру. Зовнішня структура виявляється в тому, що виховна система громадянського виховання є частиною метасистеми. Внутрішня структура характеризується наявністю взаємодії пов'язаних блоків і компонентів, що забезпечують її реалізацію (В. Решетняк). Необхідність і достатність елементів системи досліджується, виявляється й перевіряється практикою виховної роботи. Виховна система визначається наявністю взаємозв'язку п'яти основних компонентів (мета, діяльність, суб'єкти діяльності, середовище, управління), що володіють власними характеристиками [203, с. 23].

Важливе значення у формуванні активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей відіграє ціннісний (аксіологічний) аспект вирішення питань створення системи громадянського виховання у закладах вищої освіти. У цьому напрямі категорія громадянського виховання має трактуватися не з точки зору цілеспрямованого формування особистості (тобто об'єктного підходу), а першочергово з позиції життєтворчості. У цінностях виховання повинні бути втілені зразки й норми культури, життя, творчості людини. Погоджуємось із думкою науковця В. Постового, який головними цінностями виховання вважає людину, культуру, соціум. Таким чином, основою життєтворчості

людини громадянського суспільства та демократичної держави, що володіє вираженою особистісно-громадянською позицією, повинні бути закони морального життя людей [198, с. 141].

Основою системи громадянського виховання, спрямованої на формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей мають бути такі цінності: людина як вільна, гуманна, духовна, творча й практична особистість; моральність як визначальна категорія всієї системи життєдіяльності людини; свобода, рівність і демократизм як категорії, що визначають систему взаємовідносин в суспільстві; культура як система норм, цінностей, культурної спадщини та творчої діяльності людини в усіх сферах буття й свідомості; гуманність і толерантність як основоположні принципи взаємодії у світовому просторі культури й цивілізації, спрямовані на повагу, терпимість і здатність знаходити компроміси в системі суспільних взаємин [95, с.98].

Виховна система громадянського виховання, спрямована на формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей, складається з окремих ситуацій, в яких передбачається момент взаємодії викладача та студента в певний період, за конкретних об'єктивних та суб'єктивних умов. Виховний потенціал полягає не в разових, одиничних заходах, а в планомірному, щоденному впливові на формування особистості як носія продуктивної життєвої, громадянської активності. Створення виховної системи громадянського виховання, спрямованої на формування активної громадянської позиції студента, можливе тільки на основі нової педагогічної парадигми – взаємодії й співпраці, в якій заклад вищої освіти повинен стати місцем, куди молодь охоче б прагнула. Тут студенти повинні знаходити широкі можливості для самовираження й самоствердження. Подібна модель забезпечує становлення відносин у професорсько-викладацькому та студентському колективі закладу вищої освіти, що характеризуються зрілістю й тенденцією до саморозвитку. Таким чином, на перший план у діяльності закладу вищої освіти висувається не

навчальна, а виховна й розвивальна функції, і саме вони набувають пріоритетного значення [228, с. 6].

Реалізація цих функцій можлива на основі створення такої педагогічної системи, особливості якої відповідають: цілям і принципам діяльності закладу вищої освіти; змісту, що задовольняє інтереси й потреби сучасних студентів; новому підходу у використанні форм і методів роботи, при якому кожен студент, як особистість, включений в активний творчий навчально-виховний процес; принципово новій управлінській структурі, в якій освітній процес є головним, системоутворюючим [115, с. 186]. Основою характеристикою виховної системи громадянського виховання має бути гуманізація. «Гуманізм насамперед означає людяність: любов до людей, високий рівень терпимості, повагу до гідності особистості. Принципи гуманізму у виховному процесі реалізуються в цінностях, відображених у всіх етичних кодексах поведінки людей», – наголошував С. Карпенчук. Згідно з гуманістичними ідеалами, головною метою виховного процесу має стати створення передумов для самореалізації особистості [115, с. 175].

Ефективність громадянського виховання деякі науковці пов'язують із процесами гуманізації. Так, перехід виховного процесу на якісно нові позиції В. Постовий пов'язує не просто з «посиленням гуманізації та професіоналізації, а зміною парадигми всієї освітньої системи, в якій, перш за все, будуть враховуватися потреби особистості в розвитку своїх теоретичних і практичних фахових здібностей, а через розвиток особистості – потреби суспільства в цілому» [198, с. 142]. При цьому провідним завданням педагога є не просто вплив на особистість вихованця, його свідомість за допомогою педагогічних вимог, а пошук шляхів і способів створення умов для саморозвитку особистості, що в підсумку підвищує результативність виховання.

Важливим також науковці вважають врахування своєрідності й специфіки процесу формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей, що детермінується загальними

соціальними, культурними та економічними особливостями краю. Це дозволяє наповнювати виховну позааудиторну роботу в закладі вищої освіти значущим для вихованців змістом, пов'язувати її з реальним життям, з їхнім досвідом. Системно організована виховна робота здатна гармонійно підтримувати й представляти дві найважливіші сторони в особистості: індивідуальне й типове, зовнішнє й внутрішнє, тобто природне й соціокультурне. Це забезпечує її значимість, стійкість, привабливість; допомагає викладачам і вихованцям у визначенні ідеалів і ціннісних орієнтацій [15, с. 14]. У таких умовах найбільш повно здійснюється педагогічна взаємодія між усіма учасниками виховної системи, особлива увага приділяється формуванню умов для творчої самореалізації кожної особистості та формування активної громадянської позиції в становленні й розвитку студентської молоді.

До основних завдань виховання майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей науковці відносять такі: створення сприятливих психологічних умов для різнобічного розвитку й формування громадянських якостей кожної особистості для сприяння формування тимчасового колективу та позитивного мікроклімату в студентських групах; сприяння розвитку й удосконаленню організаторських здібностей та особистої відповідальності студентів через систему самоврядування й співуправління; розвиток громадянської активності, пізнавальної мотивації, творчих здібностей і навичок студентської молоді через залучення їх до організації вільного часу, наукових і суспільно важливих заходів; виховання громадянськості й громадянської відповідальності через залучення до життя й історії закладу вищої освіти, міста (регіону), Батьківщини; створення умов, що сприятимуть розвитку професійних навичок [37, с. 185].

Основними позиціями громадянського виховання, на основі яких має здійснюватися формування активної громадянської позиції майбутніх учителів, на нашу думку, є: визнання необхідності цілеспрямованої діяльності з боку держави щодо формування активної громадянської позиції

студентів; визнання й дотримання прав і свобод особистості студента; визнання необхідності формування відповідального ставлення студентів до свої обов'язків; поєднання інтересів студентів і держави при взаємній відповідальності; комплексність заходів щодо соціального захисту студентів; створення системи органів, які здійснюють заходи щодо виховання студентів.

Отож, розглянувши наукові дослідження, ми сформулювали власне визначення поняття «активна громадянська позиція»: активна громадянська позиція майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей – процес формування мотиваційних утворень, моральних ідеалів, соціальної активності студентства, які спрямовують особистість в русло суспільно значущої діяльності.

У сучасних умовах від громадянської позиції кожного члена суспільства залежить демократичне майбутнє держави, тому головним завданням вищої школи на сьогодні є виховання громадянина української держави, підготовка студентської молоді до участі в розв'язанні сьогоденних і перспективних завдань держави, до управління нею та виконання функцій трудівника й господаря, керівника й вихованця, громадського діяча та захисника Батьківщини. Для цього потрібно сформувати комплекс таких особистісних якостей і рис характеру у майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей як патріотична свідомість, громадянська позиція, громадянська відповідальність і мужність, готовність працювати на благо Батьківщини, захищати її, зміцнювати міжнародний авторитет.

1.3. Особливості позааудиторної виховної роботи в контексті формування в майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей активної громадянської позиції

Сучасний ринок освітніх послуг вимагає від педагогічних закладів вищої освіти нових підходів до роботи зі студентами – майбутніми вчителями. Ця

потреба передбачає постійне оновлення змісту й технологій виховної роботи, пошуку адекватних вимогам часу форм і методів виховної діяльності на основі вивчення ціннісних орієнтацій молодого покоління. Формування активної громадянської позиції особистості майбутнього вчителя гуманітарних дисциплін відбувається як в освітньому процесі, так і в позааудиторній виховній роботі, яка є складником його професійно-педагогічної підготовки та особистісного становлення. Саме позааудиторна виховна діяльність сприяє формуванню активної громадянської позиції студентів, прищепленню інтересу до обраної професії, розвитку вмінь і навичок виховної роботи з учнями, стимулює їх прагнення до творчого пошуку, допомагає оволодіти рефлексією власної діяльності [151, с. 17].

Великою мірою формування громадянської позиції молоді залежить від учителя, як «носія» громадянських цінностей. У структурі особистості вчителя громадянська позиція займає провідне місце як показник його соціально-професійної зрілості, як умова створення нової системи цінностей, що слугуватиме орієнтиром у вихованні особистості, її прагнень, ідеалів, спрямованості особистісних потреб, відповідної життєвої й громадянської позиції [177, с. 30].

Виховна робота серед студентства визнається науковцями (О. Божко, О. Безкорвайною, О. Гречаник, Л. Москальовою) невід'ємною складовою процесу якісної професійної підготовки майбутніх учителів, у тому числі гуманітарних спеціальностей, та одним із важливих напрямів діяльності педагогічних закладів вищої освіти та базується на концептуальних положеннях Конституції України, Закону про освіту, Національної доктрини розвитку освіти України у XXI ст. й має на меті створення умов для формування вільної, творчої, високоморальної особистості, яка має володіти комплексом як професійних знань й умінь, так і класичних громадянських й духовно-моральних якостей [215, с. 242].

У Концепції національного виховання студентської молоді визначено, що головна мета виховної роботи зі студентами – це виховання духовно-

багатої, розвиненої особистості, громадянина. Основним завданням процесу виховання на сучасному етапі є передача молодому поколінню соціального досвіду, багатств духовної культури народу, його соціальної ментальності, своєрідності світогляду. На цій основі формуються особистісні риси громадянина-патріота України, які поєднують у собі національну самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, екологічну культуру, розвиток індивідуальних здібностей і таланту https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr2_4290-09#Text.

Педагогічна освіта XXI ст. має забезпечити виховання особистості, яка здатна самостійно мислити, є активним учасником суспільного життя, небайдуже ставиться до соціально значущих проблем, має розвинуте почуття гідності та чітку громадянську позицію [221, с. 98].

У довіднику з виховної роботи зі студентами зазначається, що серед основних напрямів позааудиторної виховної роботи в сучасних ЗВО визначено формування в майбутніх учителів активної громадянської позиції та патріотичного виховання поряд із формуванням наукового світогляду, правовим, моральним, художньо-естетичним, трудовим, фізичним та екологічним вихованням майбутніх учителів [93, с. 30].

Виховна робота у педагогічних закладах вищої освіти України проводиться відповідно до основних положень Конституції України, законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», нормативних документів Міністерства освіти і науки України, Національної доктрини розвитку освіти України у XXI ст., Концепції національного виховання студентської молоді, Концепції національно-патріотичного виховання молоді, стержнем яких є національна ідея, що відіграє чи не найважливішу роль в суспільному розвитку, спрямованому на вироблення активної громадянської позиції молоді, яка у найближчому майбутньому складе серцевину інтелігенції української держави [78, с. 60].

Питання сутності, змісту, форм, методів й технологій виховної роботи у закладах вищої освіти України були відображені в працях науковців:

Л. Байкової, О. Білик, О. Кондратюка, М. Удовенка. Зокрема, Д. Пащенко щодо виховання громадянської позиції молоді зазначає, що виховний процес – не механічна сума виховних впливів на підростаюче покоління, а самостійне цілісне явище, що має свої внутрішні закономірності, специфічні поєднання виховання, навчання, розвитку, свою систему організації освітньої та виховної роботи. Цікавим для нашого дослідження є підхід до форм спільної діяльності у громадському вихованні, представлений П. Уманським та С. Поляковим, а саме: захист соціальної ідеї – кожна група виступає, діє сама по собі, а об'єднує учасників тільки спільна тема; соціальна естафета – спільна діяльність груп студентів, яка здійснюється в послідовності, згідно сюжету, сценарію; бій соціальних ідей – змагання між групами з використанням, наприклад, взаємообміну пропозиціями; соціальний хеппінг – карнавал, інсценування. Науковці П. Байбородова і М. Рожков пропонують два показники для того, щоб розмежувати форми виховної роботи: кількісний показник (по часу, по кількості учасників, парні, групові, традиційні, масові); якісний показник (суб'єкт організації, за результатами, педагоги, інформаційний обмін, діти, суспільно значущий продукт).

В останні роки низка кандидатських дисертаційних досліджень захищена саме з проблем виховання студентської молоді в позааудиторній виховній роботі: В. Єлізаров (формування валеологічної компетентності студентів у позааудиторній виховній роботі університету, 2016); А. Бобро (формування соціального здоров'я студентської молоді у позааудиторній виховній роботі вищого навчального закладу, 2017); О. Колодій (формування патріотизму студентів аграрних вищих навчальних закладів у позааудиторній діяльності, 2016); О. Яструб (формування культури міжособистісної взаємодії у майбутніх учителів початкової школи у позааудиторній роботі, 2016); К. Маслюк (формування культури особистісного самовизначення студентів педагогічних ВНЗ у позааудиторній роботі, 2016); О. Лучанінова (виховна система вищого технічного навчального закладу, 2017); І. Ратинська (виховання моральної відповідальності студентів у позааудиторній

діяльності, 2019); Муайяд Карам (формування естетичної компетентності майбутніх учителів образотворчого мистецтва у позааудиторній роботі університету, 2020).

Особливу значущість для нашого дослідження мають праці науковців Р. Абдулова, Р. Агаддуліна, Я. Яцева, у яких проаналізовано позитивний вплив виховної діяльності на особистісний розвиток майбутнього педагога, у тому числі на становлення активної громадянської позиції особистості, визначено концепцію професійно та особистісно-орієнтованої організації виховного процесу в освітньому середовищі педагогічного університету, а також доведено, що професійно орієнтована підготовка студентів до виховної діяльності з формування активної громадянської позиції учнів є складною, цілісною системою, головна мета якої – забезпечення готовності майбутніх учителів до виховної роботи [33, с. 171].

Особливості організації позааудиторної виховної роботи розкривають З. Бондаренко, В. Коваль, О. Кучерява, Г. Овчаренко, Н. Скрипник, О. Стоян, С. Шашенко [120; 173; 220]. Р. Агаддулін у своїй роботі про роль позанавчальної роботи у професійно-педагогічній підготовці майбутніх учителів указує на те, що виховна робота не обмежена часовими межами, чітко не регламентована формами та методами, створює тим самим передумови реалізації студентами їхніх здібностей, нахилів, соціально-громадянської активності, упровадження самоврядування як ефективної форми громадської діяльності, підвищення мотивації навчання [4, с. 68].

У Педагогічному словнику позааудиторна виховна робота трактується як спеціально організована й цілеспрямована позааудиторна діяльність та система пізнавальних і виховних заходів, метою яких є поглиблення та розширення знань світоглядного ціннісного характеру, отриманих в умовах навчального процесу, формування творчих здібностей, наукових інтересів, різноманітних умінь і навичок [183, с. 342]. Важливою для нашого дослідження є думка О. Акімової, котра позааудиторну роботу розглядає як систему взаємопов'язаної діяльності суб'єктів освітнього процесу, що є

невід'ємною складовою частиною професійної підготовки й здійснюється поза розкладом навчальних занять з метою створення умов для особистісного розвитку, формування ціннісних орієнтацій та громадянської позиції студентів – майбутніх учителів та їхньої самореалізації [6, с. 221].

Позааудиторна виховна робота студентів – це процес, в якому домінує елемент самореалізації, що дозволяє гармонізувати внутрішні та зовнішні фактори формування активної громадянської позиції та професійної культури майбутніх учителів, що створює додаткові умови для реалізації внутрішнього потенціалу, задоволення громадянських потреб, які в процесі аудиторної роботи задовольняються не у повній мірі. Позааудиторна робота – це форма виховної взаємодії, котра має бути орієнтована на особистість студента та спрямована на формування умінь: розв'язувати сучасні завдання виховання молоді в конкретних виховних ситуаціях; виробляти у студента установку на самостійне оволодіння новими знаннями світоглядного характеру задля розуміння сучасних проблем патріотичного та громадянського виховання; виступати важливою умовою самореалізації у громадській діяльності [2, с. 164].

Процес становлення студента як спеціаліста складається з декількох етапів: усвідомлення соціальної ролі праці педагога, сприйняття вимог педагогічної професії, самовиховання необхідних якостей, моделюючих особистість учителя, реалізації творчої діяльності. Ці етапи професійного становлення майбутнього спеціаліста складають основу професійно-педагогічного виховання у ЗВО, процес якого включає в себе навчальну, наукову, позааудиторну та громадську роботу [253, с. 123].

До завдань виховної позааудиторної роботи науковці Л. Байкова, В. Караковський, Г. Троцько відносять: формування особистості студента з суспільно значущою громадянською позицією, на базі якої відбувається особистісне та професійне становлення майбутнього вчителя. Основними засобами розглядаються виховні методики та технології, за допомогою яких досягаються завдання особистісного виховання, при цьому важливого

значення надається правильно організованим груповим та масовим виховним заходам у загальній системі виховної роботи з майбутніми вчителям в процесі становлення їх громадянської позиції [220, с. 123].

Серед основних шляхів формування активної громадянської позиції майбутніх учителів на базі ідеї професіоналізації позааудиторної виховної роботи в педагогічній літературі виокремлено такі: урахування специфіки спеціальності щодо організації й проведення виховної роботи зі студентами; широке використання виховних форм, що відображають специфіку професійної діяльності майбутніх педагогів; моделювання й розв'язання педагогічних ситуацій у гуртковій роботі; удосконалення вмінь та особистісних якостей майбутніх учителів у процесі включення їх до активної позааудиторної виховної діяльності; доцільне використання педагогічних методів і форм позааудиторної виховної роботи зі студентами [170, с. 2].

Базовим принципом організації виховної роботи зі студентською молоддю проголошено принцип єдності освіти і виховання, реалізація якого полягає не в механічному, а в органічному єднанні, за умови надання процесу навчання виховного характеру. Щодо виховання студентської молоді, то діяльність закладу вищої освіти спрямована на виконання пріоритетного завдання – формування національної інтелігенції, сприяння збагаченню й оновленню інтелектуального потенціалу суспільства, вихованню духовної еліти нації [2, с. 74].

До принципів організації виховної роботи науковці відносять демократизацію й гуманізацію виховного процесу у закладі освіти; дотримання педагогічної етики; виховання студентів на основі визнання пріоритетності загальнолюдських цінностей як головної методологічної передумови, органічного поєднання виховного процесу з освоєнням світових та національних цінностей історії [114, с. 22].

Ефективність позааудиторної виховної роботи передбачає додержання також й таких принципів: системність процесу виховання; безперервність виховної роботи; виховання патріотизму, прищеплення почуття любові до

свого народу, поваги до його історії та культури та водночас поваги до культур інших народів; партнерство та взаємодія між викладачем та студентом, перетворення студентства в активного суб'єкта освітнього процесу; формування в межах навчального закладу специфічного мікроклімату довіри, доброзичливості, взаєморозуміння, співробітництва; індивідуалізація виховної роботи; системна взаємодія всіх структурних підрозділів навчального закладу щодо виховного впливу на студентство; гуманізація та гуманітаризація позааудиторної виховної роботи [94, с. 457].

На думку Л. Кондрашової, позааудиторна виховна робота зі студентською молоддю базується на таких принципах: гуманності (формування гуманного, демократичного, доброго, співчутливого, енергійного, ініціативного майбутнього вчителя); командної роботи (формування умінь колективізму, партнерства й самостійності у співпраці майбутніх учителів із викладачами, студентами); добровільності (майбутній учитель самостійно й добровільно здійснює вибір щодо своєї участі в позааудиторній виховній роботі); прагматичності (приєднання до певних видів діяльності здійснюється з урахуванням особистісних інтересів, нахилів та здібностей майбутнього вчителя); зацікавленості (інтерес до педагогічних технологій позааудиторної виховної роботи); бінарного практичного напрямку (перш за все, практичне застосування професійних умінь і навичок, здобутих під час аудиторних занять; з іншого боку, залучення до позааудиторної виховної роботи, що формує готовність майбутніх учителів до професійної діяльності) [127, с. 112].

Аналіз наукової літератури дозволив виокремити ще один підхід до визначення принципів позааудиторної виховної роботи: добровільна участь у ній студентів; суспільна та громадянська спрямованість; ініціатива й самодіяльність студентів; розвиток винахідливості, студентської технічної та художньої творчості; взаємодія різних форм і видів діяльності. У контексті дослідження вагомим є визначення сутності позааудиторної виховної роботи та її компонентів. Так, аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчив,

що поняття позааудиторної виховної роботи науковці потрактовують по-різному, а саме як: систему виховних заходів, яка є невід'ємним складником освітнього процесу й здійснюється з метою створення умов для інтелектуального та духовного розвитку студентів та їх самореалізації [2, с. 7]; організацію різних видів діяльності (пізнавальної, патріотичної та громадянської, моральної, трудової, естетичної, спортивної); процес організації масових і групових форм роботи; систему виховних заходів [144, с. 81]; систему заходів (організаційних, соціально-психологічних, інформаційних, педагогічних, правових, культурно-просвітницьких та соціальних), спрямованих на формування й розвиток у студентів активної громадянської позиції, професійно необхідних особистісних якостей, креативного мислення, моральної самосвідомості, що забезпечує високу готовність майбутніх фахівців до професійної діяльності [78, с. 60]; педагогічну взаємодію суб'єктів виховання, метою і мірою ефективності якої є особистісний та професійний розвиток молодої людини, формування в неї рис громадянина своєї держави [226, с. 301]; цілеспрямовану діяльність, орієнтовану на створення позитивно-виховного середовища та організацію спільної життєдіяльності вихователів і вихованців, спрямовану на формування ціннісних орієнтацій, творчий розвиток особистості [263, с. 13].

Основними напрямками формування активної громадянської позиції майбутніх учителів у процесі позааудиторної виховної роботи є: визнання свободи мислення, права студентів на власну думку, політичної та життєвої позиції; визнання пріоритету самовиховання студентів, організацію їхньої виховної діяльності, спрямованої на розвиток власного потенціалу; організацію студентського самоврядування, роботи студентських добровільних об'єднань згідно з положенням про роботу відповідних організацій, що передбачає гнучкі форми взаємодії між викладачами й студентськими групами та спрямованість виховної роботи на професійно орієнтовану діяльність студента [60, с. 32].

Проблема виховання особистості студента, формування його активної громадянської позиції постає як складна, багаторівнева й багатоаспектна. Її реалізація значною мірою впливає на розбудову громадянського суспільства. Від рівня фахової підготовки та загальної культури майбутніх учителів залежить ефективне функціонування механізму держави й грамотність та активність її громадян. Освітнянський простір закладу вищої освіти в цьому контексті є оптимальним виховним середовищем формування активної громадянської позиції майбутнього педагога. Виховна робота зі студентами є найважливішою складовою якості підготовки фахівців і проводиться з метою формування у студентів свідомої громадянської позиції, прагнення до збереження та примноження моральних, культурних і загальнолюдських цінностей, а також вироблення навичок конструктивної поведінки в нових умовах життя нашої держави [78, с. 59].

Формуванню громадянської позиції майбутніх учителів у виховному процесі сприяє громадянсько-орієнтована комунікативна взаємодія педагога зі студентами. Щоб така взаємодія була ефективною, викладач повинен бути референтною особою для тих, кого він навчає: студенти не лише отримують від нього певну інформацію, але й оцінюють її з позиції громадянськості. Якщо викладач не визначився зі своєю позицією, пасивний у своїх діях, це негативно впливатиме на розвиток громадянського світогляду студентів. У цій комунікативній взаємодії педагог повинен бути не лише простим ретранслятором цікавої патріотично-спрямованої інформації, він виступає високоморальною особистістю, повністю відповідає вимогам, що притаманні справжньому громадянину нашої держави [67, с. 29].

Позааудиторна виховна робота охоплює різні види студентської діяльності, які можуть мати громадянський зміст. Виховні заходи громадянської наповненості можна класифікувати за різними параметрами й ознаками. *За метою* – це поглиблення знань з історії української державності й громадянства, культури народу, його традицій; розвиток творчих здібностей й талантів молоді; вироблення вмінь й навичок збирати та

записувати зразки народної творчості; навчання технології виготовлення художніх виробів, виявлення рівня сформованості громадянської позиції тощо. *За формою* – навчальні, ігрові, змагальні, художні, індивідуальні, гурткові, клубні тощо. *За методами*: роз'яснювально-ілюстративні методи (бесіди, розповіді, повідомлення, диспути, зустрічі, тематичні конференції), дослідно-пошукові методи (експедиції, екскурсії, вивчення історичних джерел, опрацювання зібраних матеріалів тощо). *За місцем проведення*: школа, громадські місця, на природі, в домашніх умовах тощо [2, с. 52].

У науковій літературі є також інший підхід до визначення видів позааудиторної виховної студентської діяльності, це такі види: суспільно корисна діяльність: охорона пам'яток історії й культури нашої держави, екологічні рухи, експедиції; трудова діяльність: свято першої борозни, обжинок, приліт птахів, толоки, освоєння традиційних ремесел і народних промислів; пізнавально-розвивальна діяльність: вікторини, турніри, диспути, літературні, клуби народної творчості, наукові товариства, музейно-етнографічна робота, екскурсії на різні теми тощо; художньо-естетична, розважальна діяльність: вечори поезії, пісні, танцю, свята рідної мови, фестивалі народної творчості, ярмарки народних промислів і ремесел; спартакіади з народних видів спорту, змагання з козацьких єдиноборств, козацькі забави, естафети національних ігор, військово-спортивні ігри тощо [4, с. 65].

Вища педагогічна освіта через систему позааудиторної виховної роботи має забезпечити процес становлення особистості майбутнього вчителя з розвинутою громадянською позицією, що передбачає формування інтелектуальної культури, громадянської гідності, соціальної рефлексії, постійного нарощування духовного потенціалу. Головне завдання – підготовка конкурентоздатного фахівця з вищою освітою, затребуваного суспільством, здатного ставити й досягати значущі для особистості та суспільства цілі, що сприятимуть економічному, політичному та культурному розвитку держави, має поєднуватися з гуманітарним, зокрема

моральним та громадянським вихованням [165, с. 96]. Сутність позааудиторної виховної роботи в педагогічних закладах вищої освіти міститься в подоланні дефіциту демократичної, громадянської освіченості, гуманістичної орієнтованості, морально-етичного збідніння освітянського процесу. Гуманізація виховної роботи серед майбутніх учителів – об’єктивна соціальна потреба розбудови громадянського суспільства [15, с. 13].

Реформування системи вищої педагогічної освіти неприпустиме без урахування вимог до особистості фахівця, які ставить сучасне громадянське суспільство, динаміки соціальних, економічних і політичних процесів, реалій новітніх трансформацій. Зазвичай, у педагогічних навчальних закладах на перше місце висувають спеціальні (фундаментальні та прикладні) науки, а гуманітарні науки примітивно сприймаються як додаткові. Без суттєвого перегляду такого становища у вищій школі, без її всебічної гуманізації та гуманітаризації підготовки спеціалістів усіх рівнів та спрямувань проблематичним вбачається подальше просування України до громадянського суспільства. Студенти-педагоги повинні виходити в складний і динамічний світ із сформованим політичним, етичним мисленням, моральним баченням сьогодення, надійними ціннісними орієнтирами та чіткою громадянською позицією [129, с. 8].

Важливим елементом позааудиторної роботи, на думку І. Соколової, є взаємодія викладачів і студентів щодо вдосконалення виховного процесу, організації дозвілля, планування суспільної та громадської діяльності. Ось чому у вихованні патріотизму та активної громадянської позиції майбутніх учителів ЗВО значну роль відіграє громадянська позиція викладачів. Важливість громадянської позиції викладачів вищого педагогічного закладу науковець обґрунтовує їхньою роллю й місцем у системі формування особистості майбутнього вчителя, тому що: викладач закладу вищої освіти має бути втіленням і носієм духовної й моральної культури; педагогічна діяльність викладача ЗВО обов’язково має бути морально вмотивована; спілкування і взаємодія викладача й студента повинні мати

високоморальний, гуманний та демократичний характер; саме викладач цілісно впливає на особистість студента, що вимагає від нього емпатії, мистецтва оцінки іншої людини; саме викладач має передбачати, оцінювати не тільки моральні наслідки своїх дій, рішень, учинків, експериментів, а й події, зрушення, реформи, що відбуваються в різних сферах життя країни (соціальной, політичній, освітній тощо) [226, с. 129].

Г. Маслай, досліджуючи питання організації позааудиторної виховної роботи, вказує на необхідність та важливість для вчителя мати активну громадянську позицію, бути активним громадянином. Так, він зазначає, що такими цінностями-вимогами є громадянська позиція, професійно-педагогічна спрямованість особистості; ставлення до педагогічної праці; інтереси й духовні потреби; професійно-моральні якості; професійні знання, уміння аналізу й самоаналізу, уміння морально-вольової саморегуляції тощо [157, с. 16].

Зміст позааудиторної виховної діяльності майбутніх вчителів гуманітарних спеціальностей у педагогічному університеті визначається передусім специфікою спеціальності, соціальним замовленням щодо майбутньої професійної діяльності, сформованими у ЗВО традиціями підготовки фахівців, матеріально технічною базою університету, в якому готують педагогів-професіоналів своєї справи. Важливо, щоб зміст позааудиторної роботи, спрямований на формування активної громадянської позиції майбутніх учителів, носив професійно спрямований характер та передбачав систему взаємопов'язаних між собою професійно визначених заходів, підпорядковувався принципам наступності та послідовності з урахуванням досягнень в галузі педагогіки, психології, соціальної педагогіки, дефектології, корекційної педагогіки [2, с. 7].

За тривалістю виконання розрізняють короткочасну та довготривалу позааудиторну виховну роботу зі студентами. Її результативність залежить від якості методичного забезпечення, узгодженої виховної діяльності професорсько-викладацького складу, раціональної системи позааудиторної

наукової студентської діяльності студентів, доцільного планування виховних заходів та діяльності, спрямованої на формування особистісних якостей, у тому числі активної громадянської позиції майбутніх учителів [33, с. 312].

Досліджуючи вплив позааудиторної виховної роботи на вдосконалення підготовки майбутніх учителів до здійснення виховної діяльності у закладах освіти, О. Дурманенко наголошує, що, визначаючи систему студентської діяльності для позааудиторної виховної роботи, важливо поєднувати пізнавальні та виховні завдання, що вимагають від студентів умінь діяти в умовах професійного вибору задля вирішення практичних проблем виховання молоді, формують професійне мислення, виробляють ціннісні професійні навички, удосконалюють організаторські здібності, розвивають емоційну та волюву сфери. Конструювання змісту позааудиторної роботи слід вести у двох напрямках: теоретичному та практичному [78, с. 60].

У визначенні особливостей організації позааудиторної виховної роботи з майбутніми вчителями важливими є думки науковців Н. Якса, О. Дубасенюк про те, що викладач має цілеспрямовано впливати на формування громадянської позиції студентів, створювати відповідну атмосферу спілкування, сприяти формуванню патріотичної та громадянської культури, впливати на мотиваційну, емоційно-волюву сферу студентів. Процесуально ефективність позааудиторної виховної роботи студентів залежить від: раціонального поєднання традиційних та інноваційних інтерактивних форм та методів організації позааудиторної виховної роботи; забезпечення індивідуального та диференційованого підходу до студентів із урахуванням їхніх інтересів; створення умов для творчого самовираження в умовах позааудиторної виховної діяльності [33, с. 211].

Позааудиторна виховна робота має чіткі відмінності від навчального процесу: з одного боку вона є складником професійної підготовки майбутніх учителів, з іншого – це особлива форма організації студентського життя, що має чітку громадянську та педагогічну спрямованість. Важливою умовою ефективної організації позааудиторної виховної діяльності студентів є

забезпечення активної діяльності самих студентів, їх участі у патріотично і професійно спрямованих формах позааудиторної роботи, індивідуалізованого підходу до студентів із урахуванням їхніх запитів та очікувань [226, с. 301].

До особливостей позааудиторної виховної роботи у педагогічних університетах М. Фіцула, О. Дурманенко відносять такі: 1) позааудиторна робота не просте доповнення до навчальної роботи у ЗВО, а важлива складова формування особистості майбутнього вчителя, яка охоплює всю освітньо-виховну діяльність та спрямована на забезпечення потреб особистості у творчій діяльності за інтересами, стимулює творче самовдосконалення та задоволення потреб студентства в особистісному становленні та професійному самовизначенні; 2) позааудиторна виховна робота – процес безперервний, в якому реалізуються завдання виховання, освіти й загального розвитку студентів, він не має фіксованих термінів завершення й послідовно переходить із однієї стадії в іншу залежно від створених умов, сприятливих для громадської, творчої діяльності студентів та забезпечення їхнього співробітництва; 3) позааудиторна виховна робота здійснюється у специфічних формах: у процесі різноманітних виховних заходів в університетах, клубах, організаціях, що покликані сприяти соціальній адаптації особистості в реальному житті; 4) позааудиторна робота розглядається як найбільш демократичний та гнучкий засіб залучення студентів до громадського та суспільного життя, передбачає самостійний вибір і використання доступних для сприйняття різноманітних видів, форм та методів виховної діяльності [253, с. 78].

Деякі автори серед особливостей позааудиторної виховної роботи зі студентською молоддю відзначають постійне удосконалення форм і методів, що зумовлене низкою обставин: а) в умовах демократизації суспільства, переходу до ринкових відносин відбуваються значні зміни в свідомості підростаючого покоління, а тому вагомого значення набуває погляд на особистість з позицій культурно-історичного її розвитку; б) посилюється тенденція входження різних країн світу, зокрема й української держави, до

нового ступеня цивілізації, науково-технічного та соціального прогресу, тому актуалізується необхідність виховання особистості з активною громадянською позицією творчого типу, здатної до сприйняття інноваційних рішень [22, с. 50].

Особливістю позааудиторної роботи є також її надзвичайно широкі можливості для формування активної громадянської позиції випускника вищого педагогічного закладу – члена суспільства, реалізації одного з видів соціально-громадянської діяльності – самоврядування, як багатофункціонального педагогічного явища, як засобу організації життєдіяльності студентського колективу, розвитку й поглиблення демократичних основ його життя, професійної підготовки майбутніх учителів [120, с. 20].

Важливим для нашого дослідження є також визначена у науковій літературі особливість, що позааудиторна виховна робота надає можливість студентам більшою мірою реалізувати свої світоглядні позиції, пов'язані із активною громадянською позицією, нахили, здібності та інтереси. Сутність позааудиторної виховної роботи як засобу формування особистості майбутнього вчителя визначають специфічні умови її функціонування, а саме: диференційованість, динамічність, гнучкість, мобільність, варіативність, доступність виховних впливів [72, с. 134].

Поняття «організація позааудиторної виховної роботи» у закладі вищої освіти науковці З. Бондаренко, Н. Волкова, В. Тищенко потрактовують також як діяльність, що відображає специфіку, характер й особистісно-орієнтоване спрямування суб'єктної взаємодії викладача та студента, що виявляється в змісті та функціях їхньої виховної діяльності. Визначення змісту та функцій діяльності суб'єктів управління системою позааудиторної виховної роботи у вищому закладі освіти (ректорат, дирекція, деканат, академічна група, студентське самоврядування, студентство тощо) сприяє розумінню суспільного призначення виховної роботи та діяльності педагога-наставника, результатом виховної діяльності якого є формування в студентів активної

громадянської позиції, засвоєння й прийняття вихованцями суспільних норм, цінностей, дотримання ними засад духовно повноцінного буття [33, с. 243].

У науковій літературі визначені також умови ефективного управління системою позааудиторної виховної роботи у закладі вищої освіти, а саме: соціальні – виховне середовище закладу вищої освіти, джерельна база розвитку системи, виявлення сучасних особливостей студентства як соціальної групи; організаційні – визначення показників ефективної діяльності суб'єктів управління системою, їх змісту та функцій діяльності; педагогічні – рівень психолого-педагогічної підготовки викладачів, якість методичного забезпечення задля організації позааудиторної виховної роботи [120, с. 21].

Специфіка позааудиторної виховної роботи у педагогічних закладах вищої освіти полягає в тому, що поєднує виховні завдання формування особистості майбутнього фахівця з формуванням педагогічної спрямованості майбутніх педагогів. Позааудиторна виховна робота в навчальному закладі проводиться на основі студентського самоврядування, активності й самостійності студентів за умови керівної ролі студентського активу й педагогічної допомоги викладачів. Позааудиторна робота стимулює формування особистості майбутнього педагога в контексті професіоналізації всіх виховних впливів на студентів. Професіоналізація позааудиторної роботи вміщує, з одного боку, «спеціалізацію», тобто урахування специфіки факультету, а з іншого – «педагогізацію», котра враховує загальну професійну програму вчителя, надаючи всій системі виховної роботи у вищій школі педагогічної спрямованості, широко застосовуючи в практиці виховання освітнє середовище університету. Позааудиторна робота дозволяє надати процесу формування громадянської позиції майбутніх учителів професійно-особистісного забарвлення. Вона містить форми, які забезпечують удосконалення загальної педагогічної підготовки студентів [173, с. 37].

З огляду на пріоритетні засади гуманістичної педагогіки, основним завданням виховної роботи у вищій школі є створення умов для саморозвитку, самовираження й самореалізації особистості. У цьому контексті О. Гонтар зазначає, що виховна робота зі студентами передбачає виховання патріотизму в молодій людини, формування її громадянської зрілості, політичної культури, духовно-естетичних якостей, працелюбства (як вищої моральної цінності), національно усвідомленої громадянської позиції, усвідомлення своїх прав і свобод [62, с. 154].

Розв'язання завдань позааудиторної виховної роботи студентів у закладі вищої освіти передбачає чітку організацію їх провідної діяльності, яка слугує виховній меті. Зміст виховної роботи визначається такими напрямками виховання: формування світогляду та ціннісної свідомості особистості, естетичне, етичне, громадянське, патріотичне, естетичне, трудове, фізичне, екологічне та сімейне виховання. Тому виховна робота з молоддю має бути спрямована на те, щоб кожен студент відчував себе причетним до подій у країні та в стінах рідного навчального закладу; відчував себе відповідальним за результати колективної творчої праці, розвивався на традиціях доброго ставлення до інших, був відповідальним за свої дії та вчинки [233, с. 24].

Отже, демократичні перетворення в сучасному суспільстві зумовлюють переосмислення призначення, змісту й концептуальних позицій позааудиторної виховної роботи в закладах вищої освіти. Позааудиторна виховна робота передбачає реалізацію системи заходів, спрямованих на виховання особистості майбутнього фахівця зі сформованою світоглядною та громадянською позицією, особистісною моральною культурою, творчим мисленням, відповідальністю, різнобічними інтересами й прагненнями до їх задоволення, конкурентоспроможних на ринку освітніх послуг. Позааудиторна виховна робота буде ефективною, якщо чітко окреслено мету та її завдання, визначено зміст, оптимально підібрано методи, засоби, форми реалізації цього змісту та здійснюється з дотриманням принципів виховання. З огляду на це, об'єктивною потребою вищої освіти є необхідність створення

сприятливих умов для самореалізації й розвитку кожного студента, урахування індивідуальних запитів та інтересів, стимулювання внутрішньої потреби до формування успішної особистості, здатної самореалізуватися в соціумі як громадянин, професіонал, носій культури [120, с. 20].

Аналіз наукової літератури (О. Дубасенюк, А. Денисенко) засвідчує наявність узагальненого підходу до розуміння завдань позааудиторної виховної роботи в педагогічному університеті. Випускники університету мають бути компетентними фахівцями з активною громадянською позицією та ціннісними пріоритетами, людьми творчими, духовно багатими, із демократичним світобаченням, здатними примножити історичні надбання українського народу і його вклад в розвиток світової цивілізації. Університет має бути школою саморозвитку, свідомої відповідальності викладачів і студентів перед українською нацією у своїй творчій співпраці на благо України. Реалізація цих компонентів у процесі позааудиторної виховної роботи сприятиме формуванню позитивної мотивації в майбутніх учителів щодо громадянської позиції, усвідомленню ролі й значення її в становленні особистості громадянина в сучасних умовах, оволодінню системою правових, політичних, екологічних, економічних, загальнокультурних знань, формуванню умінь висловлювати й відстоювати власні погляди, переконувати й бути толерантними до інших людей, аналізувати свої й чужі ідеї та вчинки, а найголовніше – допоможе їм формувати громадянськість у їхніх майбутніх учнів [76; 72].

У контексті нашого дослідження важлива думка О. Кучерявої щодо організації позааудиторної виховної роботи зі студентами. Вона вважає таку роботу необхідною умовою щодо успішного об'єднання студентів у колектив і поділяє студентські організації та об'єднання за такими критеріями: часом дії – довгострокові, короткострокові; ступенем доступності – відкриті, закриті; масштабністю – великі (багаторазові), середні, дрібні; типом діяльності – громадські, волонтерські, наукові, клуби за інтересами (профспілкові, спортивні, профорієнтаційні, міжнародні) [144, с. 81].

В. Коваль стверджує, що під час організації позааудиторної діяльності у студентів виховується культура думати, глибоко аналізувати, мати власну думку. За допомогою інноваційних форм позааудиторної виховної роботи майбутні вчителі опановують прийоми творчої уяви, інтуїції, методи мислення, які позбавлені конкретності [120, с. 15].

Підсумовуючи, доцільно наголосити, що в основі виховання студентської молоді, майбутніх педагогів, лежить ідея спрямованої соціалізації особистості й формування її чіткої громадянської позиції. Реалізація розробленої технології вимагає цілеспрямованого підвищення позитивної мотивації студентів, організації освітнього процесу, вибору інтерактивних форм і методів навчання й виховання, що й забезпечує формування активної громадянської позиції. Окреслені форми позааудиторної роботи сприяють поглибленню в майбутніх педагогів знань основ громадянськості, формуванню громадянських якостей, спрямованості особистості і громадянської активності, що загалом дає змогу суттєво підвищити громадянську вихованість майбутніх педагогів в умовах професійного навчання.

Висновки до першого розділу

Аналіз наукової літератури (Н. Орлова, Д. Пащенко, К. Приходченко, Р. Скульський) доводить наявність різноманітних і неоднозначних процесів, характерних для молодіжного студентського середовища України. Студентська молодь плюралістична за своїми ціннісними орієнтаціями, орієнтована на підтримку суспільних реформ, спрямованих на демократизацію, створення правової держави й громадянського суспільства. Науковцями відзначається прагнення більшості молодих людей самостійно вирішувати свої особисті питання й будувати життєву перспективу, що відбивається на бажанні навчатися, опановувати престижні професії.

Громадянська позиція є історично змінною, суттєвою і змістовною проблемою народу, котрий творить власну самобутність і неповторність.

Тому визначення сутності основних понять дослідження на сучасному рівні здійснювалося на основі аналізу ідей видатних педагогів минулого, історії становлення й розвитку громадянського виховання молоді. Аналіз історико-філософських джерел засвідчує, що теоретико-методологічні основи формування активної громадянської позиції започатковано в давніх античних культурах: ідея важливості громадянського виховання (Сократ); ідея становлення громадянської позиції як відповідності інтересів суспільства та особистості (Антисфен Афінський); формування громадянської позиції молоді як засіб збереження державного устрою (Аристотель). Прогресивні педагоги Західної Європи (Я. Коменський А. Дістервег, Г. Кершенштайнер) наблизили ідею громадянського виховання до вчителя, якого вважали окрасою нації, її надією й опорою, здатною проявити гідність, моральну культуру, внутрішню свободу задля держави. Педагог та філософ Нового часу Дж. Локк увів поняття «громадянського суспільства» і «держави» як взаємозамінні.

Проблема формування громадянської позиції у вітчизняній педагогіці досліджувалася у таких аспектах: громадянська позиція як складова всебічного розвитку особистості, що включає виховання свідомої дисципліни, колективної етики, гармонійного поєднання власних інтересів з інтересами суспільства (А. Макаренко); громадянська позиція як «відповідальність, обов'язок та вища сходинка в духовному житті людини, на якій вона віддає себе служінню ідеалу» (В. Сухомлинський); громадянська позиція як поєднання рідного, національного, уселюдського й загального (С. Русова); громадянська позиція – це єдність патріотизму, здорової національної гордості та національної гідності (Г. Ващенко). Громадянська позиція – це утілення у світоглядних орієнтаціях людини сподівань, прагнень, ідеалів, духу народу, нації, що визначає спрямованість особистісних потреб, переживань і зумовлює настанову на відповідний життєвий вибір (М. Боришевський). Найважливішими громадянськими якостями визначено: громадянську свідомість, почуття громадянської

гідності, почуття громадянської відповідальності та обов'язку, громадянську мужність, прихильність до державних інтересів, готовність захищати Батьківщину, правосвідомість, громадянську активність, повагу до національних традицій, державний оптимізм (І. Бех).

Отже, *громадянську позицію* потрактуємо як моральну якість, що характеризується високим рівнем розвитку національної самосвідомості особистості, спрямованістю на діяльність, корисну для суспільства, здатністю підпорядковувати особисті інтереси громадянським, служінню Батьківщині; повагу до свого народу й до інших народів і держав, прагнення внести вагомий внесок у зміцнення держави, почуття справедливості, чуйності, милосердя. *Громадянська позиція майбутнього вчителя гуманітарних спеціальностей* – інтегрована якість майбутнього вчителя, що забезпечує на основі моральної, соціальної, політичної, юридичної готовності та сформованої національної самосвідомості здатність здійснювати патріотичне виховання учнівської молоді у процесі викладання гуманітарних дисциплін та у позанавчальній виховній діяльності, формувати їхню громадянську позицію, моральні ідеали, мотивувати до соціальної активності та спрямовувати учнів у русло суспільно значущої діяльності.

Основним завданням виховного позааудиторного процесу вважаємо оволодіння молодим поколінням соціальним досвідом, багатою духовною культурою народу, його соціальною ментальністю, національним світоглядом, що є основою формування особистісних рис громадянина-патріота України, які поєднують у собі національну самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, екологічну культуру, розвиток індивідуальних здібностей і таланту.

Основними напрямками формування громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних дисциплін у позааудиторній виховній роботі є такі: визнання свободи мислення, права студентів на власну думку, політичні та життєві позиції; визнання пріоритету самовиховання студентів, самоуправління в організації позанавчальної діяльності, спрямованої на

розвиток власного потенціалу; організацію студентського самоврядування, роботи студентських добровільних об'єднань, що передбачає гнучкі форми взаємодії між викладачами й студентськими групами та спрямованість виховної роботи на професійно орієнтовану діяльність студента.

Зміст першого розділу висвітлений у таких публікаціях автора дисертаційного дослідження: [89; 91; 93; 94; 95; 98; 99].

РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ АКТИВНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ У ПОЗААУДИТОРНІЙ ВИХОВНІЙ РОБОТІ

2.1. Модель формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі

Для обґрунтування моделі формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі застосовано метод педагогічного моделювання, що дозволило створити модель об'єкту пізнання, дати оцінку зв'язкам та відношенням між різноманітними факторами впливу, розкрити педагогічні, психологічні, соціальні закономірності. Передусім з'ясуємо дефініцію поняття «модель».

У тлумачному словнику української мови поняття «модель» подано як уявний чи умовний (зображення, опис, схема, перелік тощо) образ будь-якого об'єкта, процесу або явища [42, с. 243]. Моделювання розуміється як відтворення характеристик певного об'єкта на іншому об'єкті, як метод наукового пізнання, шляхом якого відтворюється неупереджена реальність. Педагогічне моделювання – це створення моделі педагогічного об'єкта, на основі якої створюється алгоритм впровадження педагогічної ідеї в освітню практику. Деякі автори вважають, що модель – це штучно створений об'єкт у вигляді схеми, фізичних конструкцій, знакових форм або формул, який відображає та відтворює в більш простому вигляді структуру, властивості, узаємозв'язки й відносини між елементами цього об'єкта [48, с. 48].

Науковець Н. Остапенко вважає, що моделювання – це метод дослідження педагогічних об'єктів різної природи на їхніх аналогах з метою визначення характеристик існуючих, нових об'єктів [179, с. 44]. Д. Козлов вважає процес моделювання опосередкованим пізнанням навколишньої дійсності за умови якого об'єкт-оригінал знаходиться в певній відповідності з

іншим об'єктом-моделлю. Науковець наголошує, що модель здатна заміщувати об'єкт-оригінал на окремих ступенях пізнавального процесу [125, с. 203].

Ефективність моделі залежить від урахування певних вимог: інгерентності моделі як достатнього ступеня ідентичності моделі щодо середовища й освітнього простору та пристосування самого середовища до моделі; не складності моделі, адже вона є робочим інструментом і має сприйматися всіма, хто буде займатися її реалізацією; адекватності моделі. Виділені три вимоги до моделей розкривають зв'язок моделі із середовищем (інгерентність); із суб'єктом, який формує та застосовує модель (не складність); з об'єктом, що моделюється [64, с. 49-50].

Авторська модель розроблена на основі вивчення й узагальнення наукової педагогічної літератури, а також методики позааудиторної виховної роботи в педагогічному закладі вищої освіти (рис. 2.1.). Модель формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі містить блоки, що визначені з урахуванням специфіки виховного процесу педагогічного закладу вищої освіти, а саме: цільовий (мета), методологічний блок (підходи, принципи, функції), змістовий блок (педагогічні умови формування активної громадянської позиції майбутніх учителів та методичне забезпечення до них), оцінювально-результативний (діагностичний інструментарій).

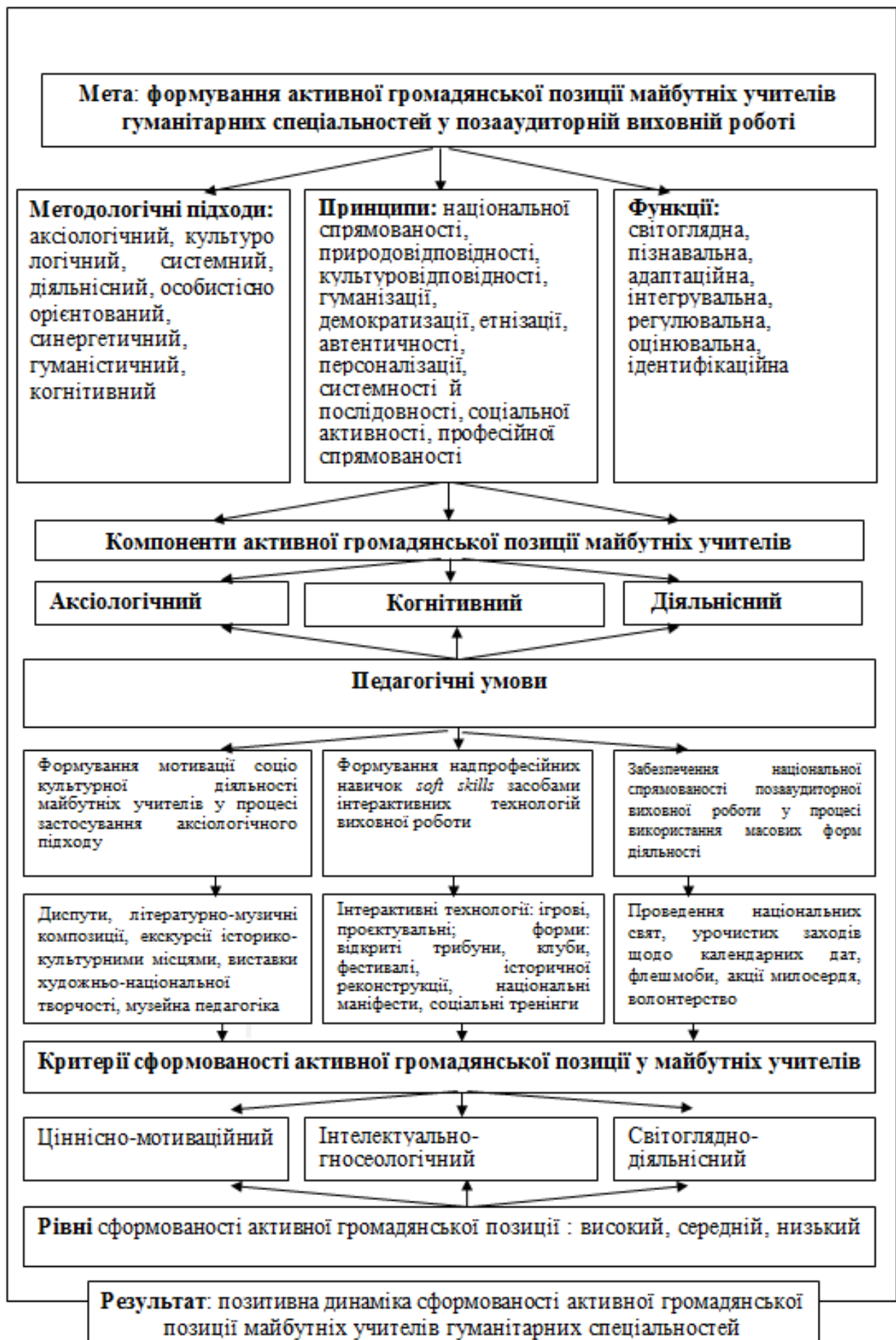

Рис.1. Модель формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі

Першим структурним блоком моделі формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі є *цільовий*, котрий вважаємо системоутворювальним для визначення й функціонування всіх інших блоків моделі. Мета дослідження полягає в обґрунтуванні та експериментальній перевірці педагогічних умов, що забезпечують формування громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі. При цьому визначалися такі типи загальної виховної мети: перспективна мета, що розкривала ідеальний результат формування активної громадянської позиції, для її реалізації передбачався зміст виховання, що відповідав конкретним умовам практичної діяльності майбутнього учителя; схематична мета, що вибудовувала поетапне вирішення завдань формування активної громадянської позиції студента; функціональна мета проекту, що спрямовувала повсякденну діяльність на формування активної громадянської позиції [31, с. 148].

У межах дослідження мета – формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних дисциплін – визначалася через описані результати: формування активної громадянської позиції студентів у процесі позааудиторної виховної діяльності на основі знань з історії, культури, звичаїв українського народу; формування любові до Батьківщини й відданості своєму народові, до батьків, сім'ї і роду, почуття приналежності до України; формування соціальних навичок, що забезпечують майбутньому вчителю усвідомити своє місце в суспільстві, обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками; формування співчуття, милосердя, добропорядності, добрودійності; формування здатності взяти на себе відповідальність, уміння спільно виробляти рішення й брати участь у його реалізації, толерантність до різних етнокультур і релігій, гармонійне поєднання особистих інтересів із потребами суспільства, потреб у реалізації свого потенціалу, здатності до саморозвитку, соціалізації [53, с. 20].

У цьому контексті заслуговує на увагу погляд дослідниці Т. Гребеник, яка зазначає, що «гуманістична парадигма освіти, її філософські й педагогічні основи є цінними при пошуку оптимальних шляхів і способів створення ефективної системи громадянського виховання у вищій школі. Діяльність у процесі управління громадянським вихованням студентів спрямована на пріоритетність ролі особистості громадянина в суспільстві» [67, с. 65]. Саме тому результатом досліджуваного процесу є підвищення рівня сформованості громадянської активності майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній діяльності.

Методологічний блок моделі включає методологічні підходи, специфічні принципи й функції, реалізація яких забезпечує становлення активної громадянської позиції студентів педагогічного університету в процесі позааудиторної виховної роботи. У педагогічній науці «підхід» зазвичай розглядається як певний вихідний принцип, вихідна позиція, основне переконання або положення. Науковець Р. Абдулов розглядає поняття «підхід» як сукупність ідей та методів, що лежать в основі вирішення проблем [2, с. 7].

С. Вітвицька вважає, що методологічним стрижнем формування активної громадянської позиції студента педагогічного університету є *аксіологічний підхід*, оскільки він дозволяє визначити ціннісні орієнтири, пріоритети становлення громадянської позиції майбутнього вчителя. Аксіологічний підхід є основним змістовим джерелом особистісного і громадянського становлення особистості та потрактовується як провідна домінанта гуманістичного спрямування виховного процесу, оскільки визнає кожного учасника освітнього процесу активним ціннісно-вмотивованим суб'єктом діяльності, сприяє налаштуванню суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин і створення сприятливого психологічного клімату. Аксіологічний підхід уможливорює розкриття цінностей як ключових якостей особистості, її духовно-морального, інтелектуального, творчого потенціалу, що дозволяє вільно орієнтуватися в складних соціальних, професійних

ситуаціях. У дослідженнях І. Зязюна аксіологічний похід забезпечує поєднання пізнавального і практичного ставлення до світу, оскільки зміст оціночно-цільового і ефективного аспектів життєдіяльності людини визначається активною спрямованістю особистості на осмислення, визнання, актуалізацію і створення матеріальних і духовних цінностей. З точки зору аксіологічного підходу важливим у громадянському вихованні є ствердження самоцінності особистості, освоєння і дотримання демократичних цінностей в різних видах діяльності як індивідуального, так і суспільного характеру; звернення до громадянських почуттів, до моральних цінностей, до національних традицій і національної політичної культури, що дозволяє інтегруватися у світовий культурний простір. Аксіологічний підхід у формуванні активної громадянської позиції майбутнього вчителя виявляється у необхідності формування системи гуманістичних, соціально-моральних, суспільно-цінних орієнтацій особистості, що є основою успішного розвитку громадянського суспільства [46; 104].

Культурологічний підхід є важливою методологічною основою для вирішення завдань нашого дослідження, оскільки дозволяє реалізовувати процес формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей з опорою на загальнолюдські та національні ідеї, він передбачає освоєння майбутніми вчителями національно-культурної спадщини різних народів. Культурологічний підхід дозволяє розглядати формування активної громадянської позиції майбутнього вчителя як цілеспрямований процес формування міжнаціональної культури особистості. Зміст культури (цінності, соціальні програми, способи діяльності та спілкування, мова тощо) носить історичний характер та постійно змінюється з виникненням нових форм буття людей, розвитком нових форм ставлення один до одного, до суспільства, природи, формування нових способів перетворювальної діяльності, соціального досвіду. Культурологічний підхід, на думку науковців (Г. Балла, С. Батракової, О. Дусавицького та інших), взаємопов'язаний з національними традиціями та розвитком суспільної

свідомості, оскільки людина живе і вчиться в конкретному соціокультурному середовищі та належить до певного етносу. Таким чином культурологічний підхід трансформується в етнопедагогічний; у такій трансформації проявляється єдність інтернаціонального (загальнолюдського), національного й індивідуального. Етнопедагогізація системи освіти розглядається як важлива складова формування громадянської позиції, наповнює соціальну, культурно-освітню, виховну та психологічну функцію громадянської освіти новим змістом [20; 24; 79].

Діяльнісний підхід є основою, засобом і вирішальною передумовою формування активної громадянської позиції майбутнього вчителя. Щоб сформувати в молоді громадянську самосвідомість, підготувати їх до самостійного життя та суспільного самовизначення, до активного включення в суспільне життя й діяльність на користь суспільства, необхідно організувати в освітньому просторі закладу вищої освіти повноцінну в соціальному й моральному відношенні життєдіяльність. Загальновизнано, що активну життєву позицію молоді людини легше сформувати через діяльнісне освоєння явищ соціально-економічного спектру, коли вона бере участь у моделюванні соціальних явищ, практично освоює навички ведення дискусій і відстоювання своєї точки зору.

Важливим напрямом громадянського виховання є формування досвіду громадянської дії, що дозволяє студенту практично реалізовувати свої можливості в суспільстві. Утрата або ослаблення справжньої громадянськості призводять або до виховання кар'єристів, або до відчуження молоді від суспільства, до спроб знайти порозуміння в асоціальних і антисоціальних неформальних групах. Досвід показує, що не можна виховати громадянина, постійно пред'являючи до молодого покоління суспільні вимоги. Громадянська позиція формується, коли людина усвідомлює реальні проблеми своєї країни й починає захищати її інтереси. Діяльнісний підхід передбачає залучення майбутніх педагогів до

демократичної діяльність (першочергово шляхом студентського самоврядування та взаємодії з середовищем).

На думку М. Гончарової-Горянської та Д. Тюпті діяльнісний підхід у формуванні активної громадянської позиції студента націлений на розвиток громадянської компетентності особистості як сукупності здібностей, що дозволяють їй активно, відповідально й ефективно реалізовувати весь комплекс громадянських прав і обов'язків у демократичному суспільстві, застосувати свої знання і вміння на практиці. Відповідно, у теорії демократії доцільно говорити не про формування будь-яких заданих якостей особистості, а про створення умов для становлення громадянських компетенцій. Характерними ознаками громадянської компетентності є соціальна детермінованість, диспозиційна обумовленість, суб'єктивна значимість, ціннісно-сміслова стійкість, проблемно-пошукова орієнтованість, рефлексія. Ці ознаки розкривають сутність громадянської позиції як соціально обумовленої якості особистості, як ціннісно-цільового громадянського виховання. Громадянська позиція в контексті соціалізації виконує такі функції, як: соціальна ідентифікація, ціннісне формування, поведінкова регуляція, соціальна активність, евристичність, які й визначають її педагогічний потенціал [66; 245].

Особистісно-орієнтований підхід забезпечував у дослідженні персоніфікацію виховних впливів, спрямованих на формування активної життєвої позиції майбутніх учителів та розвиток їхніх професійних здібностей, формування в них важливих професійних якостей. У цьому процесі студент усвідомлює себе як особистість, опановує вміння керувати власною суспільно корисною діяльністю, відбувається формування індивідуальності майбутнього педагога та його активної громадянської позиції. На думку науковців А. Нісімчука, О. Падалка, О. Пометуна та О. Шпак особистісно-орієнтований підхід сприяє накопиченню внутрішньої енергії і творчого потенціалу студентської молоді, знаходженню власних варіантів вирішення проблем, успішному оволодінню необхідними

соціальними знаннями та компетенціями. У процесі застосування особистісно-орієнтованого підходу створюються умови для формування активної громадянської позиції студентів, зокрема: засвоєння майбутніми учителями гуманітарних спеціальностей життєво необхідних громадянських, патріотичних, соціальних знань і понять; утвердження позитивного ставлення до законів і закономірностей суспільного життя, усвідомлення співвідношення професійних знань і потреб суспільства; використання можливості вільного вибору освітнього матеріалу і навчальних засобів, пов'язаних із майбутньою професійною діяльністю, а саме формуванням громадянської позиції в учнів в період педагогічної практики; мотивація саморозвитку та самоосвіти студентської молоді [171; 195].

Особистісно-орієнтований підхід є суб'єктивним процесом, він передбачає набуття професійного соціального досвіду, бо такий досвід збагачується й удосконалюється впродовж усього періоду підготовки майбутнього вчителя гуманітарних спеціальностей. Соціальний досвід знаходить своє вираження в пізнавальній діяльності студентів, і на цій основі формується їхня громадянська позиція. Особистісно-орієнтований підхід спрямований першочергово на вирішення завдань розвитку особистості майбутнього вчителя, він виявляється в сформованості таких особистісних якостей студентів, як здатність до вибору пріоритетів, креативне мислення, творчість, самореалізація, критичний аналіз своєї діяльності, активна громадянська позиція. Таким чином, особистісно-орієнтований підхід спрямований як на професійне становлення студента, так і на формування в нього активної громадянської позиції.

Когнітивний підхід у формуванні активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей був орієнтований на процес набуття вмінь вирішення практичних завдань на основі відповідної інтелектуальної підготовки і включав етапи виявлення, структуризації, формалізації первинних даних і уявлень про проблемну ситуацію, визначення цілей і завдань із урахуванням когнітивних аспектів діяльності людини.

Застосування когнітивного підходу дозволяє більш повно враховувати соціальні, психологічні та комунікативні чинники в суспільній діяльності. О. Винославська вважає, що когнітивний підхід дозволяє створювати умови для розуміння та використання кожним студентом нової соціально спрямованої інформації, наприклад для: набуття умінь використовувати інформацію, що надходить із різних джерел; умінь висловлювати власну думку; умінь анотувати, тобто здійснювати короткий структурований запис змісту книг, статей, виступів, теле- відео- та інших матеріалів; вмінь здійснювати збір інформації з означеної проблеми; вмінь співставляти інформацію, отриману з різних джерел; вмінь використовувати технічні засоби отримання інформації; вмінь використовувати програмні засоби отримання інформації тощо. В. Зливков зазначає, що когнітивний підхід спрямований на формування критичного мислення майбутніх вчителів гуманітарних спеціальностей, який включає: уміння розрізняти фактичні відомості та оціночні судження соціального та громадянського характеру; уміння розрізняти факти й припущення; уміння виділяти логічні види зв'язку; уміння виділяти специфічні предметні види зв'язків; уміння виявляти фактичні та логічні помилки в міркуваннях; уміння розмежовувати обґрунтовану й необґрунтовану оцінку явищам, подіям, що безпосередньо впливають на формування активної громадянської позиції тощо [201, с. 73; 154, с. 89].

Системний підхід у формуванні активної громадянської позиції майбутніх учителів полягає в тому, що будь-яка система (об'єкт) є сукупністю взаємопов'язаних елементів (компонентів), що націлені на ціль, ресурси, зв'язок із зовнішнім середовищем, зворотний зв'язок. У процесі системного підходу кожен об'єкт у процесі його дослідження розглядається як велика і складна система і, одночасно, як елемент загальної системи [143, с. 43].

Системний підхід включає у свою структуру такі аспекти: *системно-елементний*, *системно-структурний*, *системно-функціональний*, *системно-*

цільовий, системно-ресурсний, системно-інтеграційний, системно-комунікаційний, системно-історичний.

О. Кутовська зазначає, що основними принципами системного підходу є: принцип остаточної (глобальної, генеральної) мети, принципи єдності, зв'язаності і модульності, принцип ієрархії, принцип функціональності, принцип децентралізації, принцип невизначеності [143, с. 62].

Відповідно до предмету нашого дослідження системний підхід реалізується у вивченні та розробці теорії освітньо-виховних систем та моделі професійної підготовки майбутніх учителів до роботи в умовах цих систем.

В. Ковальчук вважає, що системний підхід у формуванні активної громадянської позиції – це створення умов для самопізнання та самовиховання. При цьому важливо використовувати педагогічний потенціал соціального оточення, сприяти засвоєнню суспільно-історичного досвіду шляхом входження в соціальне середовище, вибір власного досвіду життєдіяльності [123, с. 283]. Відповідно, основними напрямками системи формування активної громадянської позиції є: формування громадянського ставлення до себе, формування громадянського ставлення до сім'ї, формування громадянського ставлення до освіти, формування громадянського ставлення до Батьківщини. *Синергетичний підхід* пов'язаний з об'єднанням процесів, які примножують і укріплюють взаємовплив систем. Синергетичний підхід базується на понятті відкритої системи, яка існує тільки у взаємозв'язку з навколишнім середовищем і безперервному енергетичному потоці. Це сприяє самоорганізації всіх системних процесів.

В освітній сфері синергетичний підхід пов'язаний із застосуванням спеціальних методик і технологій, спрямованих на пошук нового знання, відкриття істин нового значення, що носять наближений характер і базуються на інтуїції, творчих засадах, фантазії, уяві. Він ґрунтується на гуманістичних засадах і особистісній орієнтації. Синергетичний підхід допомагає досягти позитивних результатів і вирішити багато проблем сучасного суспільства.

Як зазначає Т. Новаченко, синергетичний підхід у формуванні активної громадянської позиції майбутніх учителів передбачає перехід від традиційної форми, заснованої на жорсткій регламентації дій здобувача освіти, до самоорганізації, підвищення інтерактивності інформаційного обміну між усіма суб'єктами освітнього процесу [172, с. 128]. Це не тільки дозволяє вирішити проблему інформаційної взаємодії, а й формує вміння здійснювати взаємодії з метою спільного вирішення завдань. Синергетичний підхід забезпечує створення освітніх технологій. Будь-яка однобічність в застосуванні заходів педагогічного впливу подіє на компетентність спеціаліста. Постійно мінливі умови професійної діяльності ставлять сучасного фахівця перед необхідністю гнучкого пошуку шляхів вирішення завдань і саме варіативність методів виховання дозволить забезпечити гнучкість в процесі самовиховання, а відповідно сприятиме готовності до адаптації постійно змінюваних умов діяльності [172, с. 129]. О. Чалий наголошує, що орієнтація на синергетичний підхід дає поштовх до адекватної самооцінки студентами власних дій. Розуміння цілей, завдань, технологій і методів навчання є основою саморегуляції діяльності студента і запорукою формування навичок самонавчання [260, с. 118]. Синергетичний підхід забезпечує інформаційний супровід освітнього процесу, що забезпечує зв'язок змісту навчальної інформації та актуальних потреб суспільства і професійного середовища майбутнього фахівця. Крім того, синергетичний підхід у формуванні активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних дисциплін поліпшить навички збору та критичної оцінки інформації, вміння адаптувати і застосовувати знайдену інформацію для вирішення прикладних завдань. Як зазначає О. Вознюк, принциповим моментом в реалізації синергетичного підходу в освіті є інтеграція різних знань на основі міждисциплінарних зв'язків, яка сформує цілісне бачення будь-яких професійних проблем, ситуацій, явищ в усій повноті їхньої багатогранності [49, с. 52].

Гуманістичний підхід у формуванні активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей передбачає реалізацію наступних принципів: цінність людини та її переживань відносно до себе та оточуючих; підтримка та стимулювання розвитку творчих здібностей; визнання гідності людини, її потенціалу, можливостей до самореалізації.

Головними поняттями гуманістичного підходу у формуванні активної громадянської позиції майбутнього вчителя є «самоактуалізація людини», «особистісне зростання», «розвиваюча допомога». Найбільш відомими представниками гуманістичного підходу до особистості є А. Маслоу, К. Роджерс.

А. Маслоу одним із перших розкритикував психоаналіз та біхевіоризм за те, що ці концепції були песимістичними та принизливими щодо особистості. Маслоу наголошував, що теорія особистості має розглядати не лише глибинну суть особистості, а й висоти, які вона може досягати [158, с. 234].

К. Роджерс під поняттям «людина, яка повноцінно функціонує» розумів самоактуалізацію, тобто здатність до самореалізації у діяльності, у стосунках з людьми, життєдіяльності. На думку К. Роджерса не потрібно нав'язувати готового рішення, а варто стимулювати до діяльності, яка спрямована на особистісний ріст. Основне завдання – дати можливість до розвитку, саморозвитку особистості, сприяти пошуку власної індивідуальності, націлювати на самоактуалізацію. Учіння, у якому є зацікавленість, де є місце не лише для накопичення фактів, а пріоритетним є зміна особистості, її поведінки, її Я-концепції, К. Роджерс назвав «учінням, яке є значимим для людини» і вважав, що тільки за таких умов буде ефективним [207, с. 78]. Г. Балл зазначає, що у процесі гуманістичного підходу у формуванні активної громадянської позиції майбутнього учителя відбувається моральний вибір. Методами виховання є дискусії, рольові ігри, обговорення ситуацій, аналіз та вирішення конфліктів [21, с. 10]. Л. Мар'яненко зазначає, що гуманізація є ключовим елементом нового педагогічного мислення, в якому і

педагоги, і вихованці виступають як суб'єкти розвитку творчої індивідуальності [156, с. 129].

З огляду на Концепцію національного виховання та на означені методологічні підходи вважаємо, що ефективність позааудиторної виховної роботи забезпечується дотриманням таких фундаментальних принципів:

- науковості (побудова освіти й виховання на сучасних досягненнях психолого-педагогічної науки);

- природовідповідності (врахування в роботі психологічних, фізіологічних, індивідуально-типологічних та психолого-педагогічних особливостей сучасного студента, багатогранної цілісної природи людини);

- культуровідповідності (органічний зв'язок виховної роботи з історією народу, його ментальністю, мовою, культурними традиціями, звичаями, обрядами, народним мистецтвом, ремеслами і промислами; забезпечення духовної єдності, наступності та спадкоємності поколінь);

- принцип пріоритету діяльнісного підходу (використання таких технологій виховання, цільових програм, що активізують духовний пошук особистості та творчу діяльність);

- гуманізації (стверджує людину як вищу цінність, дає можливість поставити в центр уваги виховної роботи особистість, забезпечити умови для її творчого розвитку, формування людяності, милосердя, чуйності);

- демократизму (співробітництво, співтворчість педагогів і студентів, повагу до суверенітету особистості студента);

- єдності освіти й виховання (забезпечується в процесі організації навчального процесу й за його межами упродовж усього терміну навчання й полягає в тому, що освітня та виховна діяльність має знаходитись у тісному взаємозв'язку, доповнюючи й збагачуючи одна одну);

- диференціації та індивідуалізації виховного процесу (урахування індивідуальних особливостей студентів, стимулювання активності та розкриття творчої індивідуальності кожної особистості);

- послідовності, систематичності (забезпечення плановості, постійності, забезпечення новацій і спадкоємності, ускладнення завдань, урізноманітнення напрямів, форм, методів виховної роботи у вищому навчальному закладі).

Принцип національної спрямованості націлений на формування у студентської молоді національної свідомості, шанобливого ставлення до української культури, любові до України, здатності до збереження національної ідентичності, почуттів гордості щодо приналежності до українського народу, бажання брати участь у розбудові та захисті української держави.

Принцип природовідповідності передбачає ставлення до людини як до частини природи, з опорою на її природні сили і таланти, узгодження процесів виховання з природними етапами розвитку людини, застосування для її розвитку природних засобів. Антична наука навіть думки не допускала, що виховання людини може бути штучно відірвано від її природних задатків. Цицерон стверджував, що якщо будемо йти за природою, як за керманичем, ми ніколи не заблутаємо. Принцип природовідповідності за Я. Коменським розглядає людину як складовий елемент природи. З цього випливає, що будь-яка особистість підпорядковується загальним законам світу. Людина знаходиться в підпорядкуванні у тих же правил, що і рослини, тварини. Я. Коменський наголошував, що народження завжди веде за собою виховну діяльність – це єдиний спосіб перетворити можливе в реальне. Автор у своїх працях оперував не тільки загальними закономірностями, яким підпорядкований наш світ, але також особливостями психологічного розвитку особистості.

Складовими принципу природовідповідності є: своєчасність, підготовка, поетапність та послідовність, завершення, уникнення шкідливого, від матерії до форми, відсутність зайвого, повільний рух, користь, однаковість, ґрунтовність, безперервний рух вперед, взаємозв'язок, пропорційність.

Реалізація принципу культуровідповідності відбувається відповідно до культуротворчого процесу виховання, яке спрямоване на формування базової культури особистості через набутий морально-етичний досвід людства. У цьому процесі враховуються зовнішня, внутрішня й суспільна культури. Зовнішня культура – це норми моралі, побуту, споживання, внутрішня – духовне життя людини. Принцип культуровідповідності передбачає міцний зв'язок виховання з культурним надбанням людства і свого народу (духовна та матеріальна культури), знання та розуміння особливостей розвитку і становлення національної культури, історії свого народу, забезпечення духовної єдності і спадкоємності поколінь.

Принцип гуманізації зосереджує увагу на особистості як вищій цінності. Він передбачає визнання цінності студента як особистості, її прав на свободу, щастя, захист і охорону життя, здоров'я, створення умов для розвитку майбутнього вчителя, його творчого потенціалу, схильностей, здібностей, надання студентській молоді допомоги в життєвому та професійному самовизначенні, забезпечення можливостей до повноцінної самореалізації.

Принцип демократизації передбачає надання учасникам педагогічного процесу певних свобод для саморозвитку, саморегуляції, самовизначення. Принцип демократизації у формуванні активної громадянської позиції реалізується через дотримання правил: створення відкритого для громадського контролю та впливу педагогічного процесу; створення правового забезпечення діяльності педагога і учнів, що сприяє захисту їх від несприятливих впливів середовища; введення самоврядування учасників освітнього процесу, за допомогою якого можна сприяти їхньому самовихованню, самоосвіті, самонавчанню; забезпечення взаємної поваги, такту і терпіння у процесі взаємодії учасників освітнього процесу.

Принцип етнізації виховного процесу передбачає орієнтацію на національний зміст, що спрямований на формування самосвідомості громадянина. Реалізація принципу передбачає створення умов для того, щоб спрямовувати освітній процес на виховання національної гідності,

національної свідомості, формування відчуття етнічної причетності до свого народу, відтворення у молодого покоління менталітету українського народу, увічнення специфічних рис, що є в кожній нації, виховання молоді як справжніх носіїв національної культури, продовжувачів традицій. Принцип етнізації є невід'ємною складовою соціалізації молоді.

Принцип автентичності передбачає справжність, ідентичність заявленому. Автентичність розуміється як відповідність самому собі, здатність жити, не зраджуючи своєму істинному Я.

Одним з проявів автентичності є конгруентність: відповідність зовнішнього вираження внутрішньому змісту. Автентичність передбачає здатність бути собою, жити згідно з власними уявленнями про життя, бути уважним до будь-яких процесів свого внутрішнього світу. Здатність привнесення себе назовні відповідно до своїх бажань, переживань, процесів. Поняття «автентичність» вживається у теорії А. Маслоу, по суті, як синонім термінам: самоактуалізація, ідентичність, психологічне здоров'я, самореалізація, емоційна зрілість, індивідуація, гуманність, самовираження, буття. У працях К. Роджерса автентичність, справжність, конгруентність і прозорість ототожнюються.

Автентичність особистості характеризується природністю вираження себе, тобто виявляється реальна (а не удавана) єдність дійсності і цінності, при цьому на думку Г. Ріккета, цінності виступають принципами діяльності.

Реалізація принципу персоналізації передбачає перетворення зовнішніх, соціальних мотивів, вимог, обмежень і суспільного досвіду в елементи структури власної особистості (в потреби, прагнення, навички, знання тощо), соціальні відносини приймають особистісний характер, суб'єкт набуває загальнолюдських, суспільно значущих, індивідуально неповторних властивостей та якостей, що дозволяють оригінально виконувати певну роль, творчо будувати спілкування з іншими людьми, активно впливати на їхнє сприйняття, задоволення потреби держави, суспільства і особистості на даному історичному етапі в формуванні та

розвитку соціально значущих суб'єктних якостей особистості, що дозволяють ефективно виконувати соціальні та професійні ролі.

У сучасних теоретичних дослідженнях принцип персоналізації забезпечує реалізацію педагогічної системи з коректно поставленими дидактичними завданнями і педагогічними технологіями, міжособистісний простір, в якому можливий педагогічний вплив і перетворення особистості, організацію освітнього процесу з урахуванням домінантних спеціальних здібностей молоді, що дозволяє створити оптимальні умови для реалізації потенційних можливостей кожного, міжособистісного простору абсолютно різних особистостей.

Принцип особистісної зорієнтованості передбачає авторську побудову внутрішньої програми майбутнього вчителя, яка створює умови для саморозкриття й формування ціннісного ставлення до себе як особистості, забезпечує творчий характер життєдіяльності, прагнення до позитивної свободи, готовність до вільного волевиявлення, здатність до самопроєктування й вибудовування власного майбутнього, внутрішню відповідальність перед собою та іншими. Цей принцип щодо громадянської позиції ми розглядаємо в контексті становлення власного «Я», яке продукується у свідомості студента самого себе, свого Я, здатності особистості відкрити себе реального, прагненні до особистісного зростання.

Реалізація принципу соціальної активності передбачає усвідомлення студентом своєї громадянської ідентичності, використання своїх громадянських прав, свобод і обов'язків, розуміння громадянського обов'язку, розуміння відповідальності за наслідки своєї діяльності і поведінки, розвиток готовності до морального вибору, здатності до узагальнення й оцінки своїх учинків, подій суспільно-політичного життя, формування досвіду ведення позитивного діалогу з владою, іншими громадянами тощо.

Одним із провідних принципів у сучасній вищій освіті виступає принцип професійної спрямованості, який визначає діалектику взаємодії цілісного

розвитку особистості і її особливого, професійного самовизначення. Саме ця обставина зумовлює особливе дидактичне значення принципу професійної спрямованості у формуванні активної громадянської позиції. У зміст цього принципу долучають: розвиток мислення та формування професійно значимих прийомів розумової діяльності; методологічну підготовку до безперервної самоосвіти під час активної громадянської діяльності. Принцип професійної спрямованості передбачає здійснення міждисциплінарних зв'язків при підготовці студентів до професійної діяльності відповідно до особистих інтересів і суспільних потреб. Реалізація принципу професійної спрямованості передбачає роботу щодо проблеми формування громадянської відповідальності фахівця й усвідомлення соціально-значущого сенсу професійної діяльності.

Змістовий блок є основним у моделі формування громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей. Ми виходили з традиційного розуміння поняття змісту виховання, котрий включає все багатство суспільно-історичного досвіду, цінностей культури та застосовується у виховній роботі, тобто, це система цінностей світової й національної культури, яку студенти мають засвоїти, зберегти й розвинути згідно поставленої мети й завдань виховання. Ставлення особистості до найвищих цінностей включає систему понять та цінностей: особистість, життя, суспільство, праця, пізнання, совість, воля, справедливість, честь, культура. Зміст виховання включений до різних видів діяльності студентів: пізнавальної, суспільно корисної, трудової, художньої, фізкультурно-спортивної тощо. У науковій літературі часто зміст виховання визначається як система наукових, духовних і професійних знань, навичок, умінь, а також норм і правил поведінки, оволодіння якими забезпечує формування гармонійно розвинутої, суспільно активної особистості – громадянина України, його залучення до загальнолюдських, національних і професійних цінностей, набуття ним світоглядних, морально-етичних рис, розвиток його

індивідуальності та підготовку до повноцінної духовної і професійної діяльності [164, с. 325].

Ефективність змісту виховання, що застосовується для формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей, на думку О. Дьоміна, залежить від таких вимог: відповідність соціальному замовленню суспільства щодо виховання громадянина України; спрямованість на формування й всебічно й гармонійно розвиненої особистості; опора на сучасні загальнолюдські та національні цінності, ідеали, науковий світогляд; сприяння налагодженню зв'язку теорії з практикою, забезпечення підготовки особистості студента до умов майбутньої педагогічної діяльності; відповідність духовним та фізичним характеристикам студентів, сприяння їхній активізації на самовиховання, самовдосконалення [81, с. 12].

Отже, зміст громадянського виховання структурує в своїй основі наукові думки, переконання, ідеали, громадянські почуття, незалежність, гідність, порядність майбутнього вчителя. У період навчання майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у педагогічному університеті закладаються основи знань з народної педагогіки, формується патріотична самосвідомість, громадянська відповідальність особистості. Формування громадянської позиції майбутнього вчителя полягає в активному обстоюванні традиційних для нашого менталітету чеснот: любові до рідної землі, товариськості, розумної достатності, цінності родинного життя, духовного повсякденного буття, уважного ставлення до людей.

Змістовний блок розробленої моделі формування активної громадянської позиції студента представлений структурними компонентами: аксіологічним, когнітивним і діяльнісним, що взаємодіють на всіх етапах реалізації педагогічної мети та забезпечують поетапне формування активної громадянської позиції майбутнього вчителя в процесі позааудиторної виховної роботи.

Педагогічними умовами, що забезпечують ефективність формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній роботі були визначені: розвиток мотивації соціокультурної діяльності майбутніх учителів у процесі застосування аксіологічного підходу; формування надпрофесійних навичок soft skills засобами інтерактивних технологій виховної роботи; забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи у процесі використання масових форм діяльності. Педагогічні умови та методика їх реалізації представлені у підрозділах 2.2., 2.3., 2.4.

Метою оцінювально-результативного блоку було створення механізму визначення ступеня ефективності моделі щодо формування активної громадської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі. Оцінювально-результативний блок моделі представлений критеріями, показниками й рівнями сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей упродовж позааудиторної виховної роботи, а також діагностичним комплексом, що включає методики, опитувальники й діагностичні завдання. Відзначимо, що спроектована нами структурно-процесуальна модель не є ізольованою системою, у зв'язку з цим виділені компоненти і критерії формування активної громадянської позиції студента університету не вичерпують усього різноманіття характеристик досліджуваної якості і є найбільш значущими в контексті нашого дослідження.

Ціннісно-мотиваційний критерій представлений такими показниками як: оціночні судження, моральні та духовні цінності, загальнолюдські якості, особистісні орієнтири, мотиви, соціально значущі й моральні цінності, самооцінність, мотивація на досягнення успіху в професійній діяльності, стійка система мотивів, установок і ціннісних орієнтацій, позитивна установка на участь у суспільному житті ЗВО, міста, країни, дотримання загальноприйнятих норм і моральних цінностей, використання соціально

значущих і моральних орієнтирів, позитивне ставлення особистості до суспільства, оточуючих людей, праці й до себе.

Інтелектуально-гносеологічний критерій включає такі показники: освітні досягнення, самоосвіта, професійні, правові і полікультурні знання, узаємозв'язок громадянської компетентності з професійною самореалізацією, знання про сучасний етап розвитку суспільства й ролі людини в прискоренні цього процесу, знання політико-правових і морально-етичних норм і правил, знання про соціально спрямовану діяльність, наукові знання про сутність змісту й специфіку суспільно значущої діяльності педагога, знання про громадянську позицію, розуміння соціально-політичних процесів і явищ, уміння аналізувати соціальні ситуації і проблеми, висловлювати власну точку зору.

Показники світоглядно-діяльнісного критерію відображають самореалізацію, саморозвиток, міжкультурну, соціальну та особистісну толерантність, відповідальність за свої дії, усвідомлення власних життєво важливих цілей і їх співвіднесення з громадянськими, громадянську активність, участь у діяльності органів студентського самоврядування, спрямованість на оволодіння громадянською компетентністю, життєдіяльність у суспільстві, взаємодію з іншими людьми при виконанні суспільно значимої діяльності, ініціативу в обговоренні, аналізі та інтерпретації політичних подій і явищ, систематичне й усвідомлене виконання громадянських обов'язків, знання та дотримання законів, норм і правил.

Залежно від ступеня прояву критеріїв, ми виявили три рівні сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі: високий, середній та низький.

Оцінювально-результативний блок спроектованої структурно-процесуальної моделі представлений переходом на більш високий рівень сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів. Він

відображає процеси оцінювання, аналізу й корекції результатів цілеспрямованого формування громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей під час позааудиторної виховної роботи. Якщо результат із якихось причин не досягається, то методологічні позиції пропонованого процесу уточнюються.

Результатом реалізації моделі є позитивна динаміка сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей засобами позааудиторної виховної роботи. Таким чином, узаємозв'язок і взаємозалежність усіх розглянутих блоків логічно представлена в спроектованій структурно-процесуальній моделі, що є одночасно метою й засобом її досягнення.

Перевірка ефективності такої структурно-процесуальної моделі й педагогічних умов її реалізації здійснювалась під час експериментальної роботи, про що йдеться у третьому розділі дисертації.

2.2. Розвиток мотивації соціокультурної діяльності майбутніх учителів засобами аксіологічного підходу

Перша педагогічна умова – *розвиток мотивації соціокультурної діяльності майбутніх учителів у процесі застосування аксіологічного підходу* – обрана тому, що мотивація як основа забезпечення активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей найбільш ефективно формується у межах гуманістичної парадигми виховання на основі аксіологічного підходу, адже педагогічна діяльність за своєю сутністю є ціннісно-визначеною.

Сучасна освітня парадигма базується на функціональному взаємозв'язку освіти і культури, що є визначальною характеристикою життя суспільства. Гуманізація культурно-освітнього простору є актуальною соціально-культурною проблемою, а гуманістичні цінності – головним механізмом у взаємодії особистості та суспільства, особистості й культури, які об'єднують

людей та структурують суспільство. Система цінностей стає основою при визначенні змісту діяльності, розкриває позицію особистості в аспекті її соціокультурної діяльності. Необхідно зазначити, що ціннісні орієнтації не є зовнішніми та примусовими, їх можна охарактеризувати виключно як внутрішні й ненасильницькі. Аксіологічний підхід є одним із шляхів вирішення можливих проблем гуманізації освіти. Таким чином, постає потреба у виокремленні та розкритті такої *педагогічної умови, як розвиток мотивації соціокультурної діяльності майбутніх учителів у процесі застосування аксіологічного підходу*.

Аксіологічна проблематика визначає наступні соціокультурні функції виховання: розвиток духовних сил, здібностей та творчих вмінь, що дозволяють майбутньому вчителю гуманітарних спеціальностей успішно будувати власну життєву траєкторію; формування моральної відповідальності; забезпечення можливостей для професійного зростання й самореалізації; розкриття духовного потенціалу. Соціокультурні функції виховання виявляються в тому, що відбувається передача цінностей культури, формується прагнення до гармонійного розвитку, що у свою чергу примножує соціокультурний потенціал суспільства. Ціннісне самовизначення особистості майбутнього вчителя розглядаємо як процес і результат усвідомлення загальнолюдських цінностей та цінностей сучасного світу, формування власної системи цінностей, забезпечення гармонійної взаємодії особистості та суспільства в рамках нормативно-правової системи, що є важливою умовою формування активної громадянської позиції особистості [110, с. 120].

Науковці (І. Зязюн, М. Бліхар) розглядають аксіологічний підхід як важливу складову аксіологічної педагогіки та аксіологізації виховання, що потрактовується як система модернізації виховного процесу, що є провідною в посиленні ціннісної спрямованості виховання. Аксіологізація – методологічний підхід педагогічної науки, що теоретично й практично визначає структуру та ієрархію гуманістичних цінностей виховання, сприяє

розвитку громадянської мотивації особистості, виникненню позитивних потреб, збагаченню аксіологічного потенціалу особистості [104; 30].

Аналіз наукової літератури щодо визначення педагогічних умов, котрі виокремлюють науковці (М. Бліхар, О. Олейнікова), дозволяє визначити тенденцію звернення до важливості аксіологічного підходу у вихованні майбутніх педагогів. Також відводиться важливе місце соціокультурній складовій, як важливій умові ефективного виховання молоді (В. Крижко, Е. Подольская) та організації соціокультурної діяльності, котра формує світосприйняття особистості на основі досвіду реалізації громадської діяльності, досвіду творчої діяльності та забезпечує розвиток здатності до власної участі у розвитку культури й людського суспільства, досвіду ціннісного ставлення до оточуючого світу. Будь-яка діяльність людини завжди мотивована відповідно до системи цінностей, тому можна вважати актуальним набуття студентом досвіду емоційно-ціннісного ставлення до того, що вона пізнає й перетворює. Через емоційно-ціннісне ставлення визначається поведінка, переконання, практичні дії молодшої людини, тому вважаємо, що аксіологічний підхід у формуванні змісту виховання є визначальною умовою емоційно-ціннісного переживання й ціннісного ставлення майбутнього вчителя гуманітарних спеціальностей до майбутньої професійної діяльності. Соціокультурна діяльність виступає компонентом культури, засобом передачі цінностей, освоєння яких дає можливість пристосовуватися до умов соціуму, здатність проявляти громадянську активність в нових нестандартних ситуаціях та дає можливість розвивати власну громадянську позицію [30; 176; 141; 192].

На думку Т. Калюжної, В. Крижко, С. Хріпко аксіологічний підхід сприяє підвищенню соціальної функції виховання, де безпосередньо ціннісно спрямована діяльність пронизує всі види людської діяльності й виховує значущі якості особистості. У межах аксіологічного підходу особистість є найвищою цінністю соціуму і є пріоритетною метою суспільного розвитку. Упровадження аксіологічного підходу у процес виховання студентської

молоді дає можливість до прояву кожним студентом громадянської активності, сприяє результативності в загальному і професійному розвитку особистості майбутнього вчителя гуманітарних спеціальностей [113; 141; 258].

Досліджуючи проблему формування активної громадської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей, ми виділяємо громадянські цінності, до яких належать: патріотизм, громадянськість, активність, відповідальність, незалежність переконань, демократизм, толерантність тощо.

Опираючись на аксіологічний підхід та його значення для мотиваційної складової активної громадянської позиції особистості, було визначено важливими виховними моментами урахування життєвого досвіду та моделювання й проєктування результатів виховання. Формування активної громадянської позиції має бути спрямоване на відповідність цінностям та духовним пріоритетам суспільства й особистості. Оскільки цінність є емоційно-вольовою складовою ставлення до дійсності, то очевидно є взаємодія цінностей і культури, цінностей та духовної діяльності [258, с. 260].

У процесі формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей було враховано, що важливими є соціально-культурні цінності (мистецькі та естетичні; матеріальні та духовні; соціальні та індивідуальні). До індивідуальних цінностей, що формують активну громадянську позицію віднесено: любов до рідного краю, сім'ю, народ; професійну компетентність тощо. Соціальні цінності – найважливіший елемент культури, системи соціальної регуляції, забезпечення обґрунтованої стратегічної лінії такої регуляції. Моральні цінності (добро, милосердя, чесність тощо) формують духовний світ особистості. Моральність мотивує людину дотримуватись загальнолюдських цінностей [175, с. 12].

Важливим моментом соціокультурної діяльності особистості є взаємодія діяльнісного й ціннісного підходів. Джерелом соціокультурної діяльності та національного становлення особистості є досвід її діяльності. Відповідно, мотивацію соціокультурної діяльності майбутніх учителів через ціннісні орієнтири можливо забезпечити, якщо створити середовище, яке: передбачає орієнтацію на особистість, її індивідуальний розвиток, забезпечуючи педагогічну підтримку; орієнтоване на дотримання демократичних принципів у стосунках між людьми: взаємна повага прав і свободи один до одного, уміння вести діалог, конструктивне розв'язання конфліктів, нетерпиме ставлення до порушення прав людини; орієнтоване на індивідуальні особливості особистості; забезпечує ситуацію вибору, навчає здійснювати вибір у ситуаціях невизначеності та нести відповідальність за прийняте рішення [264, с. 170].

Соціокультурні цілі суспільства з розвитком у ньому художньої культури постійно змінюються й ускладнюються. Цінності суспільства визначаються найширшим спектром різноманітних духовних потреб і інтересів, а також множинністю зовнішніх по відношенню до художньої культури обставин. І ці зовнішні обставини, і зміна духовних потреб, безперечно, впливають на людину, сприяючи формуванню її свідомості, діяльності, ціннісних орієнтацій, громадянської позиції. У процесі соціокультурної діяльності формується ціннісний ідеал, виражаючи його у вигляді художніх образів, за допомоги яких цінності суспільства перетворюються в особистий досвід. Необхідною передумовою формування громадянських ціннісних орієнтацій, формування здібності відчувати, переживати і творити є атмосфера демократизму, надання майбутньому педагогу свободи вибору й самовираження [265, с. 61].

Основною метою аксіологічного підходу є формування активної громадянської позиції особистості на основі формування ціннісних потреб та досвіду студентів (емоцій і почуттів, поглядів, смаків, ідеалів, інтересів, цінностей) як основи формування їхніх ставлень, активності, освоєнню й

перетворенню дійсності, що сприяє формуванню всебічно й гармонійно розвиненої особистості. Серед принципів, що сприяють забезпеченню ефективного формування активної громадянської позиції на основі аксіологічного підходу науковці (А. Василюк, Л. Медвідь, С. Сірополко, В. Огнев'юк) називають: рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, усебічного розвитку; гуманізм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей; органічний зв'язок зі світовою та національною історією, культурою, традиціями [40; 160; 290; 174].

Мистецтво є важливим мотиватором формування активної громадянської позиції студентської молоді у процесі соціокультурної діяльності, яке має потужний етико-естетичний потенціал. Цінності особистості виявляються в ідеалах, установках, переконаннях, діяльності. Ефективним шляхом до культурних цінностей є відродження традицій, звичаїв, занурення в національну культуру. Казки, легенди, міфи, обряди, потішки, приказки тощо – усі ці види усної народної творчості є культурним надбанням українського народу. Потужний потенціал у формуванні активної громадянської позиції несе в собі народне мистецтво (музичне, образотворче, декоративно-прикладне). Воно доступне для розуміння, сприяє виникненню почуттів радості, задоволення. Гуманність, життєстверджуюча основа, яскравість образів і фарб народного мистецтва розкриває потенційні можливості для усвідомлення та розуміння національних традицій [230, с. 218; 166, с. 165].

Мистецтво є усвідомленою потребою особистості висловлювати власні почуття та ідеї художніми засобами. Досвід мистецтва збагачує особистість новими способами самовираження, забезпечує ефективність пізнання навколишнього світу методом «спроб і помилок», пробуджує впевненість у власних силах, розвиває психологічні механізми розуміння, механізми таланту особистості: уяву, енергопотенціал, психомоторику, критичність, активізує одночасно емоційний, мисленнєвий види діяльності, розвиває естетично-ціннісне сприймання навколишньої дійсності, розширює кругозір,

підтримує творчий імпульс, виховує повагу до людей, забезпечує здоровий спосіб життєдіяльності, цілісність світосприймання [230, с. 217].

Соціокультурна діяльність надає можливості для умовної успішної самореалізації особистості за рахунок різноманітності громадянського життя, форм та способів узаємодії. Організація соціокультурної діяльності при застосуванні аксіологічного підходу дозволяє мотивувати майбутніх педагогів до особистісного розвитку, активної громадянської позиції, самореалізації, розвитку творчого потенціалу. Соціокультурна діяльність має значний потенціал для задоволення різноманітних потреб особистості, що забезпечує задоволення та подальше обговорення духовних інтересів та потреб, стимулювання розвитку творчого потенціалу, завдяки включенню її в різноманітні форми культурної творчості. Самореалізація у процесі соціокультурної діяльності передбачає: самопрезентацію, самовираження, самоствердження, самовдосконалення, самоактуалізацію тощо. Це дозволяє студенту ствердитись та реалізуватись в громадянській діяльності, дає можливість заявити про себе як про свідому особистість [208, с. 54].

В основі професійної діяльності майбутнього педагога в процесі соціокультурної діяльності лежить поєднання мотивів та потреб. Мотив визнання розглядається як мотив соціального успіху, а потреба у визнанні полягає у створенні частини мотиву соціального успіху. Він має наступну структуру: прагнення до знань, престижу, визнання; прагнення до суперництва; прагнення до успіхів в професійній діяльності. При цьому провідними особливостями студентів з вираженим мотивом соціального успіху є більша активність і впевненість у собі, висока самооцінка з твердою впевненістю у своєму громадянському обов'язку. Потреба в розумінні співставляється з рефлексивними можливостями майбутнього вчителя. Відповідно до цього висуваються наступні ознаки активної громадянської позиції: по перше, специфічна чутливість до навчання, засобів та умов педагогічної праці, по друге, специфічна чутливість до створення продуктивних моделей формування позитивних якостей особистості.

Потреба в комунікації передбачає готовність до співпраці, соціальної взаємодії, взаємопідтримки. Потреба в альтруїзмі передбачає орієнтацію на благополуччя інших людей, здатність до співчуття та допомоги тим, хто цього потребує. Потреба у повазі ґрунтується на глибинній основі, поважаючи самого себе та оточуючих, на основі розуміння своєї гідності й почуття відповідальності.

Таким чином, мотивація лежить в основі формування громадянської активності майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у процесі соціокультурної діяльності на основі урахування основних положень аксіологічного підходу. До головних мотивів можна віднести інтерес, переконання, цілі, установку, стереотипи, норми, цінності та ідеали. До важливих факторів мотивації відносять досягнення. Це потреба в досягненні високих результатів. Мотиваційна складова активної громадянської позиції майбутнього педагога опирається на переконання, навіювання, педагогічну вимогу, громадську думку, доручення, заохочення, взаємовиручку, створення ситуацій успіху.

Методика реалізації цієї педагогічної умови включала різноманітні форми та методи виховної роботи. Основними формами виховної роботи, що забезпечували розвиток мотивації соціокультурної діяльності майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей, були: дискусії, диспути, конференції, філософські столи, відкриті кафедри, інтелектуальні аукціони, ринги, вікторини, вечори, подорожі до джерел рідної культури, історії держави і права, живі газети, створені книги, альманахи; відвідання музеїв, галерей, виставок художньої творчості, книжкових виставок, тематичних стендів тощо.

Найбільш ефективним методом формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей виявилася бесіда, що у повній мірі забезпечувала втілення ідей аксіологічного підходу, використаного у нашому дослідженні. Інтерактивний характер цього методу виховання, що полягав у форматі запитань і відповідей з актуальних тем

громадянського та патріотичного виховання, дозволяв активізувати критичне та творче мислення студентів, надавав можливість вільного обміну думками з гострих соціальних питань та проблем. Бесіда як найбільш поширений діалогічний метод виховання застосовувалася у різних формах: з одним студентом – індивідуальна бесіда у випадках необхідності персоніфікації окремих питань, кількома – групова, або з цілою групою – колективна у випадках обговорення актуальних для більшості студентів тем, у тому числі на виховних годинах, на зустрічах із наставниками тощо. Було виявлено, що результативність бесід залежить від педагогічної майстерності викладача, його власної громадянської позиції та вміння емоційно подати інформацію, передати власні почуття, зацікавити, переконати, спонукати до роздумів та дій, заохочуючи студентів до активної творчої діяльності. У процесі використання бесіди у формуванні активної громадянської позиції студентів наголошувалося на толерантності діалогічної взаємодії та акцентувалося увага викладача на реалізації різних функцій комунікації: інформативної, регулятивно-комунікативної, афективно-комунікативної функцій спілкування, що відіграло провідну роль у формуванні активної громадянської позиції майбутнього учителя. Найбільш ефективними виявилися бесіди на теми: «Роль молоді в розбудові демократичного громадянського суспільства», «Духовність на шляху формування національної свідомості молоді», «Молодь та історичний прогрес», «Усім найдорожчим, усім сокровенним я щиро ділюся із Бугом Південним» тощо. Приклад проведених бесід, спрямованих на формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей подано у додатках (Додаток 3).

У виховному процесі з формування активної громадянської позиції студентів використовувались різні види евристичних бесід, наприклад метод розвивальної кооперації, що полягає в підведенні до спільної думки індивідуальних роздумів студентів. За суттю це були дискусії. На розгляд (спочатку формується самостійний висновок кожного учасника, потім групове

обговорення і, в кінцевому рахунку, колективне обговорення) представили такі поняття як «духовність», «моральність», «етнокультура», «облік індивідуальних особливостей в освітньому процесі», «цілі аксіологічного навчання», «результат аксіологічного навчання» тощо.

Спочатку кожен студент самостійно (письмово) давав визначення поняттям, після цього зусилля об'єднувалися в групи з кількох осіб, після чого озвучувалося загальне визначення понять і відбувалося обговорення всім колективом. Ці методи сприяли активізації спільної розумової та практичної роботи, формували в майбутніх учителів соціальні вміння і навички індивідуального та колективного прийняття рішень, узаємодії та спілкування, виховували відповідальне ставлення до роботи, колективу й соціальних цінностей. Дослідно-експериментальна робота показала, що більшість визначень аксіологічних, духовно-моральних понять, які сформулювали майбутні вчителі та визначення відомих науковців у своїй змістовній основі не суперечать одне іншому, а є, власне, дублюючими. Це стало аргументом на користь використання цього методу в навчанні майбутніх учителів як досить прийняттого та раціонального.

Важливу роль у позааудиторній виховній роботі відіграють дискусії – як спонтанні, викликані суспільними подіями, повідомленнями ЗМІ, так і спеціально організовані, до яких слід ретельно підготуватися: визначити тему, відібрати питання для колективного обговорення, щоб студенти опрацювали відповідні літературні джерела, продумали свої виступи й повідомлення. Лише за такої підготовки дискусії матимуть бажані результати. Під час дискусій формується культура мислення й культура мовлення, логіка студентів, виявляються їхні інтелектуальні здібності, відбуваються зміни поглядів на суспільно-політичні й соціокультурні явища, переоцінка цінностей, а разом з тим вони замислюються над власною життєвою та громадянською позицією [38, с. 8]. У Педуніверситеті під час проведення дискусій щодо формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей увага акцентувалась на виявленні особливостей засвоєння та розуміння суті громадянських

категорій, цінностей, норм та моральних якостей здобувачів вищої освіти. Цікавими для студентів виявились дискусії на теми: «Самоорганізація в структурі особистісного саморозвитку студента», «Роль колективізму у формуванні громадянської позиції студента», «Сучасний патріотизм: модна тенденція чи життєва необхідність?», «Специфіка національно-патріотичного виховання на сучасному етапі розвитку України» тощо. Приклад проведення дискусій, спрямованих на формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей подано у додатках (Додаток О).

Із метою формування в студентів таких важливих громадянських якостей, як толерантність, демократичність використовують методи диспуту; метод прикладу, що сприяє формуванню почуття громадянської гідності; педагогічні ігри, які важливі для розвитку активної життєвої позиції, ініціативності, критичного мислення, громадянських почуттів; метод доручення розвиває почуття відповідальності, обов'язку; участь у конференціях, семінарах формує професійні якості студентів. Диспути – є вільним, жвавим обміном думками та передбачає колективне обговорення питань, що хвилюють його учасників. У процесі формування активної громадянської позиції майбутніх учителів диспут створює умови для висловлення власних поглядів і переконань, зіставлення їх з позиціями опонентів, обстоювання своєї думки. Під час проведення диспутів студенти Педуніверситету розглядали особливості національно-патріотичного виховання крізь призму сучасних соціально-політичних процесів у державі. Внаслідок проведених диспутів серед здобувачів вищої освіти, виявлено результати осмислення ними явища патріотизму, наголошено на необхідності у переосмисленні системних заходів, які покладені в основу їх патріотичного виховання. Наведемо приклади тем диспутів: «Україна в умовах Незалежності», «Нехай не розмежовано залишиться навіки», «Духовний спадок українського народу». Приклад проведення диспутів, спрямованих на

формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей подано у додатках (Додаток Ж).

Круглі столи – вид групового вирішення тих чи інших питань, у процесі якого учасники висловлюються у певному порядку, враховуючи черговість, але при цьому забезпечуються рівні права і позиції всіх присутніх. У процесі формування активної громадської позиції круглі столи є дієвими на різних етапах вирішення проблеми – як на етапі ідентифікації, так і під час пошуку рішень. Акцентуємо, що «круглі столи» зазвичай об'єднують студентську молодь, яка не обмежується власними поглядами в пошуках істини. Організація такого виду діяльності передбачає попереднє визначення теми для обговорення та кола проблемних питань. Тоді учасники демонструють свій інтелектуальний рівень, знання теми й перспективи її розвитку. В процесі проведення «круглих столів» у формуванні громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей студентами було визначено основні особливості їх національно-патріотичного виховання, як стратегічного напрямку зміцнення держави. Ефективність проведення «круглих столів» у Педуніверситеті зосереджена на визначенні ключових проблем поширення патріотизму серед студентської молоді та визнання ними таких національних цінностей як: українська ідея, що втілює в собі прагнення до державності та соборності, патріотизм і готовність до самопожертви у випадку потреби захисту Батьківщини тощо. Наведемо приклади тем круглих столів, які спрямовані на формування активної громадянської позиції майбутнього учителя: «Духовно-моральне виховання школярів у сучасній школі», «Національне мистецтво у вихованні молоді» тощо.

Вечори запитань і відповідей є ефективною формою організації виховання студентської молоді. Ця форма дає можливість цікавими і життєвими засобами розкрити різноманітні питання, які стосуються процесу формування активної громадянської позиції майбутніх учителів. Під час проведення даних заходів у Педуніверситеті студенти розглядали основні ідеї

національно-патріотичного виховання, формування патріотичних поглядів і переконань, які розвиваються та закріплюються у процесі їх навчально-пізнавальної та суспільно корисної діяльності. Також розглядалися такі проблеми, як мовне питання, різні національні цінності та ідеологія, які зумовлюють утворення єдиного консолідуючого прагнення – збереження України. Подаємо приклади тем вечорів запитань та відповідей: «Чи готовий я до створення країни миру та соціальної гармонії?», «Якою мовою ми розмовляємо? Цінність рідної мови». Приклад проведених вечорів запитань і відповідей, спрямованих на формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей, подано у додатках (Додаток Є).

Літературно-музичні композиції передбачають використання усіх засобів виразності сучасних мистецтв. Літературно-музичні композиції поєднують у собі два компоненти: літературний та музичний. Використання літературно-музичних композицій у процесі формування активної громадянської позиції майбутнього учителя дає змогу органічно поєднувати літературно-художні та музичні елементи, з тим щоб цілеспрямовано і найбільш продуктивно впливати на світогляд молодого покоління. Для того, щоб такі заходи не на словах, а на ділі забезпечували тісний зв'язок музично-естетичного виховання молоді з народним фольклором, його традиціями, обрядами, У Педуніверситеті дотримуються послідовності, доступності у доборі різноманітного матеріалу в процесі проведення зі студентами літературно-музичних композицій. Адже важливим є те, що студенти залучалися до музичної діяльності і виконання творчих завдань і, таким чином, забезпечувалося одне з основних завдань проведення літературно-музичних композицій – виховання і творчість через діяльність. Прикладами тем літературно-музичних композицій можуть бути: «Українська душа не знає меж – українська пісня не має кордонів», «Духовний спадок українського народу», «Горнись до тебе, моя Україно». Приклади проведення літературно-музичних композицій, спрямованих на формування активної

громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей подано у додатках (Додаток П).

Творчий потенціал студентів найбільш яскраво зреалізовується в гуртках за інтересами, провідними завданнями яких є: виховання фізично й морально здорової людини; засвоєння духовних цінностей, ідеалів, культурних традицій, етичних норм поведінки; формування естетичних смаків; створення атмосфери емоційної захищеності, любові й узаємоповаги; збереження родинних традицій та реліквій, вивчення родоводу, звичаїв, обрядів свого народу й народів, що населяють Україну; удосконалення української мови й шанування культурно-історичної спадщини; вивчення національної літератури та мистецтва тощо [7, с. 232]. Активна громадянська позиція майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей формується в процесі участі студентів у гуртках за інтересами. Під час участі студентів Педуніверситету у гуртковій роботі основою був визначений принцип колективної взаємодії, тобто спосіб організації освітнього процесу, де студенти активно й інтенсивно спілкувалися один з одним, обмінюючись різноманітною інформацією, що сприяло розширенню знань, вдосконаленню навичок та вмінь кожного студента. Наведемо приклади тематики гуртків за інтересами, які націлені на формування активної громадянської позиції: «Здорова людина – міцна держава», «Мова. Культура. Молодь».

Також значне місце в системі формування всебічно розвиненої особистості студента займають такі позааудиторні форми виховання як діяльність наукових гуртків, обговорення книг, конференції, зустрічі з відомими людьми, екскурсії. Усі студенти на добровільних засадах долучаються до різних форм і видів діяльності поза межами навчальної роботи, з метою задоволення індивідуальних потреб, які є джерелом формування мотивів особистісної діяльності. Наукові гуртки діють із метою розширення й поглиблення знань студентів із педагогічного краєзнавства й розвитку їхнього інтересу до вивчення його особливостей як суспільного явища. Студентські конференції організовуються науково-педагогічними

працівниками закладу вищої освіти, його окремого інституту, факультету чи відділу. Вони присвячені виховним проблемам студентського колективу і тому є однією із форм виховної діяльності. У Педуніверситеті під час проведення конференцій, зустрічей з відомими людьми звертають увагу на виховання любові до рідного дому, країни, її природи, рідного слова, державної мови тощо. Першочергово, формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей відбувається під час проведення заходів, які сприяють вихованню самосвідомості студентів, виховують любов до національної культури, до рідної країни. Студенти із задоволенням брали участь у проведенні заходів, висували цікаві ідеї. Тема проведення заняття наукового гуртка історії України: «Сучасна Україна і сьогодення – погляд крізь роки».

Ділова гра є дієвою формою формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей та формою виховання, що надає можливість поєднати цілі громадянського виховання та відтворити елементи майбутньої професійної діяльності, що сприяє виробленню умінь моделювати ситуації практичної дії, які вимагають включення мислення майбутнього вчителя. Тому часто використовували ділові й рольові ігри, у програванні яких було потрібне створення різних життєвих ситуацій із минулого та сьогодення через театралізацію й етно-театралізацію з метою громадянського виховання. Студентам Педуніверситету надавалася можливість побачити зразок поживання століттями перевіреного аксіологічного підходу у розв'язанні різних ситуацій. Усвідомивши важливість емоційного впливу таких драматизацій, студенти, відчувши причетність до створення виховних професійних ситуацій на власному досвіді, закріплювали теоретичні (етно-педагогічні, аксіологічні) знання, необхідні для педагогічної діяльності [17, с. 22].

Під час проходження практики студентами Педуніверситету здійснювалася самостійна діяльність з формування активної громадянської позиції учнів, застосовувалися активні методи громадянського виховання:

ділові, рольові ігри та ігри-драматизації, участь у яких безпосередньо знайомила дітей з творами патріотичного змісту, з сюжетами, в яких герої здійснювали благородні вчинки, добрі справи. Все це сприяло формуванню в школярів ціннісного ставлення до культури українського народу, розвитку в них творчого мислення і пізнавальної активності. Безпосередня творча участь дітей у драматизації сприяла розвитку в них здатності до аналізу сюжетів фольклору, учинків його героїв, у цілому – розвитку критичного мислення. Результатом проведених заходів стало те, що учні випускних класів самостійно на основі синтезу історико-культурної інформації прийшли до висновку, що головні громадянські цінності, виплекані поколіннями народу, нині є життєствердним базисом народу: повага історії, почуття батьківщини, дружба і взаєморозуміння, міжнаціональна злагода; сім'я як оплот суспільства, фортеця сімейно-родинних зв'язків як чинник збереження духовно-моральних історичних традицій народу.

Акції милосердя спрямовані на активне прагнення допомогти кожному, хто має в цьому потребу через втілення високої любові до ближніх. Милосердя ґрунтується на таких якостях, як чуйність, уважність, доброзичливість і несумісне із зарозумілістю, байдужістю, грубістю. Метою акції милосердя є привернення уваги людей різних поколінь з різним фінансовим забезпеченням до проблем найбільш соціально незахищених верств населення, поліпшення умов їхнього життя, надання адресної фінансової допомоги. У контексті формування інклюзивної компетентності майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей використовується стимулювально-розвивальний ресурс волонтерської діяльності, яка організовується в освітньому процесі Педуніверситету, зокрема, участі студентів у соціальних проєктах «Школа Волонтерства», «Творчий ігроленд», «Веселий лікар» тощо. Протягом останніх років у Педуніверситеті активно пропагується волонтерська робота. Зокрема, студенти допомагають вихованцям дитбудинків м. Вінниці й області, обласного дитбудинку «Гніздечко». Традиційними є акції милосердя «Від серця до серця», «Свято турботи». Постійно проводяться благодійні акції «Гостинці учасникам АТО»,

під час яких спільними зусиллями працівників та студентів Педуніверситету було зібрано рукавиці, шкарпетки, кава, чай, печиво, консерви, крупи, макарони, варення, згущене молоко тощо.

Експедиції – метод педагогічного дослідження, який дає можливість одержати інформацію для глибокого і всебічного вивчення виховної роботи зі студентською молоддю в умовах, які максимально наближаються до реальності. Експедиція дає можливість за короткий строк зібрати всебічний матеріал, активно вплинути на світогляд молоді. Ефективність формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей залежить від цілеспрямованого пошуку шляхів удосконалення організації освіти, свідомого проектування змісту навчання на основі оптимального поєднання традиційних та інноваційних педагогічних технологій. Під час проведення експедицій у Педуніверситеті визначають найголовніше завдання на сьогодні – це відродження й подальший розвиток патріотизму на терені України, формування патріотичної особистості як гаранта збереження й розвитку національної культури та державності. Наведемо приклади орієнтовної тематики експедицій: «Зелений паросток майбутнього», «Мій голос на захист природи».

Екскурсії історико-культурними місцями рідного краю сприяють формуванню ключових компетентностей особистості через вивчення історії та культури рідного краю. У процесі таких екскурсій відбувається знайомство та вивчення пам'яток історичної культури, здатність до співпраці, соціальної активності, виховання культури спілкування, свідомого ставлення до власної безпеки та безпеки оточуючих, збереження та примноження культури, звичаїв, традицій українського народу, поваги до людей, формування позитивних якостей емоційно-вольової сфери (самостійність, колективізм, працелюбство, ініціативність, відповідальність тощо), виховання доброзичливості, уміння працювати в колективі. Усі екскурсії, які організовані та проведені викладачами Педуніверситету сприяють налаштуванню студента до самовиховання, підвищенню свого

інтелектуального рівня, наповненню життя цінними ідеями, збагаченню його цікавою й життєво необхідною інформацією. Екскурсійна робота Педуніверситету відіграє важливу роль у процесі формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей. Екскурсії сприяли розвитку пізнавального інтересу студентів до вивчення своєї країни, накопиченню наукових і життєвих фактів, які характеризують українську націю. Наведемо приклади тем таких екскурсій: «Подільськими шляхами Богдана Хмельницького», «Місцями козацької слави на Вінниччині», «Козацькими стежками Кальницького полку»).

Краєзнавчі експедиції мають на меті залучення студентської молоді до активної краєзнавчої та пошуково-дослідницької роботи з вивчення історико-культурної спадщини українського народу та природного різноманіття рідного краю. В Педуніверситеті у процесі формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей під час проведення краєзнавчих експедицій реалізуються такі завдання: стимулювання розвитку різних напрямів краєзнавства серед студентської молоді; оволодіння майбутніми учителями практичними навичками польових краєзнавчих досліджень; активізація експедиційної роботи; виявлення та розповсюдження кращого досвіду проведення краєзнавчих експедицій. Наведемо орієнтовну тематику краєзнавчих експедицій: «Шляхами подвигу і слави», «А ми тую славу збережемо», «А пам'ять не згасає», «Серця патріотів».

Виставки художньо-національної творчості - це художньо оформлена експозиція предметів культури, мистецтва для публічної демонстрації. Метою виставки художньо-національної творчості є підтримка та розвиток мистецтва, сприяння реалізації творчих задумів студентської молоді; популяризація своєрідності народної культури, відродження традицій місцевих осередків народного мистецтва; виховання естетичного смаку та розвиток художньо-творчих здібностей; формування професійної орієнтації молоді. В Педуніверситеті одним із шляхів формування активної

громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей є залучення здобувачів вищої освіти до духовної національної культури: студентам розкривають красу та багатство творів мистецтва, які дають змогу виховувати в них любов до рідної землі, природи; формують у них уявлення про традиції рідного народу, особливості його побуту та культури; ознайомлюють студентів з творчістю видатних діячів українського мистецтва, що сприяють формуванню та всебічному розвитку національного типу особистості. Наведемо приклади тем виставок художньо-національної творчості: «Мій край, моя рідна сторона», «Обдарована молодь України».

Книжкові виставки цінні тим, що читач може ознайомитись з книгою, погортати її, швидко переглянути ілюстрації, зміст, передмову. Таке первинне знайомство з книгою поглиблює і робить більш цілеспрямованим інтерес читача. У Педуніверситеті організовують такі виставки з метою інтерактивного залучення студентів до друкованої продукції, привернення користувачів, надання інформації з тієї чи іншої теми. Наведемо приклади тем: «Вертайсь, рідна мово, у серце народу», «Передамо нащадкам наш найбільший скарб», «Свою Україну любіть!», «У дзеркалі слова».

Посилення аксіологічного аспекту відбувалося також через доповнення змісту позааудиторної виховної діяльності з гуманітарних дисциплін. У межах дослідно-експериментальної роботи під час розроблення спеціальних творчих завдань для майбутніх учителів із духовно-моральної тематики переконувалися в необхідності доповнення змісту навчального матеріалу аксіологічними знаннями. Так, під час позааудиторного обговорення теми про традиції трудового виховання, майбутні вчителі освоювали зміст організації такої праці, яка сприяє підтримці громадянської позиції, фізичного здоров'я, здорового способу життя та працездатності особистості, використовуючи етнопедагогічну й етнографічну літературу, а також оригінальні джерела. У них викладена система трудового виховання дітей відображає такі положення, як: формування позитивного ставлення до праці як життєвої та громадянської необхідності.

У духовно-моральному вихованні з позиції загальнолюдських

цінностей життя майбутні вчителі для реалізації в майбутньому в своїй професійній діяльності щодо роботи зі школярами освоювали такі поняття: сім'я, родина, Батьківщина, рідний дім, природа, рідна земля, довкілля; любов, доброта, відданість у дружбі, милосердя, взаємодопомога, співчуття, безкорисливість, патріотизм; відповідальність, борг, правдолюбство, порядність, працьовитість, ощадливість.

З метою посилення аксіологічного компоненту в змісті позааудиторної виховної діяльності була оновлена тематика гурткових занять та інших видів науково-дослідної діяльності студентів із реалізації аксіологічного підходу в педагогічній діяльності щодо громадянського виховання школярів задля формування у них активної громадянської позиції. Позначимо окремі теми, запропоновані студентам факультету історії, права і публічного управління, факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха для дослідження та обговорення на засіданнях гуртків: «Повсякденне життя української молоді в часи незалежності (2000-ні роки)», «Україна на шляху до Європейського Союзу: історія, питання», «Проблематика дослідження Голодомору 1932-1933 рр. на Вінниччині», «Теорії походження українського народу: порівняльний аналіз», «Повсякденне життя козаків (за творами Д. Яворницького)», «Методика вивчення фольклору в системі шкільної літературної освіти», «Міфологеми чотирьох стихій в українських народних легендах», «Образ України в творчості поетів-модерністів 60-80 років ХХ століття», «Світогляд українського народу крізь призму міфології», «Героїчне минуле України в історичній прозі Романа Іваничука (на матеріалі роману «Вогненні стовпи»)».

Під час формувального етапу педагогічного експерименту, спрямованого на формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі на основі аксіологічного підходу, значна увага приділялася ціннісно-мотиваційному критерію, зміст якого включає: знання про потенціал аксіологічного підходу в духовно-моральному вихованні школярів у творах усного фольклору українського народу; знання

сутності аксіологічного підходу і його значення в різних видах виховання школярів (моральному, трудовому, фізичному, духовному, розумовому, естетичному); розуміння ролі аксіологічного підходу в діяльності сучасних учителів щодо духовно-морального виховання школярів; знання про духовно-моральне виховання в галузі педагогіки і в суміжних педагогічній науці сферах; знання про значення аксіологічного підходу в діяльності вчителів історії, української мови та літератури в духовно-моральному вихованні школярів: про аксіологічний підхід як основний педагогічний інструмент педагога в духовно-моральному вихованні школярів; про засоби і прийоми духовно-морального виховання школярів.

Було зацентовано увагу на більш глибокому вивченні аксіологічного підходу з урахуванням специфіки факультету історії, права і публічного управління, факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха знань методів і прийомів, форм і засобів духовно-морального виховання школярів, що практично реалізовувалося в період педагогічної практики в школі. Поєднання теорії та практики дозволило підвищити в майбутніх учителів рівень знань про потенціал аксіологічного підходу в духовно-моральному вихованні школярів (ціннісно-мотиваційний критерій) (табл. 3.7).

Було визнано, що успішність реалізації змістовного компонента аксіологічного підходу щодо формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі багато в чому залежить від побудованої методичної бази й організаційно-педагогічного забезпечення цього процесу.

Розглядаючи методичне забезпечення як важливий засіб, спрямований на формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі на основі аксіологічного підходу, можна констатувати, що його реалізація в період організації виховних заходів зі студентами виконувала подвійну функцію: збагачення змісту і форм виховання на основі аксіологічного підходу, що

створювало необхідний контекст для їх подальшої професійної діяльності; стимулювало позитивне ставлення до виховного процесу, побудованого на аксіологічній основі (до реалізації духовно-моральних ідей і народного досвіду виховання в професійній діяльності в майбутньому).

2.3. Формування надпрофесійних навичок soft skills засобами інтерактивних технологій виховної роботи

В умовах інноваційного розвитку сучасної вищої освіти й активного пошуку новітніх моделей виховання формується новий образ педагога, вихователя, керівника проєктів, комунікатора, інноватора. Набуття нових функцій майбутніми вчителями гуманітарних спеціальностей передбачає зосередження зусиль не тільки на формуванні системи професійних знань та вмінь з виховної роботи, а й соціальних вмінь та навичок, необхідних для формування активної громадянської позиції молоді; здатності ефективно реагувати на вимоги ринку, систематично займатися самоосвітою, володіти умінням спілкування; вміннями працювати у команді, знаходити компроміс; аналізувати інформацію, збирати необхідні факти, формулювати думку, аргументувати її тощо. Тому постає потреба у виокремленні такої педагогічної умови, як *формування надпрофесійних навичок soft skills засобами інтерактивних технологій виховної роботи*.

У зарубіжній освітній практиці емоційні і комунікативні якості особистості розглядаються як soft skills, або «м'які навички», що доповнюють hard skills – технічні, «тверді професійні навички». На відміну від останніх, що піддаються виміру, ототожнюються з конкретними знаннями конструкціями та входять до складу посадових інструкцій і кваліфікаційних характеристик, soft skills носять універсальний характер, вони важливі для успішного професійного й життєвого самовизначення будь-якої людини, незалежно від професії. До них відносять здатність до комунікації, лідерства, кооперації, дипломатії, вибудовування

відносин; командні, публічні, мисленнєві навички; уміння презентувати свої ідеї, креативно вирішувати відкриті завдання, а також соціального плану тощо [1, с. 124].

Важливими для формування активної громадянської позиції майбутніх учителів є такі особистісні якості як позитивність, що продукує віру в себе та в інших людей; прагнення прийти на допомогу та бажання акцентувати увагу на позитивному у людині. Важливими навичок *soft skills* у формуванні активної громадянської позиції майбутніх учителів є такі вміння, як: власна самопрезентація та презентація своїх ідей; вміння вибудови відносин із суб'єктами виховного процесу – учнями, батьками, учителями, соціальними партнерами; кооперувати свої дії з іншими учасниками освітнього процесу; вирішувати творчі відкриті завдання соціального характеру; виявляти у практичній діяльності лідерські якості тощо.

Здійснений у дослідженні аналіз досвіду формування *soft skills* доводить, що ефективними є такі підходи до їх формування: введення такого завдання у варіативну компоненту освітньої програми; використання освітнього середовища педагогічного університету в поєднанні з неформальною освітою, позааудиторною виховною роботою. К. Коваль, що досліджував цю проблему, звертає увагу на такі шляхи формування *soft skills* у педагогічному закладі вищої освіти: створення ситуації зацікавленості та інтересу до проблеми формування у студентів особистісних установок на розуміння важливості розвитку *soft skills*; комплексний характер «зон відповідальності» за розвиток *soft skills*, посилення взаємозв'язку між окремими компонентами виховного процесу у межах професійної підготовки (цілі, зміст, технології, засоби, форми); посилення практичної спрямованості дисциплін педагогічного циклу; надання можливостей практичного прояву різних *soft skills* через посилення зв'язків між теоретичною та практичною педагогічною підготовкою; посилення міжпредметних зв'язків, глибше ознайомлення із сучасними виховними технологіями та інтерактивними формами виховання; створення методик діагностики рівня розвитку *soft*

skills; гнучкість і мобільність в організації процесу розвитку soft skills задля оперативного реагування на запити практики [122, с.165].

Тому постає необхідність організації у педагогічному закладі вищої освіти цілеспрямованої роботи з розвитку soft skills у майбутніх учителів. Великим потенціалом у розвитку soft skills компетенцій мають позааудиторна виховна робота, в тому числі неформальна освіта.

Аналіз наукових праць (Н. Галєєва, Н. Грищенко, Т. Іванайська, О. Медведєва, І. Карпова, Н. Руденко, О. Тепла, Н. Шабаєва, С. Шашенко) доводить, що важливим потенціалом у розвитку soft skills вмінь є позааудиторна виховна робота, в тому числі неформальна освіта. Науковці розглядають позааудиторну виховну діяльність як фактор професійного самовизначення студента, формування й розвиток творчих умінь студентів, розвиток їхньої творчої обдарованості, організаторських здібностей, формування міжособистісних відносин студентів, їхніх гуманістичних цінностей, соціалізація студентської молоді [263; 52].

Н. Длугунович, досліджуючи позааудиторну виховну діяльність як засіб формування комплексу надпрофесійних навичок soft skills, виділяє три ключових ефективних напрямки: соціальні навички; індивідуальні кар'єрні вміння; особистісні вміння [73, с. 240]. У позааудиторній виховній діяльності студенти тренують логічне мислення та розвивають пам'ять, уяву, творчу інтуїцію, винахідливість, кмітливість, увагу, майстерність планування та прийняття оптимального рішення в складних ситуаціях. З'ясовано, що сучасні форми роботи збагачують виховну діяльність професійним змістом, сприяють формуванню у студентів готовності до виховної діяльності в галузі формування активної громадянської позиції особистості.

Л. Кацинська зазначає, що діяльність студентів у позанавчальний час різнобічна та спрямована на формування soft skills, це : психологічні лекторії, рольові та ділові ігри, бесіди, тренінги, дискусії тощо [116, с. 112]. В. Тюска вважає, що позааудиторна виховна робота є найбільш ефективним шляхом формування soft skills у студентів педагогічного закладу вищої освіти, а

також тим форматом виховної діяльності студента, що сприяє формуванню активної громадянської позиції та професійної спрямованості студентів [246, с. 120]. О. Долгопол вважає, що в позааудиторній виховній роботі зі студентами є можливість розвивати індивідуальні, комунікативні й управлінські навички, формувати soft skills, а саме: вміння командної роботи, вміння висловити власну думку, аналізувати інформацію тощо. Успішне вирішення таких завдань можливе за умови використання інтерактивних форм виховання: дискусії, дебатів, круглих столів, диспутів [74, с. 102]. Н. Яремчук вважає, що позааудиторна виховна робота в педагогічному закладі вищої освіти націлена на розвиток таких soft skills: вміння доступно та цікаво викладати свої ідеї та думки; упевнено говорити з одногрупниками; виступати перед аудиторією на соціальну проблематику [270, с. 140].

Н. Длугунович зазначив, щоб генерувати у студентів уміння комунікації, важливо надавати перевагу дискусійним методам роботи, формувати вміння колективно презентувати проекти, брати участь у творчих заходах, генерувати вміння самопрезентації [73, с. 56].

Науковцями (Муравйовою І. О., Мар'яню Я. Г., Robles М. М.) виокремлено три сфери формування «м'яких навичок» soft skills: когнітивна, діяльнісна й особистісна. Розвиток soft skills засобами інтерактивних технологій виховної роботи базується на таких блоках: *розвиток когнітивних здібностей*, тобто: уміння панорамно й критично мислити; здатність до проєктного мислення, передбачення й цілепокладання; розвиток умінь швидко приймати рішення в нестандартних ситуаціях на основі швидкості реакцій та обробки інформації; розвиток умінь творчо вирішувати проблемні завдання; *розвиток діяльнісних здібностей*, до яких віднесено: лідерські якості, уміння управляти собою й аудиторією, організаторські здібності, міміка, мова; уміння створювати тексти, здатність до візуалізації інформації; уміння взаємодіяти з іншими людьми; *розвиток особистісних здібностей*, як: уміння публічно виступати (здатність грамотно й зрозуміло

викладати свої думки, захопити аудиторію перспективою цікавої й корисної справи, презентація себе); уміння працювати в команді (а також робота в проектній команді, проектній групі); комунікативні здібності; уміння мотивувати, захоплювати; вміння «бачити» іншу людину; оволодіння практичними навичками тайм-менеджменту (самоорганізація) [167, с. 110; 278, с. 260].

При проектуванні форм виховної взаємодії зі студентами в процесі розвитку soft skills важливо враховувати низку сучасних тенденцій, так вважає В. Корольчук. На думку науковця важливо: реалізувати перехід від «передачі знань», необхідних для формування активної громадянської позиції до їх створення, ідентифікації та аналізу; забезпечити суб'єкт-суб'єктну взаємодію викладачів та студентів у виховній позааудиторній роботі, умови для колаборації та роботи в команді; використовувати різні поєднання форм виховної діяльності: соціальні проекти, симуляції з метою максимального залучення студентів і закріплення соціальних soft skills. У процесі розвитку soft skills у позааудиторній діяльності ефективними є такі форми роботи, як студентське самоврядування, волонтерські програми, соціальні проекти, тренінги, школа молодого лідера тощо [132, с. 48].

У позааудиторній виховній роботі слід орієнтуватись на формування таких основних soft skills навичок: комплексне багаторівневе рішення проблем (Complex problem solving); критичне мислення (Critical thinking); креативність у широкому сенсі (Creativity); лідерські навички (вміння керувати людьми) (People management); взаємодія з людьми (Coordinating with others); емоційний інтелект (Emotional intelligence) як уміння налагоджувати емоційний контакт для спільної діяльності; формування власної думки та прийняття рішень (Judgment and decision-making) [https://en.wikipedia.org/wiki/Judgment_and_Decision_Making].

Невід'ємною частиною soft skills у формуванні надпрофесійних навичок майбутніх учителів О. Абашкіна вважає спілкування. Розглядаючи комунікацію студента педагогічного закладу вищої освіти, автор акцентує

увагу на народних українських приказках, прислів'ях, що демонструють різновидність soft skills і розкривають етнічні особливості українців, історію країни та її народу. Майбутньому учителю вони допомагають зрозуміти історію розвитку мови, за допомогою якої можна вживати висловлення, спілкуватися на різні теми, легко вести розмову, передати колорит народу і нації [1, с. 6].

Таким чином, під soft skills розуміємо комплекс неспеціалізованих, важливих для формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей надпрофесійних навичок, котрі уможливають успіх у позанавчальній виховній діяльності, що є гнучкими, на відміну від професійних навичок, та не залежать від специфіки конкретної діяльності, тісно пов'язані з особистісними якостями й установками (відповідальність, дисципліна, менеджмент тощо), а також соціальними навичками (комунікація, робота в команді, емоційний інтелект) й менеджерськими здібностями (управління, лідерство, рішення проблем, критичне мислення).

Методика реалізації цієї педагогічної умови включала такі інтерактивні технології виховання та форми виховання: ігрові, проєктувальні, національні маніфести, відкриті трибуни, соціальні тренінги, клуби, фестивалі, гуртки, студії, колективи, спілки, історична реконструкція.

У процесі громадянського виховання майбутніх педагогів пріоритетну роль надають інтерактивним формам і методам навчання та виховання, таким як ігри (ділові, рольові, дидактичні ігри, мозковий штурм, ігрове проєктування), екологічний маніфест, метод відкритої трибуни, соціально-психологічні тренінги, інтелектуальні шоу, метод аналізу виконаних доручень.

Ігрова технологія спрямована на створення та усвідомлення громадського досвіду, в процесі якого формується здатність до самоуправління. Були використані такі ігрові форми виховання: квест-гра, веб-квести, флешмоби, історична реконструкція (діяльність, яка спрямована

на відновлення різних аспектів історичних подій, об'єктів, процесів, технологій на основі наявної історичної інформації), жива історія (відтворення повсякденного побуту жителів будь-якого місця в певний історичний період), турніри (театральні-постановочні, спортивні), інтерактивний музей (здійснюється активна взаємодія відвідувачів з історичними джерелами, експонатами, інтерактивні екскурсії, лекції, заняття-демонстрації тощо) [111, с. 119].

Прикладами тем можуть бути: «Державність України», «Історичне значення історії України для молодого покоління», «Нема в людини місця дорожчого, ніж те, де вона народилась, землі, на якій зросла».

Технологія проектної діяльності передбачає сукупність навчально-пізнавальних заходів, що дозволяють вирішити ту чи іншу проблему в результаті самостійної або групової дії за визначеним планом, для вирішення пошукових, дослідницьких, творчих завдань із обов'язковою презентацією цих результатів. Проектна технологія є результатом самостійної, групової або колективної роботи. Співробітництво – це одна з характерних рис проектної діяльності студентської молоді. Метод проектів у виховній роботі – це інтерактивне виховання майбутніх учителів, яке здатне підвищити самостійну активність, спонукати для знаходження різноманітної інформації, використовувати отримані знання в нових ситуаціях. Особливе значення методу проектів у процесі формування активної громадянської позиції полягає в тому, що його можна розглядати як механізм залучення до взаємодії усіх учасників виховного процесу. Реалізація виховного проекту – це результат перетворення особистості. Основна мета використання методу проектів у виховному процесі – це створення таких умов для студентської молоді, щоб вони здобували знання, досліджували проблеми, розвивали в собі певні риси характеру та творчо використовували їх для реалізації життєвих планів. Пропонуємо приклади тем проектних технологій: «Моя Батьківщина – Україна», «Мій рідний край», «Моя Вінниччина», «Народна

криниця», «Моє Поділля», «Вінниччина вишивана», «Дивовижна Вінниччина», «Вінниччина – квітка Поділля».

Національні маніфести спрямовані на відродження, пропагування, національних інтересів та переконань. Національний маніфест є явним, очевидним покликом, протестом. Цей багатозначний термін може означати: писане або усне звернення, протест політичної партії або громадської організації, яке має програмний характер або писаний виклад творчих принципів літературного чи мистецького угруповання, напрямку чи окремого автора.

«Відкрита трибуна» – це одна із сходинок становлення особистості, де молодь виступає у ролі громадянина світу, людини, жителя Землі. Виходячи на відкриту трибуну, студент опирається на свою уяву, швидше, граючи роль в уявній ситуації перед усім світом, ніж звертаючись безпосередньо до публіки. Це один із способів вивести молодь на усвідомлення себе у світі, світу в собі, змісту і суті життя, згідно свого «Я» з загальним життям. Наведемо приклади орієнтовної тематики: «Молодь у Європі та Україні: спільне та відмінне», «Патріотичні аспекти виховання студентської молоді».

Соціальний тренінг – є методом формальної підготовки, призначеним не для заміни формальної освіти, а для її доповнення. Якщо ж розуміти тренінг як тренування, то він є однією з форм освітньої активності і включається в освітню програму. На відміну від традиційних форм навчання у тренінгу відбувається активне включення поведінкових моделей і йде взаємообмін досвідом учасників групи. Наведемо приклади орієнтовних тем: «З Україною в серці», «Активні громадяни власної країни»).

Клуби – є невеликим товариством, яке поєднане спільним інтересом до якоїсь проблеми (у нашому випадку формування активної громадянської позиції). Такі клуби націлені на формування соціально-компетентного, законослухняного, відповідального громадянина України; виховання у студентської молоді любові до Батьківщини, традицій, до свого народу, його минулого і сьогодення. Значна увага надається національно-патріотичному

вихованню, формуванню гуманних міжособистісних стосунків, почуття власної гідності, вміння відстоювати свою життєву позицію. Наведемо приклади орієнтовної тематики: «Плекаємо патріотів України», «Хай у кожної людини живе любов до Батьківщини».

Фестивалі є масовим святковим дійством, що включає огляд чи демонстрацію досягнень у різних галузях, що осягає людина (музика, театр, кіно, естрада). Метою фестивалів є поліпшення соціальних настроїв суспільства, звернення уваги на важливі суспільні теми, або, навпаки, убезпечення людей від певних дій. Наведемо приклади тем фестивалів, які спрямовані на формування активної громадської позиції: «Фестиваль патріотичних ідей», «Етнофест української пісні», «Навіки в пам'яті народній».

Метою гуртків є забезпечення для студентської молоді цілісного сприймання сучасного культурного простору України, розвиток у майбутніх учителів творчої активності. У процесі гурткової роботи розв'язуються наступні завдання: ознайомлення з видами мистецтвами та їх специфічними засобами художньої виразності; розвиток у студентів особистісно ціннісного ставлення до пластичних мистецтв, до різних технік і жанрів художньої творчості; формування цілісної картини культурного простору, виховання інтегрованої особистості; забезпечення єдності у сприйманні довкілля емоційною, інтелектуальною і сенсорною сферами духовного життя молоді; розвиток творчої активності студентів.

Варто зазначити, що образотворче й декоративно-прикладне мистецтво займає особливе місце у виховному процесі, що зумовлено специфікою його образів та впливом на почуття молодої людини. Візуально сприйняті статичні твори живопису, графіки, скульптури та декоративно-ужиткові вироби найбільш чітко фіксуються в пам'яті студентів, сприяють формуванню в них почуття прекрасного, адекватного ставлення до дійсності, розвивають художньо-естетичні смаки [133, с. 17]. Прикладами таких гуртків може бути:

гурток декоративно-ужиткового мистецтва, гурток образотворчого мистецтва, гурток художньо-естетичного напрямку.

Студії – це робоче (творче) середовище митців або їх помічників, які об'єднані спільною діяльністю. У студійному просторі мажуть проводитись майстер-класи, творчі майстерні, пізнавальні та навчальні тренінги, виховні програми тощо. Студії можуть мати різні напрями, наприклад, студія хореографії, студія народно-пісенного мистецтва, студія інструментального мистецтва, дизайн-студія.

Творчі колективи – це колективи, що займаються художньою самодіяльністю. Робота творчих колективів передбачає формування цілісної особистості та ґрунтується на засадах моральності та соціальної творчості. У колективі створюється можливість удосконалювати пізнавально-світоглядну, емоційно-вольову та дієву сфери особистості. До творчих колективів можемо віднести: хорові фольклорно-етнографічні, театральні, танцювальні.

Спілка – це добровільне об'єднання професійних творчих працівників відповідного фахового напрямку в галузі культури та мистецтва, яке має фіксоване членство і діє на підставі статуту. Основними напрямками діяльності спілки є: творча діяльність у галузі культури і мистецтва; розвиток національної культури та мистецтва; створення умов для творчої праці, підвищення професійного, наукового та загальнокультурного рівня членів творчої спілки, виховання творчої молоді; сприяння відродженню, розвитку та популяризації народної творчості, творчому використанню народних традицій у розвитку культури та мистецтва, збереженню та збагаченню історико-культурної спадщини та довкілля, проведенню масових культурно-просвітницьких заходів, а також утвердженню демократичних, загальнолюдських цінностей; виховання поваги до історико-культурних цінностей, традицій українського та інших народів. Прикладами спілки можуть бути: спілка журналістів, спілка письменників, спілка поетів.

Історична реконструкція є відтворенням матеріальної й духовної культури тієї або іншої історичної епохи й регіону, в процесі якого

використовують археологічні, образотворчі й письмові джерела. Історична реконструкція передбачає використання методу рольової гри й наукового експерименту для вирішення проблем, а також для більш глибокого вивчення досліджуваного питання.

Студентські організації, об'єднання, що є важливими формами розвитку soft skills, відрізняються за видами, метою, структурою, напрямками діяльності тощо. Метою діяльності студентських організацій, об'єднань є надання консультативної допомоги майбутнім учителям у формуванні механізмів реалізації їхньої ініціативи, захист соціальних, економічних та інших інтересів студентства. Н. Скрипник виокремлює такі студентські організації, об'єднання: академічні (об'єднання формуються студентами окремої академічної групи педагогічного закладу вищої освіти); факультетські (об'єднання формуються зі студентів факультету різних курсів); загальноуніверситетські (об'єднання передбачають таку форму організації студентських співтовариств, при якій в їхній діяльності беруть участь студенти різних факультетів) [220, с. 143].

Значну роль в активізації духовно-творчого потенціалу студентської молоді закладу вищої освіти відіграють добровільні студентські об'єднання. Щороку в Педуніверситеті працює близько 100 добровільних студентських об'єднань, які задіюють майже 2000 студентів.

Наприклад, у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського діють такі об'єднання: хорові колективи, танцювальні колективи, драматичні студії, гуртки, секції, ансамблі, клуби, студії та загальноуніверситетські об'єднання, серед яких 6 колективів, які носять звання «Народний»: Народний ансамбль пісні і танцю «Веснянка»; Народна жіноча хорова капела; Народний оркестр народних інструментів; Народна мішана хорова капела; Народний аматорський ансамбль танцю «Роза вітрів»; Народний фольклорний гурт «Щедрик».

Для багатьох здобувачів вищої освіти участь у «добровільних студентських об'єднаннях» може починатися просто як хобі, але згодом

стати основою майбутньої кар'єри. Навички командної роботи, вміння знаходити спільну мову із оточуючими, задатки лідера будуть корисними для майбутніх фахівців.

2.4. Забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи у процесі використання масових форм діяльності

Третя педагогічна умова – *забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи у процесі використання масових форм діяльності* – обрана тому, що масові форми роботи забезпечують оволодіння майбутніми вчителями історією українського народу, традиціями, духовним багатством, що передається з покоління в покоління як спадок старшого покоління молодшому, так виховання набуває народного характеру, відбувається забезпечення національної спрямованості виховних впливів.

Особистість із активною громадянською позицією, із почуттям національної самосвідомості як «усвідомлення себе частинкою свого народу», глибокою повагою до носіїв етнічних груп, високими моральними якостями можливо виховати шляхом правильно організованої системи дослідження минулого: ідеалів, моралі, традицій, звичаїв, обрядовості, фольклору. Така система повинна продукувати: національний світогляд; переконання, погляди, мудрість народу; національну ідеологію [3, с. 15].

На основі аналізу наукових праць [7; 11] народна педагогіка є такою національною системою виховання, яка з'єднала народну, національну та загальнолюдську історію свого народу через минуле та сьогодення. Така система на сьогодні день є надійною базою національного виховання, досягнення мети щодо формування громадянської позиції майбутніх учителів.

Забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи ефективно здійснювалося в дослідженні засобами народної педагогіки. В. Греченко стверджує, що впродовж віків український народ сформував певні знання, уміння та проявив у своїй мудрості педагогічні

засади виховання молодого покоління. Таке надбання відтворено в засобах народної педагогіки, а саме в малих фольклорних різновидах (потішки, загадки, прислів'я, приказки, зичення, небилиці, скоромовки), народних піснях (трудові, обрядові, календарні, колискові, історичні, суспільно-побутові), танцях, народних казках (реалістичні, алегоричні, фантастичні), народних обрядах, звичаях, національних святах. Такі засоби народної педагогіки адаптують майбутнього вчителя до формування моральних цінностей, забезпечують його національну спрямованість, сприяють регулюванню поведінки особистості в певних повсякденних ситуаціях [112, с. 251].

На значення народної педагогіки у забезпеченні національної спрямованості позааудиторної виховної роботи звертав увагу І. Чорний. Науковець зазначав, що народна педагогіка виявляється в тактовній, делікатній формах: це й народна пісня, і народна казка або потішка, зичення, які збуджують свідомість, розсудливість, викликають бажання задуматись над незнаними, небаченими, нечуваними, незвіданими явищами, почуттями особистості. І. Чорний вважає, що народна педагогіка вчить усіх і кожного, основою чого є очікувані, сподівані, передбачувані, перевірені віками знання про особистість, людство як цільну, неподільну структуру їх існування, розвитку національних цінностей [112, с. 89].

Важливість використання народної педагогіки у забезпеченні національної спрямованості позааудиторної виховної роботи полягає у тому, що вони охоплюють мало не всі аспекти життя людей, які продукують досвід, мудрість, дотепність та втілюють у життя вікові вчення про навколишній світ. Українська народна педагогіка й нині застосовує у вихованні молодого покоління традиційні етнічні норми. Науковці визначають такі компоненти виховання, на яких ґрунтуються пріоритети виховання: народні культи, що формують екологічне мислення: Землі-Матері, Живої Води, Вогню, Предків, Дерева, Лісу, Хліба; народні таїнства й обряди: творення роду, смерті й безсмертя, посвяти, освячення зброї, благословення, очищення землею, водою, вітром і вогнем, освячення шлюбу,

наречення дитини, календарні народні обряди; моральні норми українця – це норми українського суспільства (екологічне ставлення до природи й довкілля, національна гідність, людська самоповага, засудження гордовитості, працьовитість і дбайливе ставлення до матеріальних цінностей [41, с. 87].

З цього приводу цікавою є думка В. Кушнерука про виховання культури поведінки серед молоді. Він вважає, що в Україні віддавна практикувала такі способи мирного, спокійного, неагресивного впливу, що називається забобонами, які перевірені впродовж усієї історії народу. Забобони співзвучні з прикметами та повір'ями, мають тісний зв'язок з пліткарством та марновірством. Народна педагогіка виховує усвідомлення почуття любові до своєї землі, до Батьківщини, свого народу, відповідальність за завтрашній день, відкритості у сприйнятті різносторонніх культур інших народностей, опанування духовних цінностей особистості: людяності, незалежності, волі, шляхетності, толерантності, збереження миру, природи, національної спрямованості [112, с. 315].

Забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи, на думку А. Мазаракі, є неодмінною умовою створення неподільної системи національного виховання молодого покоління, що охоплює такі поняття як: українська мова; родовід своєї сім'ї; історія свого народу; українська філософія; український фольклор; етногенез української нації; етнографія та антропологія української нації; національна символіка; національне мистецтво; національні релігійні традиції; родинно-побутові звичаї українського народу; українські традиції та обряди [151, с. 57].

На думку В. Режко, народна педагогіка як засіб забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи здатна відродити генетичне походження українського народу, генерувати класифікацію українців, спроможних прославляти Україну на світовий рівень культури. Омолодження традицій, адаптація до досі небачених соціальних

умов спонукає до педагогічних знахідок та результативної новизни й нині може прийматись як вірогідний інноваційний феномен [112, с. 121].

О. Бартків вважає, що системний, поетапний характер залучення студентів до позааудиторної виховної роботи забезпечує оволодіння майбутніми вчителями історією українського народу, традиціями, духовним багатством, яке передається з покоління в покоління як спадок старшого покоління молодшому. Виховання при цьому набуває народного характеру, розкриваються можливості та способи їх використання, відбувається забезпечення національної спрямованості [22, с. 50].

Поетапне включення студентів у різні види виховної роботи в закладі вищої освіти дає можливість зрозуміти, що минуле, сучасне й майбутнє – це фундаментальні складники, які генерують світогляд, особистість кожної людини. Народна педагогіка ставить за мету виховання особистості, донесення до неї знання, уміння, мудрості минулого, розкриття молодому поколінню сенсу життя людини на землі, формування його морально-духовної краси. У контексті нашого дослідження суттєвого значення набувають висновки М. Стельмаховича. Він зазначає, що з практики народної педагогіки доцільно виділити форми, методи і засоби, що будуть основою виховного процесу серед студентської молоді. Варто робити акцент на таких важливих питаннях як сім'я, права і обов'язки її членів, взаємодопомога, сімейні традиції; культура та побут родини. Система національного виховання молодого покоління будується на засобах народної педагогіки, які забезпечують формування моральних знань, моральності та соціальної поведінки [232, с. 202].

Визначаючи шляхи забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи, В. Сухомлинський стверджував, що: «Народ – живе, вічне джерело педагогічної мудрості» [236, с. 87]. Він наголошував на тому, що ментальність українців, їхня народна педагогіка – є невичерпним джерелом духовної енергії гуманності, довіри,

відповідальності, чуйності, турботи до ближнього, доброзичливості, які є народно-педагогічними цінностями.

Науковці [232; 234], які досліджували можливості народної педагогіки задля забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи, зробили висновок про те, що засоби народної педагогіки можна поділити на групи: засоби матеріальної культури – природа, діяльність; засоби духовної культури – рідна мова, фольклор, релігія, мистецтво, гра; засоби соціонормативної культури – традиція, громадська думка [106, с. 35].

Отже, забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи засобами народної педагогіки розуміємо як надбання молодим поколінням соціального досвіду, отримання у спадок духовних цінностей українського народу, досягнення культури взаємовідносин, формування майбутнього вчителя як громадянина держави, багатого на духовність, моральність, освіченого в правовій, трудовій та екологічній культурі. У педагогічному закладі вищої освіти позааудиторна виховна робота має проводитися через заходи щодо забезпечення національної спрямованості засобами народної педагогіки, які збагачують духовний потенціал майбутнього вчителя, відроджують кращі надбання українського народу, його культурні та національні традиції, виховують повагу до Конституції України, державних символів, любов до рідної землі, української мови, національної культури та традицій.

Методика реалізації цієї педагогічної умови включала такі масові форми виховання:

- *проведення національних свят*. Це свято, встановлене в Україні на честь події або особи, які мали виняткове історичне значення, вплив на здобуття Україною незалежності, розвиток державності та суверенітету, та які засвідчують тяглість державотворчих і демократичних традицій. У академічному тлумачному словнику української мови термін «свято» пояснюється як день або дні, коли урочисто відзначають видатні події або знаменні дати [5, с. 276]. Визначення «національне свято» відноситься до

різновиду свята, що має відношення до відзначення дати набуття незалежності певною нацією, дати заснування національної держави. Як предмет педагогічної діяльності національне свято виступає психологічним посередником у забезпеченні процесу співпраці між його учасниками та організаторами. Для будь-якого рівня освіти такий захід вважається необхідною та важливою складовою у вихованні студентської молоді, де формується їхня загальна культура, колективне єднання, де виражається об'єднаний настрій та співпереживання учасників. Наприклад, готуючись до підготовки такого свята як День Конституції України варто залучати студентів, що сприятиме їхньому духовному, естетичному та моральному розвитку. Саме у цих діях відбуваються такі процеси, як оновлення цінностей, нагадування важливих подій, що пов'язані з ним. При цьому виконується роль механізму передачі культурних традицій із покоління в покоління. До плану проведення національних свят доречно проєктувати наступні: День Святого Миколая, Різдво Христове, День Соборності України, Великдень (Пасха), День Конституції України, День Прапора України, День Незалежності України, День вшанування Небесної сотні і подій на Майдані (День пам'яті). Приклади проведення національних свят, спрямованих на формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей подано у додатках (Додаток С).

- *урочисті заходи щодо календарних дат* (День міста, День української писемності та мови, День пам'яті жертв голодомору та політичних репресій, День прав людини, Міжнародний день інвалідів, Міжнародний День рідної мови, День учасників бойових дій на території інших держав, Міжнародний жіночий день, День народження Тараса Григоровича Шевченка, День здоров'я, День довкілля, День екології, День Чорнобильської трагедії, День Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, День захисника Вітчизни, День Збройних Сил України, День Матері, День Європи, День захисту дітей) – це заходи громадсько-політичного, релігійного, спортивного, культурно-видовищного характеру за участю значної кількості осіб, що проводяться з

нагоди відзначення офіційних (державних), професійних, релігійних свят, пам'ятних дат, а також з ініціативи політичних партій, рухів, громадських об'єднань, релігійних конфесій, громад, окремих громадян, спортивних організацій, закладів культури тощо. Приклад проведених урочистих заходів, спрямованих на формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей, подано у додатках (Додаток Р);

- *флешмоби* («Україна – це ми!», «Разом ми єдині», «Українська вишиванка – наш генетичний код», «Моя Конституція»), що забезпечують національну спрямованість, визнають найвищу соціальну цінність особистості: Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Наприклад, флешмоб «Моя Конституція», покликаний допомогти громадянам у вивченні Конституції, бути активними та обізнаними. Взяти участь в акції можуть всі охочі. Для цього необхідно записати коротке відео, у якому потрібно зачитати будь-яку зі статей Конституції. Це відео студент має поширити у соціальних мережах під хештегом #МояКонституція і передати естафету наступному учаснику, позначивши його.

- *акції* («А ми тую славу збережемо», «Твої герої, Вінниччино!»), акції милосердя («Подаруй дитині свято», «Теплом зігріємо серця», «Зберемо намисто з добрих справ») проводяться з метою посилення соціального захисту ветеранів війни та праці, людей похилого віку, інвалідів, учасників антитерористичної операції, переселенців зі сходу України, малозабезпечених осіб, які опинились у складних життєвих обставинах, створення їм гарантій соціального і економічного забезпечення та допомоги їм частково вирішити життєві проблеми. Наприклад, проведення акції «Зберемо намисто з добрих справ» - це привернення уваги суспільства до проблем людей похилого віку, осіб з інвалідністю та інших соціально незахищених верств населення, шляхом надання їм матеріальної допомоги – продуктів харчування, одягу, взуття, медикаментів тощо.

- *народна пісня* – це найбільш розповсюджений вид народної музики, продукт колективної усної народної творчості, що роками складається в

пісню. Народна пісня – музично-поетичний жанр фольклору, найбільш поширений вид народної музики, вона відображає характер кожного народу, звичаї, історичні події, відрізняється своєрідністю жанрового змісту, музичної мови, структури. Такі народні твори супроводжують український народ протягом усієї історії його існування: від народження до смерті, у часи розквіту та занепаду, під час важких випробувань війнами, бідністю, національного гніту. У піснях відсутня жорстокість, агресія, під впливом таких пісень формується відчуття щастя, любові, добробуту, гумору, що найкраще розрізняє національні риси українського народу. У таких творах мистецтва як: «Розпрягайте, хлопці, коні», «Ой у вишневому саду», «Несе Галя воду, «Їхав козак за Дунай», «Чорні очка, як терен», «Ой на горі та й жінці жнуть», «Закувала зозуленька в сінях на помості», «Козака несуть, «Од Києва до Лубен», «Ой на гору козак воду носить» діючим особам притаманні якості, якими наділив їх народ: хоробрість, рішучість, доброзичливість, чесність, справедливість, працьовитість. Під враженням української пісні в майбутніх учителів набуваються форми світосприйняття, формуються етнічні поняття, у яких є відповідь на життєві питання.

Особливу цінність представляла підготовка до етнотеатральних постановок, які стали показником освоєння студентами традиційних сюжетів, національних образів і виховних ідей, сконцентрованих в аксіологічному мистецькому комплексі слова, музики, руху, народного костюма та історичних традицій. Тут демонструвався народний ідеал досконалої людини, учинки якої приводили до торжества добра над злом, про що розповідає нам усний фольклор багатьох народів.

Важливу роль щодо національної спрямованості мають народні традиції, обряди та звичаї, які є невіддільним сегментом повсякденного життя та стали способом захисту української унікальності. Вони віддзеркалюють не лише етнічну самобутність, разом з тим естетику, моральні цінності, ментальність, історію. Традиції українського народу з'єднувалися зі звичаями впродовж

багатьох століть. Традиції, обряди та звичаї трансформуються зі зміною умов життя, щось з елементів зникає, з'являються нові, але сакральний сенс зберігається.

Календарна обрядовість звеличувала проміжні миттєвості в житті природи, у трудовій діяльності людини. Календарний цикл свят та обрядів регулював усі царини людини: родинну, громадську, виробничу. Головною метою проведення таких свят та обрядів є відведення неконтрольованого лиха, закликання на врожайність. Календарна обрядовість складається з чотирьох головних циклів: весняний, літній, осінній і зимовий, які разом гармонізують та врівноважують простір. Календарна обрядовість характеризується великою кількістю прикмет та ритуалів.

Звичаї, обряди, традиції є пульсом українського народу, його культури. Вони демонструють собою усталені, узвичаєні правила та норми, що віками викарбовувалися в українській народній історії та переходили з роду в рід. Звичаї, обряди, традиції являють собою обереги, національний імунітет. Усі свята демонструють собою особливу, незвичайну повагу, прославлення, захоплення нашими пращурами. Для сьогоденного покоління є головним завданням зберегти прадавню систему цінностей для майбутніх поколінь і застосувати її як духовну концепцію, філософію – можливо, важливо й необхідно.

Різновидом свят, які забезпечують національну спрямованість українського народу, зберігають здобуток незалежності українців є національне свято, яке супроводжується законодавчою базою держави. Такі свята відображають історичні надбання українського народу, релігійні та традиційні дати: День Святого Миколая, Різдво Христове, День Соборності України, Великдень (Пасха), День Конституції України, День Прапора України, День Незалежності України, День вшанування Небесної сотні і подій на Майдані, День пам'яті та примирення тощо. Нові, креативні погляди на проведення урочистих заходів на сьогоденний день мають можливість бачити українці під час таких свят, як: День міста, День української писемності та мови, День пам'яті жертв голодомору та політичних репресій, День прав людини,

Міжнародний день інвалідів, Міжнародний День рідної мови, День учасників бойових дій на території інших держав, Міжнародний жіночий день, День народження Тараса Григоровича Шевченка, День здоров'я, День довкілля, День екології, День Чорнобильської трагедії, День Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, День захисника Вітчизни, День Збройних Сил України, День Матері, День Європи, День захисту дітей тощо.

У педагогічних закладах різноманітністю форм позааудиторної виховної роботи, новими методами роботи, ефективністю системи виховання забезпечується формування національної спрямованості майбутнього вчителя. Майбутнім учителям пропонується проведення виховних годин, бесід, заходів, приурочених знаменним датам, відбувається ознайомлення з історією рідного краю, звичаями й традиціями українського народу, видатними людьми України тощо.

У рамках нашого дослідження класифікація української народної педагогіки поділяється на чотири блоки:

- малі форми різновидів;
- народні пісні;
- народні казки;
- народні традиції.

Варто зауважити, що позааудиторні форми виховання студентської молоді є важливими з погляду формування громадянської позиції та патріотичних почуттів, водночас, вони є доступними, бо не вимагають особливих умов щодо їхньої організації й проведення, а також достатньо ефективними за умови кваліфікованого педагогічного керівництва з боку викладачів університету.

Також до основних форм позааудиторної роботи студентів долучаємо виконання домашніх завдань, науково-дослідну роботу, безпосередню участь у конференціях, змаганнях, педагогічну практику, роботу в літньому таборі відпочинку дітей, керівництво гуртком або секцією в школі, будинку творчості, організацію змагань, допомогу соціальним службам тощо.

Показниками ефективності масових форм позааудиторної роботи у вихованні студентської молоді є кількісне охоплення, активність учасників, емоційний уплив. Серед групових форм виховної роботи зі студентською молоддю найбільш популярними є бесіди, зустрічі, диспути, «круглі столи», вечори запитань і відповідей, літературно-музичні композиції, гуртки за інтересами, студії естетичного розвитку, обговорення радіо- й телепередач, новинок преси, акції милосердя, соціокультурна пошукова діяльність, подорожі, етнографічні експедиції, екскурсії й походи історико-культурними місцями рідного краю тощо.

Виховні функції історичного минулого, фольклору були для народу тим бездонним колодязем, із якого вони черпали моральні та духовні сили. Важливе значення в трудовому вихованні підростаючого покоління мали народні свята: Покрова, Великдень, Святвечір, Різдво, Зелена неділя або Трійця тощо. Як показує досвід, опора на прогресивні традиції народної системи трудової підготовки молоді сприяє підвищенню ефективності трудового виховання школярів.

Дуже багато про українські свята та традиції описав у своїх творах Іван Франко. Він описав святкування Різдва, як після першої різдвяної зірки на Святвечір вносили Дідуха, де його ставили та його значення. Він багато навів інформації про страви, Коляди та Святвечір зокрема. У його описах зустрічається багато інших традицій та святкувань наших предків [252, с. 42].

Наприклад, було використано такі матеріали народної історії у громадянському вихованні: «Щодо етнічної специфіки названих цінностей відзначимо, що традиційно в українців моральними домінантами є формування в підростаючого покоління громадянських почуттів і патріотизму, уявлень і навичок поведінки відповідно до вимог народної моралі, знання її звичаїв і традицій. З давніх-давен педагогічні погляди українців визначалися виходячи з того положення, що для людини немає нічого важливішого на світі, ніж Батьківщина. Для українського народу поняття Батьківщини, як і для інших народів, першочергово, асоціювалася з

рідною землею. Земля годувала й поїла людину, а після смерті вона хотіла бути похованою на рідній землі. Такі українські прислів'я, як: «Без верби і калини немає України», «Україна – мати, за неї треба головою стояти», «Жити – Вітчизні служити», «Та земля мила, де мати родила», «Людина без Вітчизни як соловей без пісні», «За народ і волю віддамо життя і долю» і багато інших аналогічного змісту, свідчать про духовно-моральні якості українського народу, пов'язані з Батьківщиною й землею предків. У народних піснях, думах і легендах насамперед оспівувалися герої, які склали голову за Батьківщину».

Щодо засобів громадянського виховання, то були використані електронні навчально-методичні комплекси, для яких характерна різноманітність видів інформації. Це можуть бути озвучені лекції, розміщені на компакт-дисках або в Інтернеті, мультимедійні презентації, ілюстрації й анімації, інтерактивні завдання й моделі фізичних явищ або процесів, представлені на електронних носіях, комп'ютерні лабораторні роботи, системи самотестування тощо. Різноманітність видів навчальної інформації визначається наявними технічними можливостями [187, с. 88]. Використовувалися рекомендації науковців щодо застосування інформаційних засобів у виховній роботі: «Основними перевагами створення презентаційних і навчальних матеріалів у їх демонстрації з використанням комп'ютера, наголошує О. Коношевський, – є безперервність подання інформації (немає затримок під час зміни транспорантів, відсутні такі відвертаючі чинники, як порожній світний екран, «заклинена» рамка слайда тощо), інтерактивність (є можливість у разі необхідності змінити перебіг презентації, використати допоміжні матеріали, «приховані слайди», «гіперкнопки» для виведення на екран більш детальної інформації), можливість інтеграції в одній презентації високоякісної комп'ютерної графіки, анімації, відео- та звукових матеріалів, що справляє на аудиторію суттєве враження» [128, с. 292].

У межах позааудиторної виховної роботи для майбутніх учителів

гуманітарних спеціальностей проводилися такі виховні заходи, що сприяли підготовці їх до майбутньої професійної діяльності з громадянського виховання школярів, а саме: конкурси на краще оформлення класного куточка, класу, рекреації в школі; проведення конкурсу для школярів та їхніх батьків на знання свого родоводу, знання історії рідного краю; круглі столи на теми: «Духовно-моральне виховання школярів у сучасній школі», «Національне мистецтво у вихованні школярів»; конкурс творчих проєктів «Українська народна казка в контексті відродження національної культури», «Презентація зібраних народних ігор, їх розігрування»; краєзнавчі експедиції; вечори зустрічей з відомими українськими діячами літератури і культури; бесіди з народними майстрами з різних видів ремесл, музикантами, художниками тощо. Була створена бібліотека художньої та методичної літератури, медіотека відео-фільмів й електронних презентацій, сайтів, що включають матеріали громадянського, духовно-морального змісту та відображають аксіологічні цінності українського й інших народів, книги, які були першим допоміжним засобом для проведення педагогічної практики в школі. Необхідною умовою для цього було визначення рівня усвідомлення майбутніми фахівцями змісту знань про сутність аксіологічного підходу, про духовно-моральні цінності, педагогічні традиції та досвід народного виховання.

Висновки до другого розділу

Модель формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі інтегрує цільовий, методологічний, змістовний, оцінювально-результативний блоки. Цільовий блок розкриває ключову мету запропонованої моделі – забезпечити формування громадянської позиції студента педагогічного університету. Методологічний блок включає: аксіологічний, культурологічний, системний, особистісно-орієнтований, діяльнісний, синергетичний, гуманістичний, когнітивний підходи; а також принципи (національної спрямованості (народності), природовідповідності, культуровідповідності, гуманізації,

демократизації, етнізації, автентичності, систематичності й послідовності, персоналізації, соціальної активності, професійної спрямованості) й функції (світоглядну, пізнавальну, адаптаційну, регулювальну, оцінювальну). Змістовний блок формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей представлений змістом виховної діяльності відповідно до визначених компонентів: аксіологічного, когнітивного, діяльнісного. Модель включає педагогічні умови формування активної громадянської позиції майбутнього учителя, а саме: розвиток мотивації соціокультурної діяльності майбутніх учителів у процесі застосування аксіологічного підходу; формування надпрофесійних навичок *soft skills* засобами інтерактивних технологій виховної роботи; забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи у процесі використання масових форм діяльності. В процесуальному блоці подані форми (масові, практичні, інтегративні, індивідуальні, наочні); методи (формування свідомості, організації діяльності, стимулювання). Оцінно-результативний блок моделі представлений критеріями, показниками, рівнями сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей. Результатом реалізації моделі є позитивна динаміка сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі.

Перша педагогічна умова – розвиток мотивації соціокультурної діяльності майбутніх учителів у процесі застосування аксіологічного підходу – обрана тому, що мотивація як основа забезпечення активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей найбільш ефективно формується у межах гуманістичної парадигми виховання на основі аксіологічного підходу, адже педагогічна діяльність за своєю сутністю є ціннісно-визначеною. Методика реалізації цієї педагогічної умови включає: бесіди, диспути, круглі столи, вечори запитань і відповідей, літературно-музичні композиції, гуртки за інтересами, акції милосердя, експедиції, екскурсії історико-культурними місцями рідного краю, краєзнавчі експедиції,

виставки художньо-національної творчості, книжкові виставки, тематичні стенди, вечори зустрічей з відомими українськими діячами літератури і культури; бесіди з народними майстрами з різних видів ремесел, музикантами, художниками.

Друга педагогічна умова – формування надпрофесійних навичок soft skills засобами інтерактивних технологій виховної роботи – обрана тому, що саме позааудиторна виховна робота у педагогічному університеті має надзвичайно значний потенціал щодо формування soft skills, необхідних для становлення активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей. Методика реалізації цієї педагогічної умови включала такі інтерактивні технології виховання: ігрові, проєктувальні, національні маніфести, відкриті трибуни, соціальні тренінги, фестивалі, гуртки, студії, колективи, спілки, історична реконструкція.

Третя педагогічна умова – забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи у процесі використання масових форм діяльності – обрана тому, що масові форми роботи забезпечують оволодіння майбутніми вчителями історією українського народу, традиціями, духовним багатством, що передається з покоління в покоління як спадок старшого покоління молодшому, так виховання набуває народного характеру, відбувається забезпечення національної спрямованості виховних впливів. Методика реалізації цієї педагогічної умови включала такі масові форми виховання: проведення національних свят, що забезпечують національну спрямованість, урочисті заходи щодо календарних дат; акції, акції милосердя.

Зміст другого розділу висвітлений у таких публікаціях автора дисертаційного дослідження: [99; 98].

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ АКТИВНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ У ПОЗААУДИТОРНІЙ ВИХОВНІЙ РОБОТІ

3.1. Компоненти, критерії, показники та рівні сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів

Обґрунтування та власне визначення поняття «активна громадянська позиція майбутнього вчителя гуманітарних спеціальностей» дозволило здійснити подальший науковий пошук, що полягав у визначенні компонентів сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів. У результаті наукового аналізу було виокремлено аксіологічний, когнітивний, діяльнісний компоненти, котрі тісно пов'язані між собою та розглядаються як єдине ціле. Тому ослаблення впливу на будь-який компонент знизить вплив всіх інших, а, отже, і на загальному рівні сформованості активної громадянської позиції особистості. Взаємозв'язок, що існує між компонентами, сприяє тому, що наповнення одного з них буде збагачувати всі інші.

Аксіологічний компонент базується на ключовому понятті «цінність», під яким розуміється соціальне визнання об'єктів навколишнього світу та виявлення їхнього позитивного або негативного значення для людини та суспільства. Аксіологічний компонент спрямований на реалізацію важливих освітніх функцій: комунікативної, інтегративної, інформативної, рефлексивної, гностичної. Цінності відіграють значну роль у формуванні особистості: є основою формування та збереження ціннісної орієнтації, дозволяють визначати власну позицію особистості, формувати світогляд, оцінні судження, мотивують до активної громадянської позиції [8, с. 114].

У наукових дослідженнях Л. Буркової та М. Підлісного [38, с. 7; 189, с. 74] цінності поділяють на матеріальні та духовні. Матеріальні пов'язані з

виробництвом, предметним світом, розвитком, духовні – з мораллю, мистецтвом, наукою тощо. Опираючись на філософські погляди М. Підлісного, В. Шубіна, С. Хріпко можемо говорити про об'єктивні, суб'єктивні та абсолютні цінності, де перша група ідентична матеріальним цінностям, друга – духовна, а третя відбиває категорії, які мають безумовну цінність: життя, здоров'я, знання, прогрес, справедливість, гуманність тощо. Таким чином, можемо зауважити про своєрідний характер процесу формування особистісних цінностей, які є соціально-значущими та розкриваються через призму індивідуальної життєдіяльності та мотивації й розглядаються в контексті формування активної громадянської позиції [190, с. 38; 258, с. 265].

В. Мірошніченко поділяє педагогічні цінності на два рівні: вертикальний (суспільно-педагогічні, професійно-педагогічні й індивідуально-особистісні) й горизонтальний (цінності-цілі, цінності-засоби, цінності-знання, цінності-відносини, цінності-якості). Така об'єктивна класифікація цінностей, що має однакові риси, формує в майбутнього вчителя особистісну систему ціннісних орієнтацій, що є підсумком опанування педагогічними цінностями, які впливають на їх формування [161, с. 198].

Сутність ціннісного підходу для нашого дослідження полягає у формуванні педагогічних уявлень, фактів, цілей, технологій та результатів взаємодії зі світом, де особлива увага спрямована на формування внутрішнього світу особистості, її намагань, інтересів, життєдіяльності, пріоритетів, громадянської позиції. Ціннісні орієнтації характеризують внутрішню готовність особистості до здійснення певної діяльності щодо задоволення потреб та інтересів, опираючись на самовизначення й самоідентифікацію, а також і як громадянина своєї країни. Зрозуміло, що неможливо бути громадянином, не будучи особистістю, у якій сформовані національні цінності, які є пріоритетними.

Л. Корнілова наголошує на важливості знань педагогічної аксіології, як методології, що допомагає дати оцінку важливості аксіологічного аналізу,

аксіологічних принципів, аксіологічного підходу щодо громадянської позиції майбутніх учителів [131, с. 25].

Аксіологічний компонент дозволяє акцентувати увагу на можливості громадянської ідентичності через розвиток цінностей, специфічних для глобалізації та демократизації суспільних відносин. Під національними цінностями у науковій літературі [8, с. 186] розуміються основні моральні та громадянські цінності, пріоритетні національні переконання, що виявляються в культурних, соціально-історичних, релігійних традиціях народу України. Вони передаються від покоління до покоління, сприяючи успішному розвитку країни в сучасних умовах, як система важливих для країни ідей і поглядів, пов'язаних не тільки з його особистими інтересами, але й з провідними тенденціями розвитку держави. Цей зв'язок яскраво відображає поняття «громадянська позиція», що включає усвідомлення себе громадянином України на основі прийняття інших національних цінностей; готовність солідарно протистояти зовнішнім і внутрішнім викликам; розвиток почуттів патріотизму та громадянської солідарності; клопотання про добробут країни, підтримка міждержавної співпраці та згоди; усвідомлення безумовної цінності сім'ї; розуміння й підтримка таких недержавних засад сім'ї, як любов, узаємодопомога, повага до батьків, турбота про молодих та старших, відповідальність за іншу людину; бережне ставлення до життя іншої людини; законослухняність; духовна, культурна та соціальна спадкоємність поколінь [8, с. 204].

Набуття особистістю ціннісних орієнтацій пов'язано з емоційним процесом осмислення й переживання, особистісного ставлення до досліджуваних проблем, прийняття або неприйняття певних суспільних ситуацій із урахуванням інтересів особистості й суспільства. Звідси випливає ціннісно-сміслове наповнення змісту активної громадянської позиції, що відображає аксіологічний компонент досліджуваного феномена. У громадянському вихованні активізуються особистісні цінності (життя людини, честь і гідність, права людини, фізичне здоров'я тощо); вони

пов'язуються з державними (Батьківщина, повага до державних символів, патріотизм) й національними цінностями (рідна земля, рідна мова, історія народу, національна культура, віра, святині); усе це насамкінець постає як загальнолюдські цінності (істина, добро, краса, благо) [75, с. 24].

Н. Косарева звертається до поняття вимоги моралі, якими майбутні вчителі повинні керуватись, до поняття норми активної діяльності, що охоплюють знання, якими мають вони володіти. Науковець наголошує, що для сформованості громадянської позиції необхідно використовувати різні норми моралі, за допомогою яких регулюється діяльність учителя [133, с. 132].

Отже, аксіологічний компонент можна визначити як «ціннісну спрямованість особистості», що є провідним елементом мотивації людських учинків, реалізації програм поведінки, елементом структури особистості, який функціонує на свідомому рівні. Цінності надають життю людини сенс, формують мотиви її життєдіяльності. Вони є серцевиною людського життя, визначають його якість, міжособистісні стосунки, ставлення до себе, ровесників, старших осіб, усього світу.

На рис. 3.1. представлено складові аксіологічного компоненту.

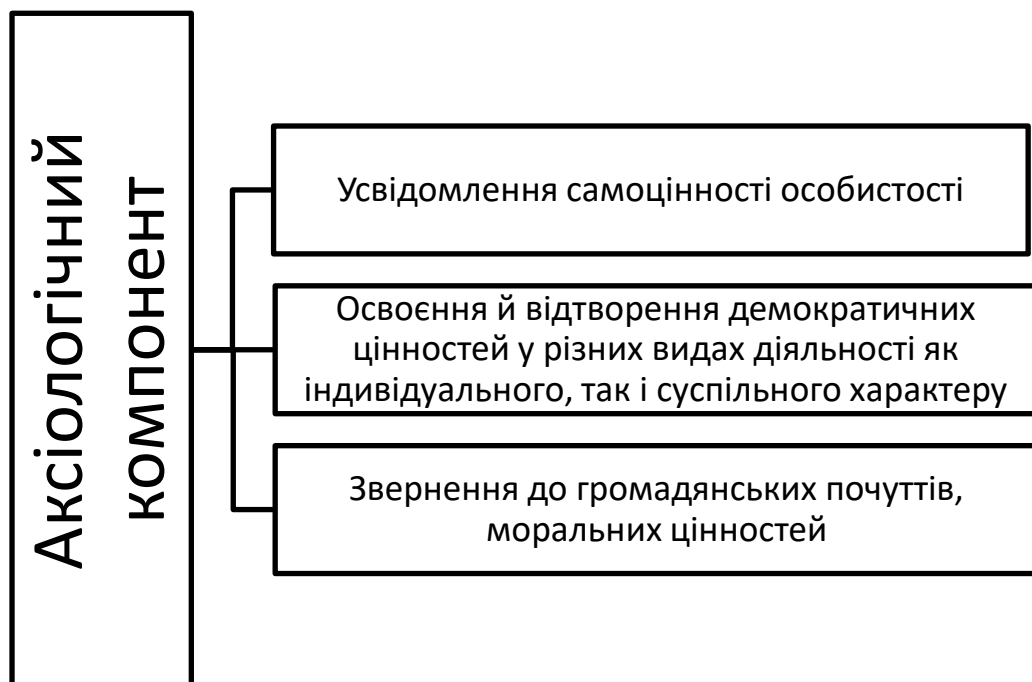

Рис. 3.1. Складові аксіологічного компоненту

Когнітивний компонент у проведеному дослідженні включав в себе знання про громадянський обов'язок і громадянську відповідальність на рівні уявлень, понять та ідей. Цей елемент характеризується тим, що інформація в ньому знаходиться на рівні переконань у пріоритетності будь-яких цілей, типів і форм поведінки. Пізнавальний компонент включає в себе формування світогляду, яке передбачає свідоме ставлення людини до соціальної дійсності. Він визначає сенс життя людини, що для неї є особливо важливим, значимим. Такий компонент характеризується повнотою етичних, правових, політичних та інших знань людини, глибиною їх усвідомлення, що відображає суб'єктивне ставлення людини до суспільних норм.

Результатом сформованості когнітивного компонента активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей було визнано: знання про приналежність до громадянської спільності, уявлення, що ідентифікують ознаки, принципи та засади об'єднання (територіальне, культурне, політичне тощо), про громадянство й характер взаємовідносин громадянин-держава, громадян-громадянин, про характер соціальних відносин, систему цінностей, а також народ (або народи), що населяє цю територію, зі своєю культурою, мовою і традиціями, особистісний зміст факту своєї приналежності до певної спільноти в системі ціннісних уподобань.

Когнітивний компонент у нашому дослідженні передбачав: створення історико-географічного образу держави, долучаючи уявлення про територію й кордони України, її географічні особливості, знання основних історичних подій розвитку державності й суспільства; знання історії та географії краю, його досягнень і культурних традицій; формування уявлення про соціально-політичний устрій, уявлення про державну організацію України, знання державної символіки (герб, прапор, гімн), знання державних свят, знання положень Конституції України, основних прав і обов'язків громадянина, орієнтація в правовому просторі державно-суспільних відносин, сформованість правової свідомості; знання про свою етнічну приналежність,

освоєння національних цінностей, традицій, культури; освоєння загальнокультурної спадщини України й загальносвітової культурної спадщини; орієнтація в системі моральних норм і цінностей, розуміння конвенційного характеру моралі; екологічна свідомість, знання основних принципів і правил ставлення до природи, знання основ здорового способу життя й здоров'язберігаючих технологій; правил поведінки в надзвичайних ситуаціях.

У контексті нашого дослідження когнітивний компонент визначає систему знань, на якій ґрунтується усвідомлення громадянської позиції майбутніх учителів. На думку В. Кузь, показниками цього компоненту є самоорганізація, міжособистісна взаємодія, комунікативні вміння [142, с. 29].

На рис. 3.2. представлено складові когнітивного компоненту.

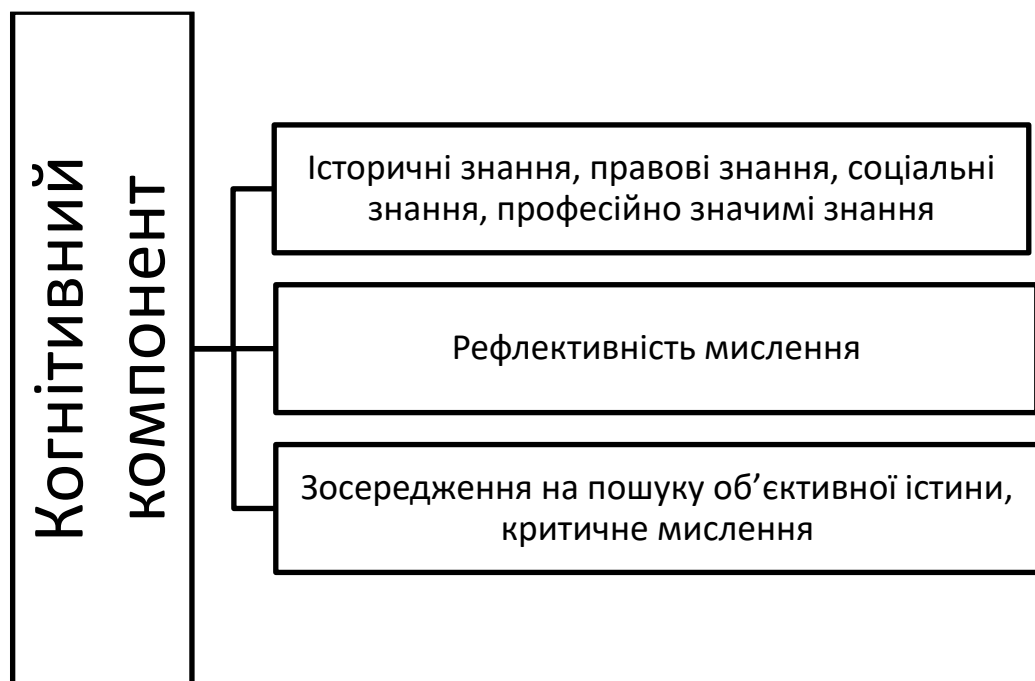

Рис. 3.2. Складові когнітивного компоненту

Діяльнісний компонент активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей відображається в готовності та здатності особистості, громадянина до участі в державницьких справах, що базуються на розумінні своїх прав та обов'язків. Усвідомлення діяльнісного

компоненту як цілісного комплексу високорозвинених духовно-етичних якостей учителя завбачує: зрілість політичної і правової думки; усвідомлення поняття патріотизму, причетності до пам'ятних подій своєї Батьківщини та свого народу; відчуття себе повноправним учасником узаємозв'язку людей (соціальна спільнота), громадянина своєї країни. Діяльний компонент активної громадянської позиції майбутніх учителів характеризується вміннями та навичками відтворювати думки в ідеї, трансформувати та втілювати в життя власну мету в реальну діяльність, спрогнозувати очікуваний результат.

Ю. Красильников вважає, що діяльнісний компонент громадянської позиції майбутнього вчителя є об'єднуючою якістю вчителя, яка диференціюється високою позицією громадянськості та правової культури, є синтезом громадянської свідомості, самореалізації, моральних якостей й почуттів, громадянських учинків, діяльності [137, с. 17].

Діяльнісний компонент спрямований на розвиток наскрізних умінь учителя, використання теоретичних знань на практиці, розвиток здібностей до самоосвіти та колективної справи, успішної інтеграції та формування громадянської позиції. Діяльнісний компонент ми досліджуємо як приклад енергійності вчителя, що відбивається в доцільній зміні його оточення, у трансформуванні особистості до себе.

Л. Пелех відносить до діялісного компоненту дослідницькі, організаторські, проектувальні вміння, які, на його думку, дозволяють утілювати в життя креативні технології реалізації та саморегуляції активного процесу формування громадянської позиції вчителя, а саме: відтворення набутих знань на практиці; ініціативність у прояві внутрішніх мотивацій та реалізація їх у педагогічній діяльності; реалізація громадянської позиції вчителя як результат набутих знань [185, с. 15].

Р. Петронговський вважає, що діяльнісний компонент розкриває можливості студента через: активне його залучення в різні форми творчої аудиторної та позааудиторної роботи щодо формування громадянської

позиції; уміння окреслювати проблему, творчо розробити план та реалізувати; здатність структурувати, проявляти уяву; уміння презентувати різні ідеї рішення, віддавати перевагу найкращим; уміння розкривати креативність у нестандартній фаховій ситуації; уміння бути ініціативним, активним, неконфліктним [186, с. 15].

На рис. 3.3. представлено складові діяльнісного компоненту.

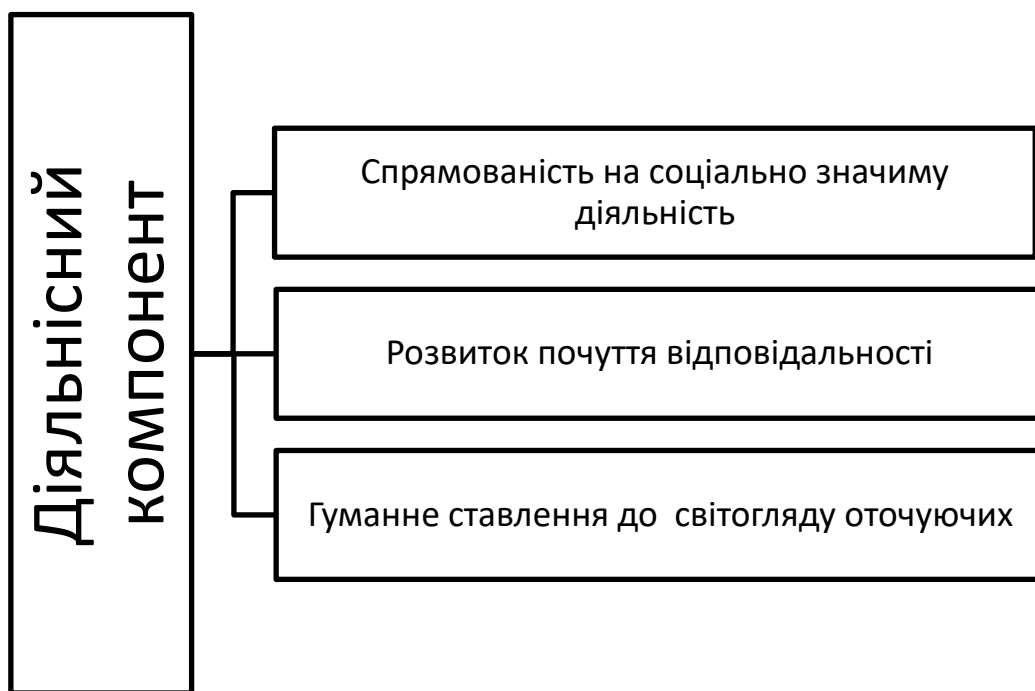

Рис. 3.3. Складові діяльнісного компоненту

На основі визначених компонентів було виокремлено *критерії та показники* сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей. У науковій літературі виділяють декілька підходів щодо проблеми визначення критеріїв сформованості тієї чи іншої якості особистості, які обґрунтовувались вітчизняними вченими І. Бехом, М. Боришевським, І. Зверєвою, М. Монаховим, С. Максименком, В. Моляко, Л. Проколієнко та ін. Зокрема, на думку академіка І. Бека, критерієм сформованості тієї чи іншої якості в особистості можуть бути ступінь її сходження й повнота оволодіння загальнолюдськими й національними гуманістичними морально-духовними цінностями, що становлять основу відповідних учинків, а також рівень та ієрархія якостей особистості, набутих

нею в процесі виховання. У словнику української мови поняття критерій характеризується як «підстава для оцінки, визначення або класифікації чогось; мірило. Критерієм правильності теоретичних висновків, як відомо, є практика. Мірило істинності, вірогідності людських знань, їх відповідності об'єктивній дійсності» [183, с. 56]. В енциклопедичних виданнях критерій (від грец. *kriterion* – «мірило оцінки») трактують як ознаку, на основі якої робиться оцінка, визначення чи класифікація, мірило для визначення, оцінки предмета чи явища; підстава для оцінювання або класифікації чогось [243, с. 633]. У педагогіці під критеріями розуміють ознаки, за якими можна оцінити й порівняти педагогічні явища, процеси тощо. І. Середа зазначає, що критерій виражає найзагальнішу сутнісну ознаку, на основі якої здійснюють оцінку, порівняння реальних педагогічних явищ, при цьому ступінь вияву, якісна сформованість, визначеність критерію визначають у конкретних показниках, для яких, своєю чергою, характерна низка ознак [216, с.14]. Таким чином, під поняттям «критерій» розуміють якості, властивості, ознаки досліджуваного феномена, які дають змогу оцінити, визначити чи класифікувати стан, рівні функціонування й розвитку, іншими словами, це мірило оцінки. Як відомо, критерії визначаються відповідними показниками, які обумовлюють сукупність вимог, а також є кількісними або якісними характеристиками, тобто міра сформованості того чи іншого критерію. Показник визначається як «свідчення, доказ, ознака чого-небудь. Наочні дані про результати якоїсь роботи, якогось процесу; дані про досягнення в чому-небудь» [42, с. 231]. С. Головін (1998) у словнику практичного психолога критерій трактує як «мірило, ознака, яка лежить в основі оцінювання чого-небудь, визначення чи характеризує приналежність до певної класифікації» [58, с. 253]. Показник характеризується як «свідчення, доказ, ознака чого-небудь. Наочні дані про результати якоїсь роботи, якогось процесу, дані про досягнення в чому-небудь» [58, с.132].

На думку С. Савченка, критерії повинні задовольняти низку ознак. Так, вони повинні бути об'єктивними (настільки, наскільки це можливо в

педагогіці), дозволяти оцінювати досліджувану ознаку однозначно, адекватними, валідними, тобто оцінювати саме те, що дослідник хоче оцінити, нейтральними щодо досліджуваних явищ, а сукупність критеріїв повинна доволі повно охоплювати всі суттєві характеристики досліджуваного явища, процесу [214, с. 142-143]. О. Безпалько зазначає, що критерії також мають відображати динаміку вимірюваної якості в просторі й часі та розкриватися через показники, за інтенсивністю прояву яких можна робити висновки про рівень сформованості певного критерію [25, с. 153].

У нашому ж дослідженні ми визначаємо критерій як ознаку, на основі якої здійснюється оцінка рівнів сформованості у студентів громадянської позиції в позааудиторній роботі. Під критерієм розуміємо ідеальний зразок, еталон, що виражає вищий, найдосконаліший рівень громадянськості, порівняно з яким стає можливим установа ступеню відповідності й наближення його реального рівня до бажаного. Таким чином, у нашому науковому дослідженні ми опирались на такі критерії сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів: ціннісно-мотиваційний, інтелектуально-гносеологічний, світоглядно-діяльнісний.

Ціннісно-мотиваційний критерій визначає гуманістичну спрямованість та ставлення особистості до суспільства, праці, людей і до самого себе; формуванням громадянських ціннісних орієнтацій, що забезпечують засвоєння норм соціальної поведінки, усвідомлення особистісної значущості.

Ціннісно-мотиваційний критерій визначає наявність у майбутніх учителів оціночних суджень, сформованість моральних і духовних цінностей. Названий критерій відображає ступінь стійкості, глибину й силу емоційних переживань; присутність в особистості сформованих загальнолюдських якостей – доброти, співчуття, милосердя тощо, що свідчить про альтруїстичну спрямованість майбутнього вчителя, що забезпечує становлення позитивних громадянських якостей; наявність світоглядних установок; самостійність, стійкість суджень; здатність до встановлення

зв'язку між усвідомлюваною метою вчинку, його мотивами й засобами досягнення, критичне ставлення майбутніх учителів до власної поведінки.

На думку М. Боришевського, ціннісно-мотиваційний критерій – це вміння виділити мету, соціальну спрямованість, інтереси, потреби, уподобання, мотиви, що викликають бажання до освітянської діяльності та характеризують фаховий напрямок учителя [35, с. 312].

Ціннісно-мотиваційний критерій спрямований на соціально значущі й моральні орієнтири, що живлять почуття причетності до долі свого народу; орієнтацію на дотримання загальноприйнятих норм і моральних цінностей; на активну участь у громадському житті закладу вищої освіти, міста, країни; формування мотивів, установок, ціннісних орієнтацій, що лежать в основі суспільно значимої діяльності; патріотична відданість у служінні Батьківщині та захисту інтересів Вітчизни.

В. Борисова розкриває ціннісно-мотиваційний критерій як систему психологічних знань, які заохочують майбутнього вчителя до фахової діяльності та передбачення певних труднощів у професійній діяльності [34, с. 236].

Важливим показником ціннісно-мотиваційного критерію є усвідомлення своєї самоцінності, яка є невід'ємною частиною морального виховання майбутнього вчителя. До того ж, участь у житті громади, активна громадська позиція, що приносить задоволення, виступає засобом самоосвіти, самовиховання, самопізнання, а також сприяє підвищенню рівня культури й духовності людини. Важливим є освоєння й відтворення демократичних цінностей у різних видах діяльності як індивідуального, так і суспільного характеру та звернення в цьому процесі до громадянських почуттів, до моральних цінностей. Моральні цінності є однією з форм прояву моральних відносин суспільства. Це різновид духовних цінностей суспільства, що відображають мотивацію і спрямованість поведінки особистості. Цінності моралі виникають із вчинків людей (позитивних або негативних).

Відповідно, освіта має не тільки формувати знання й навички, які необхідні для життя в сучасному світі, але й формувати загальнолюдські якості, які базуються на істині, справедливості, умиротворенні, урівноваженості, тактовності тощо. Важливим показником ціннісно-мотиваційного критерію є мотивація на досягнення успіху, яка обумовлена тривалою діяльністю, розвитком здібностей до максимального можливого рівня, а не задоволенням малим із лінощів або від невпевненості в собі. Таким чином, професійні якості особистості майбутнього педагога – це інтегральні психологічні характеристики суб'єкта діяльності, які впливають на ефективність професійної діяльності й на успішність її освоєння та сприяють позитивній установці на участь у суспільному житті закладу вищої освіти, міста, країни.

З точки зору ціннісно-мотиваційного критерію важливим є самоцінність особистості, освоєння й відтворення нею демократичних цінностей у різних видах діяльності як індивідуального, так і суспільного характеру; звернення до громадянських почуттів, до моральних цінностей, які є значимі для українських громадян, як носіїв історичних традицій і національної політичної культури, що дозволяють інтегруватися у світовий культурний простір.

Досліджуючи ціннісно-мотиваційний критерій, А. Бойко розкриває його як рушійну силу майбутнього вчителя, яка посідає провідне місце в структурі особистості та виокремлює такі складники: ціннісно-орієнтаційний та мотиваційно-спрямований [31, с. 87].

Ціннісно-мотиваційний критерій передбачає забезпечення ціннісної спрямованості сформованого ставлення до найвищої цінності життя. Серед таких цінностей є життя, людини, пізнання, краса, праця, Батьківщина. Ці цінності утворюють фундамент розвитку загальнолюдської, гуманістичної культури, основу освіти. Проте, в якості головного результату модернізації освіти є готовність і здатність молодих людей нести особисту відповідальність за власне благополуччя й благополуччя суспільства.

Суб'єктність можна визначити як готовність людини бути носієм здатності, бути стратегом власної поведінки, діяльності, життя.

Інтелектуально-гносеологічний критерій може бути визначений, на наш погляд, показниками, що характеризують оволодіння майбутніми вчителями знаннями про суспільство й роль людини в його розвитку; про норми, права та обов'язки, що визначають життєдіяльність людини; про соціальну спрямованість професійної діяльності вчителя; про розуміння свого місця, своїх функцій як учителя у вихованні підростаючого покоління на сучасному етапі розвитку суспільства; про сутність, зміст і специфіку суспільно значимої діяльності вчителя тощо.

Інтелектуально-гносеологічний критерій визначає духовне освоєння світу людиною. Воно полягає в тому, що людина вивчає світ через образи, уявлення та ідеї, які утворюють основний кістяк внутрішнього життєвого світу особистості. Цей динамічний процес є пізнання. Пізнавальне ставлення відрізняється від практичного тим, що в ньому змінюється світ, а сама людина, її свідомість збагачується новими відомостями про світ. Пізнавальне ставлення є предметом гносеології (теорії пізнання, епістемології).

Пізнавальне ставлення людини до світу реалізується в чотирьох формах пізнання: повсякденне (утилітарно-орієнтоване, випадкове) пізнання; пізнання-учіння; систематичне пізнання-дослідження; художньо-образне пізнання.

Ці форми, що виконують одну і ту ж гносеологічну функцію – отримання знання, – виконують різні соціальні функції й мають різне екзистенціальне значення. Щоб пізнавальна діяльність відбулася й принесла бажані результати, потрібні деякі обов'язкові об'єктивні й суб'єктивні умови (які можуть усвідомлюватися або не усвідомлюватися суб'єктом): фундаментальні онтологічні переконання й визнання принципу відображення.

Інтелектуально-гносеологічний критерій передбачає характеристику широкого спектру громадянських знань: від історичних до громадських. Знання – центральна ланка формування системи відносин особистості. Ставлення формується через трансформацію отриманої соціально-обумовленої інформації. Формування особистості ґрунтується на знанні зразків і на процесі зіставлення своїх дій і вчинків із зразками, з оцінкою. Цей внутрішній процес призводить до утворення оцінних відносин, що формуються в зв'язку з етичними, естетичними, юридичними та іншими критеріями вчинків і переживань людини. Інтелектуально-гносеологічний критерій описує прояв знання, розуміння, здатність критичного аналізу, обґрунтувань суджень студентів у сфері правових, політичних, історичних, міжнародних, соціальних відносин. Це й актуальні проблеми внутрішньої і зовнішньої політики, і знання історичного минулого й сьогодення своєї країни, державного устрою, функцій органів державної влади, прав і обов'язків громадянина, механізмів захисту прав людини, нормативно-правових актів, проблем соціальної сфери тощо. Інтелектуально-гносеологічний критерій громадянської позиції знаходить своє відображення в здатності особистості опановувати цими знаннями й здатності їх критично осмислювати. Отже, ми вважаємо, що для зазначеного критерію громадянської позиції, разом із наявністю певного спектру цивільних знань, визначається і наявністю критичного мислення. Сьогодні в наукових джерелах можна знайти різні визначення поняття «критичне мислення». Критичне мислення дозволяє проявити системне бачення, аналіз проблеми суспільної регуляції. Критичне мислення здатне висунути нові ідеї й побачити нові можливості при вирішенні проблем сучасного суспільства.

М. Соловей вважає, що інтелектуально-гносеологічний критерій охоплює вміння, які дають можливість розуміти особливості певного процесу та підсумків особистої діяльності, знати свої переваги та недоліки [227, с. 115].

Світоглядно-діяльнісний критерій є поєднанням світоглядного (пізнавання, оцінювання) та діяльнісного (уміння й навички планувати, реалізовувати, отримувати результат) критеріїв.

І. Єрмаков характеризує світоглядний критерій як інтеграцію знань і цінностей інтелекту і дії, критичного сумніву і свідомої переконаності про природу, суспільство, людину, світ; усвідомлення ставлення до подій і явищ, які відбуваються в суспільстві й у світі в цілому; уміння й навички філософського тлумачення різних подій та процесів у суспільстві та вміння підсумувати [85, с. 45].

Г. Філіпчук характеризує діяльнісний критерій як майстерність застосовувати фахові знання при вирішенні професійних завдань; уміння розуміти та аналізувати отриману інформацію; успішно та якісно оцінювати, критично осмислювати, систематизувати та використати опрацьований матеріал для вирішення поставленої мети [248, с. 420].

Світоглядно-діяльнісний критерій ґрунтується на соціально значимій діяльності, яка є необхідною для досягнення як особистих, так і суспільних, державних інтересів. Цей компонент характеризує громадянську позицію майбутніх учителів з точки зору самопізнання, роботи та контактування, що, зрештою, завбачує наявність уміння вибирати мету, проектувати діяльність, організовувати, реалізовувати, упливати, здійснювати її контроль, піддавати критичній оцінці та вміти дати оцінку досягнутому результату.

Уміння інтроспекції є одним із важливих компонентів світоглядно-діяльнісного критерію сформованості громадянської позиції, адже ефективність діяльності майбутніх учителів залежить від їх прагнень та вміння діагностувати як зовнішню, так і внутрішню почуттєву сторону самореалізації. Неупереджена інтроспекція дає можливість учителю вирізнити ті передбачувальні, фахово важливі функції, що є його потенціалом у втілення в життя завдань громадянської позиції. Разом з тим, можуть бути розкриті певні помилки, розуміння яких слугує підвищенню рівня переконливості педагогічної взаємодії у сформованості громадянської позиції. Науковець П. Вербицька вважає, що до інтроспекції

відноситься імперативна роль громадської позиції вчителя, тому що ці вміння прогнозують системний підхід до аналізу фактів, надання їм характеристики, яка береться до уваги в подальшій роботі [43, с. 87].

М. Безугла розглядає вміння контролю над собою як важливу складову у структурі світоглядно-діяльнісного критерію формування громадянської позиції майбутнього вчителя. Такі властивості демонструються у здатності людини контролювати себе, приймати певні рішення на підвалинах контролю за духовно-чуттєвими, психічними та фізичними перебігами [26, с. 12].

Крім того, щоб забезпечити процес формування громадянської позиції, учитель має вміти планувати, утілювати заплановане, контролювати, аналізувати, приймати правильні рішення. Н. Лазаренко вважає, що учитель повинен безперервно та швидко відповідати на те, що робиться, а саме – приймати швидке рішення [146, с. 60].

Зазначимо, що поміж широкого спектру характеристик світоглядно-діяльнісного критерію громадянської позиції значуще місце займає почуття відповідальності. В. Сухомлинський вважає, що відповідальність це здатність особистості самостійно формувати обов'язки, виконувати їх і здійснювати самооцінку та самоконтроль. На його думку, почуття відповідальності – це емоція, яка спонукає особистість до звітування своєї діяльності та вміння визнавати свої недоліки та можливий результат [238, с. 256].

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу і думка, яку висловила А. Коломієць. Вона зазначила, що почуття відповідальності проявляються саме в перебігу продуктивної, енергійної, ініціативної діяльності вчителя з навколишнім світом. Вона зазначила, що феномен відповідальності варто розглядати як розуміння й готовність реалізувати певні обов'язки, майстерність безконфліктно врегульовувати питання міжособистісної взаємодії [126, с. 93].

Особливу роль у формуванні громадянської позиції світоглядно-діяльнісного критерію майбутніх учителів відіграє гуманне ставлення до

світогляду оточуючих. В. Іванчук зазначає, що майбутній учитель – це гармонійна особистість, яка є високогуманною, високоморальною, високоосвіченою, інтелектуально-культурною, патріотично налаштованою, творчою особистістю. Формування громадянської позиції охоплює гуманне ставлення до світогляду, працелюбство, чесність, правдивість, дисциплінованість, почуття відповідальності, власної гідності, виховання патріотизму, любові до Батьківщини [107, с. 66].

Б. Чижевський визначає громадянську активність як здатність, що тісно пов'язана з громадянськістю. Він уважає, що громадська активність є концептом інтегративним і достатньо нелегким у змісті, яка не тільки викликає морально-цілісну цінність особистості, а й пов'язана із наявністю життєвих принципів та психологічною характеристикою громадянина. Такий опис не є формальністю, а виховується в майбутньому вчителів, що констатує генерування в особистості громадянської активності й готовності до її вияву у професійній діяльності. Учений пропонує розглядати громадську активність через такі характеристики: патріотизм, інтернаціоналізм, демократизм, гідність, дисциплінованість, відповідальність, совість, чесність, принциповість, справедливість, повагу, працелюбність [261, с. 114].

Значущість професійної громадянської активності вчителя викликана його правильністю дій у системі виховання підростаючого покоління, що є проявом його громадянськості, основою вчительської професії. Важливим чинником розвитку й регенерації суспільства, виявлення потенційних лідерів, формування громадянської позиції, можливість активізувати та проявити себе як активного громадянина є студентське самоврядування.

Б. Чижевський констатує, що студентське самоврядування є надзвичайною формою енергійної, незалежної громадянської діяльності студентів, спрямованої на врегулювання значущих питань студентської молоді, зростання соціальної діяльності, підтримку громадянських починань, сформованості громадянської позиції майбутніми вчителями [261, с. 115].

У таблиці 3.1. представлено критерії та показники сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів

Таблиця 3.1.

Критерії та показники сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів

Критерії		
Ціннісно-мотиваційний	Інтелектуально-гносеологічний	Світоглядно-діяльнісний
1. Система мотивів, ціннісних орієнтацій, ідеалів 2. Позитивна установка на активну участь у суспільному житті 3. Соціально значущі моральні цінності, загально людські якості.	1. Правові, полікультурні та морально-духовні знання. 2. Уміння аналізувати соціальні ситуації і проблеми, генерувати власну точку зору. 3. Єдність громадянської позиції та професійної самореалізації.	1. Усвідомлене виконання обов'язків 2. Участь у соціально значимій діяльності 3. Громадянська активність та ініціативність

На основі виділених компонентів, критеріїв і показників ми виокремили три рівні сформованості громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей: високий, середній і низький.

Високий рівень. Глибокі знання історичного, політико-правового, соціального характеру. Здатність і прагнення до пошуку нової інформації, прагнення до розуміння сутнісного сенсу подій. Визначення громадянських категорій не тільки в формальному контексті, а й особистісному.

Рефлексивність мислення, прагнення і здатність до пошуку об'єктивної істини, системне бачення суспільних проблем. Здатність до аналізу і

узагальнення інформації, усвідомлення її значущості на особистісному рівні, розуміння глибинного сенсу подій.

Провідна роль громадянських цінностей в системі ціннісних орієнтацій особистості (допомога і милосердя, соціальна активність, справедливість, дотримання закону, права і свобода особистості).

Високий ступінь усвідомленості власного місця в суспільстві, здатність оцінити себе через участь у громадській діяльності. Широкий спектр соціальних ролей, критичний аналіз власної поведінки й діяльності. Асоціація образу «Я громадянин» із наявністю прав і обов'язків, повагою до традицій свого народу, знанням історії своєї країни, готовністю захищати Батьківщину, виявом активної громадянської позиції, почуттям відповідальності за долю країни.

Усвідомлення приналежності до спільноти громадян, усвідомлення себе українцем, відчуття причетності до минулого, сьогодення та майбуття своєї країни. Відчуття власної причетності до локальних соціальних інститутів (причетність до сім'ї, малої батьківщини, освітнього закладу). Здатність обґрунтувати власну приналежність до різних соціальних інститутів і проектувати власну життєдіяльність в рамках того чи іншого соціуму.

Готовність відстоювати свої права, здатність до ініціації суспільно-значущих справ. Усвідомлена й добровільна участь у громадсько-орієнтованих соціальних практиках. Прагнення до підвищення правової грамотності. Здатність до вибудовування самостійної траєкторії власного громадянського розвитку й визначенні напрямків громадянської діяльності по перетворенню соціально-політичної реальності. Високий рівень усвідомлення відповідальності соціально-значущої цінності. Здатність усвідомлювати власну відповідальність за справи і вчинки. Здатність передбачати наслідки дій, що ґрунтуються на позиції особистої відповідальності. Здатність до співвідношення свободи вибору і почуття відповідальності за наслідки дій.

Високий рівень прояву суб'єктності. Яскраво виражене прагнення до участі в пізнавальній і громадській діяльності. Високий рівень мотивації та ініціативи. Здатність до організації групової роботи. Здатність долати виниклі труднощі і прояв активності у досягненні мети.

Середній рівень. Достатній рівень громадянських знань. Наявність уявлень про значущі, масштабні події політичного та міжнародного життя, але відсутність повного й адекватного уявлення про їхню природу. Формальне (стереотипне) визначення термінів, що стосуються громадянської сфери. Відсутність прагнення до цілеспрямованого пошуку інформації.

Здатність до визначення нової інформації, але утруднення у виявленні її значущості для реалізації власних інтересів. Прояв сумнівів у наведених фактах, але утруднення у виборі способів пошуку істини. Оцінка подій у суспільно-політичному житті на основі емоційних поривів.

Переважання загальнолюдських цінностей в системі ціннісних орієнтацій особистості (життя, людина, краса, істина, сім'я, здоров'я, спілкування, любов, безпека).

Усвідомлення себе на індивідуальному рівні, співвіднесення себе з виконанням соціальних ролей, здатність до виявлення причин психологічного самопочуття, здатність оцінити можливості власної участі в суспільному житті, але недостатня зацікавленість у своїй участі, розуміння прав і обов'язків.

Відчуття власної причетності до локальних соціальних інститутів (причетність до сім'ї, малої батьківщини, освітнього закладу). Здатність до обґрунтування вибору приналежності до соціальних інститутів, але утруднення з визначенням власної участі в житті названих соціальних інститутів.

Суперечливість у виборі тактики громадянської поведінки. Готовність до активної діяльності за умови реального позитивного результату і збереження безпеки, особистої значущості або зовнішнього впливу.

Відсутність ініціативи в організації громадської діяльності, але готовність до активної участі в соціально значимих акціях.

Узагальнене уявлення про відповідальність за соціально-значущою цінності. Рівнозначне визнання об'єктивних і суб'єктивних факторів, що впливають на діяльність індивіда. Ситуативність в прояві громадянської відповідальності. Значимість громадянської відповідальності не завжди поєднується з внутрішніми переконаннями.

Ситуативна участь в громадсько-орієнтованих соціальних практиках. Здатність до прогнозування окремих моментів власного громадянського розвитку. Відсутність ініціативи щодо організації суспільно корисних справ, але готовність до активної участі в запропонованих інших заходах і акціях. Наявність мотивації в досягненні мети, але необхідність зовнішніх стимулів або вимог.

Низький рівень. Поверхневі знання в сфері правових, історичних, міжнародних, соціальних відносин. Відсутність прагнення до отримання інформації про події суспільного й політико-правового життя. Безсистемні, фрагментарні уявлення про природу цивільних категорій.

Здатність бачити лише сюжет події, визначення цінності знання заради знання, відсутність усвідомлення значущості інформації для власного особистісного розвитку й необхідності застосування його на практиці.

Переважання індивідуальних цінностей у системі ціннісних орієнтацій студентів (високий соціальний статус і управління людьми, кар'єра, гедонізм, високий матеріальний добробут, комфорт).

Усвідомлення себе на органічному рівні, відсутність інтересу до життя суспільства, вузьке коло соціальних ролей, поверхнєве уявлення про себе, обмежене лише характеристикою рис характеру.

Недостатній ступінь залучення особистості в різні соціальні інститути, поверхнєве уявлення про традиції своєї країни, відсутність розуміння про те, що значить приналежність до України.

Відсутність прагнення або формальна участь в суспільно значущих справах, також у виборах в органи державної влади. Невизначеність тактики поведінки при залученні в сумнівні заходи і акції. Нездатність здійснювати захист власних прав. Утруднення у визначенні власної тактики участі в житті соціуму. Пасивне ставлення до порушення закону іншими людьми.

Відсутність розуміння відповідальності як соціально значимої цінності. Пріоритетне визнання об'єктивних причин діяльності (бездіяльності) особи. Відсутність прагнення до здійснення власної життєдіяльності відповідно до почуттям відповідальності. Нездатність передбачення наслідків учинків й поведінки.

Відсутність мотивації на участь у суспільно корисних справах і громадянських ініціативах. Низька ступінь прояву суб'єктності та громадянської ініціативи. Пасивність у дотриманні норм і правил життя. Пристосування до навколишньої дійсності. Соціальна та політична індиферентність. Низький рівень участі в пізнавальній діяльності. Відстрочка в прийнятті рішень у зв'язку з труднощами, що виникають.

Таким чином, визначені компоненти, критерії, показники, рівні сформованості громадянськості позиції студентської молоді в умовах вищої школи дають можливість розробити систему позааудиторної виховної діяльності суб'єктів освітнього процесу, опираючись на позитивні якості особистості студента. На наш погляд, слід активізувати виховний процес як в освітній діяльності на базі загальноосвітніх гуманітарних та політико-правових дисциплін, так і в організації диференційованої позааудиторної суспільно-політичної діяльності майбутніх учителів з метою формування активної громадянської позиції студента.

3.2. Аналіз результатів експериментальної перевірки ефективності педагогічних умов формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей

У цьому розділі подано аналіз результатів експериментальної перевірки ефективності педагогічних умов формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у процесі позааудиторної виховної роботи. Мета, етапи педагогічного експерименту, основні завдання, зміст, методи дослідження, форми роботи відображені в технологічній карті педагогічного експерименту (табл. 3.2.).

Таблиця 3.2.

Технологічна карта педагогічного експерименту

Етапи експерименту	Основні завдання	Методи дослідження
1. Початковий (констатувальний)	Виявлення духовно-морального потенціалу в змісті предметів загально-педагогічної та спеціальної підготовки; визначення рівня сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів у позааудиторній виховній роботі; виявлення педагогічних умов формування активної громадянської позиції майбутніх учителів у позааудиторній виховній роботі	Вивчення змісту предметів загально-педагогічної та спеціальної підготовки; проведення анкетування та письмове опитування, бесіда зі студентами про духовно-моральний потенціал у вихованні школярів; пізнавальні бесіди зі студентами під час педагогічної практики; метод моделювання; математичний і статистичний аналіз
2. Основний (формувальний)	Реалізація педагогічних умов формування активної громадянської позиції майбутніх учителів у позааудиторній виховній роботі; діагностика рівня формування активної громадянської позиції майбутніх учителів у позааудиторній виховній роботі	Тестування й анкетування; спостереження та бесіда; метод експертних оцінок, самооцінка студентів та оцінка студентами діяльності один іншого, метод включеного спостереження
3. Завершальний (контрольний)	Підбиття підсумків формувального етапу експерименту; оформлення результатів педагогічного дослідження	Опитування; анкетування

Дослідно-експериментальна робота проводилась у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського, Харківській гуманітарно-педагогічній академії, Хмельницькому національному університеті, Національному університеті «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. У дослідженні на різних його етапах узяли участь 479 студентів, а також 238 студентів експериментальної (ЕГ) та 241 студент контрольної (КГ) груп.

Були визначені етапи формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі, а саме: мотиваційно-змістовий, організаційно-діяльнісний і діагностично-підсумковий.

Мотиваційно-змістовий етап формування активної громадянської позиції майбутнього вчителя гуманітарних спеціальностей характеризується створенням певних емоційних відносин між його суб'єктами, а також вивченням мотивів їхньої діяльності. Серед мотивів діяльності на перший план виступають мотиви студентів, адже збудження соціально цінних і особистісно-значимих мотивів визначає результативність освітнього процесу. Важливу роль відіграє зміст, який закладається в основу мотивів. Виходячи з цього, пріоритетним є формування світогляду особистості. Мотиваційно-ціннісний етап передбачає формування особистісного результату, який досягається в процесі позааудиторної виховної роботи.

Організаційно-діяльнісний етап спрямований на організацію педагогічного середовища, формування й розвиток особистості, організацію безпосередньої взаємодії учасників освітнього процесу. На цьому етапі забезпечується взаємозв'язок таких складових: мотиваційно-ціннісний (орієнтація на загальнодержавні і національні духовні цінності, які реалізуються засобами соціально-культурної діяльності); цільовий (спрямованість на формування висококультурної особистості в процесі соціально-культурної діяльності); операційний (комплексна інтегративна реалізація культуротворчих, культурозбережувальних, проектних, соціально-

захисних, етнокультурних, інформаційно-просвітницьких та комунікативних технологій соціально-культурної діяльності); ресурсний (реалізації нормативно-правової бази, матеріально-технічних ресурсів соціально-культурної діяльності).

Діагностично-підсумковий етап націлений на підведення підсумків роботи на етапі взаємодії та визначення рівня сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів для розробки подальшої програми діяльності. С. Рубінштейн стверджував, що значною мірою за допомогою оцінки здійснюється соціальний уплив на діяльність особистості, найважливішим регулятором її діяльності є оцінка цієї діяльності. Крім цього, істотне значення має самооцінка студента своєї діяльності. Важливою складовою активної громадянської позиції є самоконтроль і здатність до відстеження результативності, до рефлексії. Діагностично-підсумковий етап характеризується динамікою активності участі в громадській діяльності, ініціацією громадських справ, самореалізацією в позааудиторній виховній роботі [210, с. 214].

У межах констатувального етапу педагогічного експерименту здійснювалася діагностика з метою виявлення вихідного рівня сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі.

Рівень сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у студентів за *мотиваційно-ціннісним* критерієм визначався за допомогою таких методик: «Визначення ціннісних орієнтацій» (Т. Ільїна) (додаток Е) та «Діагностика спрямованості особистості» (В. Смекал, М. Кучера), опитувальник М. Рокича «Ціннісні орієнтації»; методика визначення мотивів діяльності А. Реана та В. Якуніна в модифікації Н. Бадмаєвої. За *інтелектуально-гносеологічним* критерієм: методи тестування та анкетування, методика визначення морально-етичної відповідальності особистості (І. Тимошук) (додаток Г). За *світоглядно-діяльнісним*: методики «Діагностика моральної мотивації» (Г. Слепухіна),

«Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» (С. Бубнова), анкети «Патріотизм у розумінні сучасної молоді», «Громадянськість сучасної молоді», «Патріот», «Громадянська позиція і патріотизм», «Позааудиторна виховна робота в ЗВО» (додаток И; І; Ї; Й; Л). Для виявлення в студентів – майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей рівня сформованості активної громадянської позиції за ціннісно-мотиваційним критерієм застосовували методiku М. Рокича «Ціннісні орієнтації» [279, с. 231], засновану на прямому ранжуванні списку цінностей (додаток А). Майбутнім учителям були запропоновані в алфавітному порядку списки цінностей. У списках респондент привласнює кожній цінності свій ранговий номер і розкладає за порядком їх значущості. Результати, одержані під час дослідження, відображені в табл. 3.3.

Студенти відзначали цінність співпраці й активної взаємодії з викладачами на паритетних умовах у період навчання у педагогічному ЗВО. Також у студентів є чітко виражене бажання реалізувати свої знання в практичній діяльності, проведенні науково-дослідницької роботи з проблем, які є для них цікавими. Отже, одержані результати дозволяють проєктувати їх цілеспрямовану діяльність із реалізації індивідуальних прагнень у межах організації констатувального етапу педагогічного експерименту.

Для цього студентам було запропоновано проранжувати 23 особистісно-професійні якості за 10-бальною системою їхньої значущості. Результати представлено в табл. 3.3. і табл. 3.4. та на рис. 3.3. і рис. 3.4.

Ранжування професійно значущих якостей майбутнього вчителя.

Представлені якості умовно поділяємо на такі групи: морально-комунікативні; ставлення до інших людей (позиції 1, 5, 6, 12); відношення до себе (позиції 13, 14, 15); відношення до праці та вольові якості (позиції 2, 3, 4, 7, 8, 10); інтелектуальні якості (позиції 9, 11).

Таблиця 3.3.

Результати дослідження ціннісних орієнтацій в ЕГ і КГ під час констатувального етапу педагогічного експерименту за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокича (термінальні цінності)

№ з/п	Термінальні цінності	Результати констатувального експерименту			
		ЕГ (n = 238 осіб)		КГ (n = 241 особа)	
		К-ть	% від загальної кількості	К-ть	% від загальної кількості
1.	Активне діяльнісне життя (повнота й емоційна насиченість життя)	75	31,51	78	32,36
2.	Життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом)	101	42,44	99	41,08
3.	Здоров'я (фізичне і психічне)	185	77,73	188	78,01
4.	Цікава робота	119	50,00	119	49,38
5.	Професійний успіх	122	51,26	123	51,04
6.	Усвідомлення цінності та значущості майбутньої професійної діяльності вчителя, ціннісне ставлення до результату діяльності, ціннісне ставлення до ухваленого рішення, ціннісне ставлення до пошуку та використання інформації для ефективного виконання професійної діяльності, ціннісне ставлення до професійного розвитку, мобільність, гнучкість, цінність командної роботи з учнями, ціннісне ставлення до життя, гідності і прав учня, заборона на заподіяння шкоди учню, повага до особистості учня, ціннісне ставлення до моральної автономії особистості учня, ціннісне ставлення до переживань учня, соціальним, культурним і релігійним відмінностям, загальнолюдяність, толерантність, гуманність, милосердя, добро, справедливість, стриманість, спокій, тактовність у спілкуванні з учнями	36	15,13	36	14,94
7.	Професійний обов'язок, честь, гідність	129	54,20	123	51,04
8.	Культура мови	100	42,02	100	41,49
9.	Увага, емоції	85	35,71	85	35,27
10.	Краса природи та мистецтва (переживання прекрасного в природі та мистецтві)	94	39,50	95	39,42

11.	Любов (духовна та фізична близькість із коханою людиною)	135	56,72	120	49,79
12.	Матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів)	127	53,36	127	52,70
13.	Наявність хороших і вірних друзів	107	44,96	108	44,81
14.	Суспільне покликання (повага оточуючих, колективу групи, колег по роботі)	38	15,97	36	14,94
15.	Пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток)	104	43,70	108	44,81
16.	Продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей)	92	38,66	88	36,51
17.	Розвиток (робота над собою, постійне фізичне та духовне вдосконалення)	112	47,06	113	46,89
18.	Розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків)	92	38,66	93	38,59
19.	Свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках)	95	39,92	95	39,42
20.	Щасливе сімейне життя	114	47,90	113	46,89
21.	Щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, усього народу, людства в цілому)	155	65,13	156	64,73
22.	Творчість (можливість творчої діяльності)	128	53,78	128	53,11
23.	Упевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів)	165	69,33	163	67,63

Рис. 3.3. Результати дослідження ціннісних орієнтацій в ЕГ і КГ під час констатувального етапу педагогічного експерименту за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокича (термінальні цінності).

Запропонований перелік якостей студенти сприйняли однозначно

професійно-значущими. В оцінюванні використовувалась 10-бальна система, при цьому середнє сумарне значення не опускалося нижче 6-ти балів. В аналізі відповідей респондентів домінують якості, що визначають морально-комунікативні характеристики та ставлення до педагогічної діяльності. Останні позиції посіли якості, що визначають відношення особистості студента до себе. «Гордість і скромність», на думку майбутніх учителів, можуть бути перешкодою на шляху досягнення успіху в майбутній педагогічній діяльності з учнями та батьками.

Таблиця 3.4.

**Результати дослідження ціннісних орієнтацій в ЕГ і КГ під час
констатувального етапу педагогічного експерименту за методикою
«Ціннісні орієнтації» М. Рокича (інструментальні цінності)**

№ з/п	Інструментальні цінності	Результати констатувального експерименту			
		ЕГ (n = 238 осіб)		КГ (n = 241 особа)	
		К-ть	% від загальної кількості	К-ть	% від загальної кількості
1.	Акуратність (охайність), уміння тримати в порядку речі, порядок у справах	38	15,97	38	15,77
2.	Вихованість (гарні манери)	42	17,65	41	17,01
3.	Високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання)	42	17,65	40	16,60
4.	Життєрадісність (почуття гумору)	41	17,23	41	17,01
5.	Старанність (дисциплінованість)	51	21,43	45	18,67
6.	Незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче)	36	15,13	38	15,77
7.	Непримиренність до недоліків у себе й інших	36	15,13	34	14,11
8.	Освіченість (широта знань, висока загальна культура)	60	25,21	54	22,41
9.	Відповідальність (почуття обов'язку, вміння дотримуватися свого слова)	39	16,39	38	15,77
10.	Раціоналізм (уміння тверезо й логічно мислити, приймати обдумані раціональні рішення)	34	14,28	33	13,69
11.	Самоконтроль (стриманість, самодисципліна)	40	16,81	35	14,52
12.	Сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів	44	18,49	41	17,01

13.	Тверда воля (уміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами)	45	18,91	45	18,67
14.	Терпимість (до поглядів і думок інших, уміння прощати іншим їхні помилки й омани)	58	24,37	52	21,58
15.	Широта поглядів (уміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички)	56	23,53	53	21,99
16.	Чесність (справедливість, щирість)	36	15,13	36	14,94
17.	Ефективність у справах (працелюбність, продуктивність у роботі)	60	25,21	60	24,90
18.	Чуйність (дбайливість)	39	16,39	38	15,77

Рис. 3.4. Результати дослідження ціннісних орієнтацій в ЕГ і КГ під час констатувального етапу педагогічного експерименту за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокича (інструментальні цінності)

Отже, організація цього етапу експериментальної роботи не тільки зумовила виокремлення кількісних та якісних характеристик професійно-ціннісних орієнтацій майбутніх учителів, а й дозволила спрогнозувати напрями розроблення критеріїв оцінювання рівнів сформованості ціннісних орієнтацій студентів у руслі майбутньої спеціальності.

Для їх визначення виокремлено низку критеріїв. Це такі: знання про основні особливості організації професійної педагогічної діяльності; про функціональні обов'язки майбутнього вчителя в освітньому процесі; про цілі професійної діяльності вихователя учнів і засоби їх досягнення; про найбільш значущі професійні вміння; стійкість ставлення до цінностей педагогічної професії як різновиду трудової діяльності загалом.

Опираючись на виокремлені показники й узагальнюючи одержані дані в результаті використання описаних методик, вивірено та спроектовано теоретичні характеристики рівнів актуальних професійно-ціннісних орієнтацій студентів, які були охоплені педагогічним дослідженням. А саме: у діагностичному обстеженні студентів на констатувальному етапі педагогічного дослідження було також з'ясовано, що особистісний потенціал кожного в експериментальній вибірці проявляється по-різному. Відповідно, виникла потреба в апробації їхніх рівнів сформованості професійно-ціннісних орієнтацій, які є реальними в таких вимірах: домінуючий, наявний, ситуативний, потенціальний.

Характеристику кожного рівня сформованості професійно-ціннісних орієнтацій трактували як позитивні якісні особливості, найбільш усталені, що виявляються в інтенсивних проявах, а також їхній логічній узаємоузгодженості як цілісної суб'єктної структури. Опираючись на зазначене вище, схарактеризовано рівні індивідуального розвитку професійно-ціннісних орієнтацій.

Аналіз результатів дослідження, проведеного за методикою М. Рокича [279, с. 126], дозволив зробити такі висновки: у майбутніх учителів переважаючими життєво-важливими цінностями є матеріальні цінності, першочергово матеріально-забезпечене життя, розваги, суспільне покликання (таких студентів в експериментальній групі було 50 % і 51,45 % в контрольній групі); професійні цінності вважали за краще 28,57 % респондентів в експериментальній групі та 25,73 % респондентів у контрольній групі; цінності спілкування вибрали 21,43 % студентів в експериментальній групі та 22,82 % студентів у контрольній групі.

Оскільки у виховному процесі, безперечно, створюються умови для формування інтересу до досліджуваного явища, ми застосували методику вивчення мотивів діяльності А. Реана та В. Якуніна в модифікації Н. Бадмаєвої [16, с. 152]. Методика дозволяє виявити ступінь прояву таких навчальних мотивів: комунікативних, професійних, соціальних, навчально-пізнавальних, престижу і

творчої реалізації (додаток Б).

Відповідно до цієї методики студентам на аркушах паперу були представлені мотиви навчальної діяльності. Їх потрібно було оцінити за значимістю за семибальною шкалою. Під час цього вважається, що сімом балам відповідає цифровий вираз середньоарифметичного значення того чи іншого мотиву, тим він кращий. Аналіз результатів дослідження, проведений за методикою А. Реана і В. Якуніна в модифікації Н. Бадмаєвої [16, с. 153] (числа від 1 до 16 відповідають мотивам, наведеним у списку).

Високі бали за семибальною шкалою в результаті ранжування займають мотиви одержання стипендії та диплому, мотиви одержання знань і продовження навчання на наступних курсах розташувалися в середині списку, передостанні місця займають мотиви, що забезпечують успішність майбутньої педагогічної діяльності. Так, зі списку мотивів, що обиралися на останньому місці опинилися мотиви одержання інтелектуального задоволення та зразковості однокурсниками.

Результати дослідження рівня формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у процесі позааудиторної виховної роботи за ціннісно-мотиваційним критерієм наведені в табл. 3.4.

Під час констатувального етапу педагогічного експерименту для одержання інформації про рівень формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі за інтелектуально-гносеологічним і світоглядно-діяльнісним критеріями використовували авторську діагностичну програму (додаток В).

З метою виявлення рівня сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі за інтелектуально-гносеологічним критерієм студентам були запропоновані такі завдання: розкрити загальне значення понять «духовність», «моральність», «аксіологічність»; визначити найбільш загальний зміст понять «духовно-моральне виховання», «аксіологічний

виховний досвід»; розповісти про виховні системи, що опираються на аксіологічний підхід (народний досвід виховання); перерахувати духовно-моральні й етнічні цінності; розкрити значення духовно-морального виховання школярів.

Таблиця 3.4.

Рівні сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей за ціннісно-мотиваційним критерієм на констатувальному етапі педагогічного експерименту

Рівень	КГ (241 особа)		ЕГ (238 осіб)	
	Кількість	% від загальної кількості в групі	Кількість	% від загальної кількості в групі
Високий	34	14,11	34	14,28
Середній	112	46,47	107	44,96
Низький	95	39,42	97	40,76

У табл. 3.5. представлені результати, одержані під час експериментального дослідження.

Діагностування рівня сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей за світоглядно-діяльнісним критерієм передбачало виявлення у студентів уміння: підбирати нові матеріали, що відповідають заданому питанню про духовно-моральне виховання школярів, застосовувати їх у педагогічній діяльності; із запропонованих варіантів оповідань, віршів, пісень тощо вибрати відповідні проблематики духовно-морального виховання школярів.

Таблиця 3.5.

Рівні сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей за інтелектуально-гносеологічним критерієм на констатувальному етапі педагогічного експерименту

Рівень	КГ (241 особа)		ЕГ (238 осіб)	
	Кількість	% від загальної кількості в групі	Кількість	% від загальної кількості в групі
Високий	34	14,11	26	10,92
Середній	95	39,42	105	44,12
Низький	112	46,47	107	44,96

Таблиця 3.6.

Рівні сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей за світоглядно-діяльнісним критерієм на констатувальному етапі педагогічного експерименту

Рівень	КГ (241 особа)		ЕГ (238 осіб)	
	Кількість	% від загальної кількості в групі	Кількість	% від загальної кількості в групі
Високий	34	14,11	34	14,28
Середній	103	42,74	94	39,50
Низький	104	43,15	110	46,22

Результати констатувального етапу педагогічного експерименту стали відображенням рівнів формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі:

– за ціннісно-мотиваційним критерієм низький рівень відзначений у 40,76 % студентів ЕГ, 39,42 % – у студентів КГ; середній рівень – у 44,96 % студентів ЕГ, 46,47 % – у студентів КГ; високий рівень - у 14,28% студентів ЕГ, 14,11 % – у студентів КГ;

– за інтелектуально-гносеологічним критерієм низький рівень відзначений у 44,96 % студентів ЕГ, 46,47 % – у студентів КГ; середній рівень – у 44,12 % студентів ЕГ, 39,42 % – у студентів КГ; високий рівень – у 10,92 % студентів ЕГ, 14,11 % – у студентів КГ;

– щодо світоглядно-діяльнісного критерію низький рівень відзначений у 46,22 % студентів ЕГ, 43,15 % – у студентів КГ; середній рівень – у 39,50 % студентів ЕГ, 42,74 % – у студентів КГ; високий рівень – у 14,28 % студентів ЕГ, 14,11 % – у студентів КГ.

Із метою статистичного опрацювання результатів педагогічного експерименту виконано зіставлення рівня сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі в ЕГ і КГ за критерієм Пірсона χ^2 , емпіричне значення якого обчислюється за формулою:

$$\chi^2_{\text{емпир.}} = N \cdot M \cdot \sum_{i=1}^L \frac{\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M} \right)^2}{\frac{n_i + m_i}{N + M}}, \quad (3.1)$$

де N і M – кількість студентів відповідно ЕГ і КГ;

n_i , m_i – кількість студентів відповідно ЕГ і КГ, які показали рівень розвитку активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі; L – кількість рівнів. Критерій Пірсона дозволяє перевірити нульову гіпотезу H_0 про достовірність

збігу розвитку формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей в *ЕГ* і *КГ*.

Означитимемо нульову гіпотезу (H_0): рівні формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі в *ЕГ* і *КГ* – однаковий. Якщо $\chi^2_{\text{емпір.}}$ за порівняння дослідних значень *ЕГ* і *КГ* виявиться меншою $\chi^2_{\text{крит.}}$, то гіпотеза H_0 буде підтвердженою. Та альтернативна гіпотеза (H_1): рівень формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі в *ЕГ* і *КГ* після реалізації вимірювань – неоднаковий. Знайдемо значення $\chi^2_{\text{емпір.}}$ для даних *ЕГ* і *КГ*, одержаних на початку педагогічного експерименту для рівнів формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей.

Підставляючи значення з табл. 3.4.-3.6. у формулу (3.1), одержимо значення $\chi^2_{\text{емпір.}}$, які занесемо в табл. 3.7. Із таблиці [1, с. 181] знайдемо $\chi^2_{\text{крит.}}$ для рівня значущості $\alpha = 0,05$ (надійна ймовірність 95 %) і числа ступенів свободи $\nu = 3 - 1 = 2$. $\nu = 4 - 1 = 3$ Знайшли $\chi^2_{\text{крит.}(\alpha=0,05)} = 5,991$, занесемо його в табл. 3.7. Порівняємо $\chi^2_{\text{крит.}}$ з емпіричними $\chi^2_{\text{емпір.}}$ табл. 3.7.

Таблиця 3.7.

Значення критерію χ^2 Пірсона для *ЕГ* і *КГ* у процесі діагностичного обстеження формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей на констатувальному етапі педагогічного дослідження

Критерії	$\chi^2_{\text{емпір.}}$	$\chi^2_{\text{крит.}}$ $\alpha = 0,05$
ціннісно-мотиваційний	0,191	5,911
інтелектуально-гносеологічним	1,737	
світоглядно-діяльнісним	0,636	

Як видно, $\chi^2_{\text{емпір.}} < \chi^2_{\text{крит.}}$, а це дозволяє зробити висновок про якісно рівний склад студентів в *ЕГ* і *КГ* на констатувальному етапі педагогічного експерименту.

Виходячи з результатів констатувального етапу педагогічного експерименту, було зроблено висновок про те, що вихідний рівень формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі в експериментальній і контрольній групах виявився приблизно однаковий – невисокий. Одержані результати засвідчили про необхідність удосконалення формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі.

Результати констатувального етапу педагогічного експерименту дозволили зробити такі висновки:

- 1) у студентів є інтерес до вивчення й освоєння аксіологічних цінностей для застосування знань про них в духовно-моральному вихованні школярів у майбутній професійній діяльності;
- 2) наявні елементарні відомості про традиційну та народну культуру, про духовно-моральний потенціал аксіологічного підходу;
- 3) труднощі у майбутніх вчителів пов'язані, в основному, із бажанням оволодіти різноманітними шляхами розвитку активної громадянської позиції у школярів під час педагогічної практики.

Отже, можна констатувати, що:

- у виховному процесі педагогічного ЗВО недостатньо акцентується увага на формуванні активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей;
- духовно-моральна складова позааудиторної виховної роботи не стала найважливішим чинником формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей;
- вихідний рівень обізнаності майбутніх учителів у питаннях формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей

спеціальностей у позааудиторній виховній роботі є низьким;

- недостатнім є використання студентами – майбутніми вчителями в період педагогічної практики аксіологічних цінностей (історії України, історії рідного краю, творів усного та музичного фольклору, народних свят тощо), що містять багатий духовно-моральний виховний потенціал;

- недостатнім є сучасне методичне забезпечення, відео- й електронні презентації як засіб формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі.

Отже, результати проведеного констатувального етапу педагогічного експерименту представлено так:

- обґрунтовано необхідність апробації педагогічних умов формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі;

- визначено основні напрями впровадження у виховний процес експериментальних педагогічних умов;

- підготовлено перевірку ефективності педагогічних умов формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі;

- сплановано розроблення та впровадження в навчання майбутніх учителів відповідного навчально-методичного фонду посібників, методичних рекомендацій, відео й електронних матеріалів.

Під час констатувального етапу експериментального дослідження було виявлено, що майбутні вчителі в своїй більшості не можуть успішно виконувати завдання духовно-морального виховання школярів на основі аксіологічного підходу, не володіючи для цього на достатньому рівні знаннями про духовно-моральний потенціал цього підходу. Це було підтверджено результатами проведених бесід, контрольних робіт, анкетування. Як контрольні роботи, так і завдання та питання анкет були спрямовані на виявлення розуміння сутності таких понять як «аксіологічність», «духовність», «моральність», «аксіологічний підхід»,

знань про потенціал аксіологічного підходу в духовно-моральному вихованні школярів. На основі аналізу одержаних результатів було виявлено, що лише 30 % студентів бачать перспективу застосування аксіологічного підходу в духовно-моральному вихованні школярів у майбутній професійній діяльності; 34 % студентів у загальних рисах мають уявлення про потенціал аксіологічного підходу в духовно-моральному вихованні школярів, але не можуть самостійно виявляти цей потенціал; 36 % студентів не знають, як застосувати знання про потенціал аксіологічного підходу в майбутній педагогічній практиці.

Результати аналізу показали недостатність знань про значення аксіологічного підходу в духовно-моральному вихованні школярів, у цілому, слабе розуміння того, що таке аксіологічний підхід. У зв'язку з цим, освітній процес на факультеті історії, права і публічного управління, факультеті філології й журналістики імені Михайла Стельмаха був орієнтований на дослідження та практичну реалізацію студентами – майбутніми вчителями духовно-морального потенціалу аксіологічного підходу як найважливішого принципу виховання школярів у поліетнічному освітньому просторі.

Розв'язання цього діагностичного завдання забезпечувалося реалізацією педагогічної умови: мотивація соціокультурної діяльності майбутніх учителів у процесі застосування аксіологічного підходу.

На етапі формувального експериментального дослідження розв'язувалися завдання, що спрямовані на формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі на основі аксіологічного підходу. Цільова установка формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі передбачала формування знань про аксіологічний підхід, про духовно-моральну природу та потенціал аксіологічних цінностей і тим самим закладала основу для подальшого саморозвитку та самоосвіти, сприяла науковому пізнанню й освоєнню ціннісно-мотиваційного компонента педагогічної діяльності. Ефективність досягнення цієї мети підвищувала ступінь формування

активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі на основі аксіологічного підходу.

Формувальний етап експериментального дослідження передбачав не тільки формування активної громадянської позиції самих студентів, але й залучення їх до практичної виховної діяльності з учнями з формування у них громадянської позиції. Для майбутньої професійної діяльності випускники факультету історії, права і публічного управління, факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха навчилися: розробляти та проводити виховні заходи з урахуванням інтересів, потреб і можливостей школярів; виготовляти наочні посібники, відео-фільми та електронні презентації для виховних заходів, для оформлення класу, коридорів, рекреацій та інших шкільних приміщень; організовувати та проводити різні форми виховної діяльності з дітьми і батьками школярів на теми, пов'язані з моральністю та духовністю в народних традиціях і сучасному житті.

Таблиця 3.7.

Рівні сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей за ціннісно-мотиваційним критерієм на констатувальному та завершальному етапах педагогічного експерименту

Рівень	Констатувальний етап експерименту				Завершальний етап експерименту			
	КГ (241 особа)		ЕГ (238 осіб)		КГ (241 особа)		ЕГ (238 осіб)	
	Кількість	% від загальної кількості в групі	Кількість	% від загальної кількості в групі	Кількість	% від загальної кількості в групі	Кількість	% від загальної кількості в групі
Високий	34	14,11	34	14,28	37	15,35	138	57,98
Середній	112	46,47	107	44,96	120	49,79	78	32,77
Низький	95	39,42	97	40,76	84	34,85	22	9,25

Наприкінці формувального етапу педагогічного експерименту були

проведені зрізи за тими самими методиками, що й на констатувальному етапі. А також під час педагогічного експерименту проводили аналіз творчих робіт студентів, проводили опитування, спрямовані на наявність інтересу до майбутньої професійної діяльності з духовно-морального виховання та реалізації аксіологічного підходу. Порівняно з констатувальним етапом експериментального дослідження на завершальному етапі були помітні значні зміни в майбутніх учителів рівня інтелектуально-гносеологічного критерію в позитивний бік (табл. 3.8.).

Таблиця 3.8.

Рівні сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей за інтелектуально-гносеологічним критерієм на констатувальному та завершальному етапах педагогічного експерименту

Рівень	Констатувальний етап експерименту				Завершальний етап експерименту			
	КГ (241 особа)		ЕГ (238 осіб)		КГ (241 особа)		ЕГ (238 осіб)	
	Кількість	% від загальної кількості в групі	Кількість	% від загальної кількості в групі	Кількість	% від загальної кількості в групі	Кількість	% від загальної кількості в групі
Високий	34	14,11	26	10,92	43	17,84	131	55,04
Середній	95	39,42	105	44,12	97	40,25	90	37,82
Низький	112	46,47	107	44,96	101	41,91	17	7,14

Про підвищення рівня формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі за інтелектуально-гносеологічним критерієм судимо на підставі аналізу результатів застосованих методик діагностування.

Результати експерименту показали значне підвищення рівня сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів

гуманітарних спеціальностей за інтелектуально-гносеологічним критерієм. Крім результатів, отриманих за застосованими методиками, підвищення рівня виражалося в бажанні студентів брати участь у написанні історичних нарисів, есе та творів, підготовці електронних презентацій, відеофільмів із тем, пов'язаних із громадянським вихованням та народними традиціями виховання, організацією міні-виставок літератури, що включає твори українського народного фольклору та художньої літератури тощо.

Це відбувалося в руслі реалізації педагогічної умови – забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи засобами народної педагогіки.

До діагностичного інструментарію, що дозволяє відстежувати рівні формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі, були введені авторські тести і завдання. У складанні тестових завдань закладені три основні методичні цілі: навчальна, розвивальна та виховна. Серед тестів передбачалося також завдання на розв'язання кросворду. Так, тричі впродовж усього педагогічного експерименту організовувалося усне та письмове опитування з метою виявлення у майбутніх учителів діапазону й обсягу вихідних, проміжних, потім уже сформованих мотивів, знань, умінь у формуванні активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі. До переліку питань для виявлення вихідних знань з народної педагогіки у майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей, входили, наприклад, такі:

1. Розкрийте сутнісні характеристики народного виховання.
2. Що Ви знаєте про поняття «аксіологічна», про потенціал аксіологічного підходу в громадянському вихованні?
3. Яке місце в педагогічному процесі займає духовно-моральне виховання?
4. У чому важливість виховання в дусі народних традицій?
5. Назвіть твори української літератури, що вивчаються за шкільною програмою, в яких міститься виражений патріотичний потенціал.

6. Виберіть найбільш складні для вас теми про досвід народного виховання, що вивчаються в рамках педагогічних дисциплін.

7. Яка роль знань про аксіологічний підхід у позааудиторній діяльності вчителя української мови і літератури (історії) щодо громадянського виховання школярів?

8. Назвіть державні документи України, що стосуються національно-патріотичного виховання школярів.

Наприкінці формувального етапу експерименту важливо було проаналізувати зміну рівня формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі щодо світоглядно-діяльнісного критерію (табл. 3.9.).

Було проведено також самоаналіз знань і вмінь майбутніми учителями гуманітарних спеціальностей щодо формування активної громадянської позиції школярів. Для проведення самоаналізу був складений перелік питань, на які студенти відповідали в письмовій формі. Серед розроблених питань для самоаналізу майбутніх учителів найбільш інформативними виявилися такі:

1. Як Ви оцінюєте рівень своєї аксіологічної підготовки до національно-патріотичного виховання школярів?

2. Які у Вас залишилися враження від педагогічної практики?

3. З якими труднощами Ви зіткнулися в реалізації аксіологічного підходу в громадянському вихованні школярів?

4. Чи зберігся у Вас інтерес до аксіологічних цінностей і бажання використовувати їх у своїй майбутній професійній діяльності щодо духовно-морального виховання школярів?

5. Назвіть, яких знань Вам недостатньо, щоб реалізовувати аксіологічний підхід у громадянському вихованні школярів.

Наші спостереження та самоаналіз студентами проведених заходів показали таку картину: в більшості яскраво проявився інтерес, відзначається позитивна динаміка в тому, що майбутні вчителі готові до такої діяльності; розширився

інформаційний аксіологічний багаж, сформувався комплекс знань, що відносяться до історії та культури рідного краю, різних методик громадянського виховання школярів, аксіологічних цінностей, відображених у фольклорі; сформувалися пошуково-дослідні, методичні вміння, завдяки чому студенти, майбутні вчителі, відчули себе професійно підготовленими до роботи в школі.

Результати експерименту показують позитивну динаміку рівня формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі підходу щодо світоглядно-діяльнісного критерію (табл. 3.9.).

Таблиця 3.9.

Рівні сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей за світоглядно-діялісним критерієм на констатувальному та завершальному етапах педагогічного експерименту

Рівень	Констатувальний етап експерименту				Завершальний етап експерименту			
	КГ (241 особа)		ЕГ (238 осіб)		КГ (241 особа)		ЕГ (238 осіб)	
	Кількість	% від загальної кількості в групі	Кількість	% від загальної кількості в групі	Кількість	% від загальної кількості в групі	Кількість	% від загальної кількості в групі
Високий	34	14,11	34	14,28	43	14,28	126	52,94
Середній	103	42,74	94	39,50	97	46,42	96	40,34
Низький	104	43,15	110	46,22	101	39,30	16	6,72

Аналіз і зіставлення результатів констатувального та завершального етапів експерименту в цілому підтвердили ефективність педагогічних умов формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі. Одержані результати констатувального та завершального етапів педагогічного експерименту наведено в табл. 3.10.

Таблиця 3.10.

Динаміка рівнів сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі на констатувальному та завершальному етапах педагогічного експерименту

Критерій	Рівень	Констатувальний етап експерименту				Завершальний етап експерименту			
		КГ (241 особа)		ЕГ (238 осіб)		КГ (241 особа)		ЕГ (238 осіб)	
		Кількість	% від загальної кількості в групі	Кількість	% від загальної кількості в групі	Кількість	% від загальної кількості в групі	Кількість	% від загальної кількості в групі
ціннісно-мотиваційний	Високий	34	14,11	34	14,28	37	15,35	138	57,98
	Середній	112	46,47	107	44,96	120	49,79	78	32,77
	Низький	95	39,42	97	40,76	84	34,85	22	9,25
інтелектуально-гносеологічний	Високий	34	14,11	26	10,92	43	17,84	131	55,04
	Середній	95	39,42	105	44,12	97	40,25	90	37,82
	Низький	112	46,47	107	44,96	101	41,91	17	7,14
світоглядно-діяльнісний	Високий	34	14,11	34	14,28	43	14,28	126	52,94
	Середній	103	42,74	94	39,50	97	46,42	96	40,34
	Низький	104	43,15	110	46,22	101	39,30	16	6,72

Проаналізувавши результати, одержані в експериментальній і контрольній групах, прийшли до таких висновків:

– за ціннісно-мотиваційним критерієм: кількість студентів, які мають високий рівень формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у процесі позааудиторної виховної

роботи, в експериментальній групі збільшилася на 43,70 % (до експерименту було – 14,28 %, після - 57,98 %), у контрольній групі – на 1,24 % (до експерименту було – 14,11 %, після – 15,35 %). Кількість студентів, які мають середній рівень, в експериментальній групі зменшилася на 7,99 %, у контрольній групі збільшилася – на 3,32 %. Кількість студентів, які мають низький рівень зменшилася на 31,51 %, була 40,76 %, стала – 9,25 %, у контрольній групі зменшилася на 4,57 %, була 39,42 %, стала 34,85 %.

– за інтелектуально-гносеологічним критерієм: кількість студентів, які мають високий рівень сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі, в експериментальній групі підвищився на 44,12 % (до експерименту було – 10,92 %, після – 55,04 %), у контрольній групі підвищився на 3,73 % (було 14,11 %, стало 17,84 %). Кількість студентів, які мають середній рівень знань, в експериментальній групі зменшилася на 6,3 %, у контрольній групі підвищився на 0,83 %. Як показує аналіз, середній рівень не зазнав значних змін, в експериментальній групі була помічена тенденція до зниження за рахунок підвищення високого рівня. Кількість студентів, які мають низький рівень знань, в експериментальній групі зменшилася на 37,82 % (до експерименту було – 44,96 %, після – 7,14 %), у контрольній групі – на 4,56 %;

– щодо світоглядно-діяльнісного критерію: кількість студентів, які мають високий рівень умінь, в експериментальній групі підвищився на 38,66 % (до експерименту було – 14,28 %, після – 52,94 %), у контрольній групі показники збільшилися на 0,17 %. Кількість студентів, які мають середній рівень, в експериментальній групі збільшилася на 0,84 % за рахунок зменшення низького рівня, у контрольній групі – підвищився на 3,68 % за рахунок зменшення низького рівня. Кількість студентів, які мають низький рівень сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів у позааудиторній виховній роботі, в експериментальній групі зменшилася на 39,5 % (до експерименту було – 46,22 %, після – 6,72 %), у контрольній групі – на 3,85% (до експерименту було – 43,15 %, після – 39,30 %).

На рис. 3.7., рис. 3.8., рис. 3.9. наочно відображена динаміка змін в експериментальній і контрольній групах рівня сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів у позааудиторній виховній роботі на основі аксіологічного підходу до і після експерименту за всіма трьома критеріями.

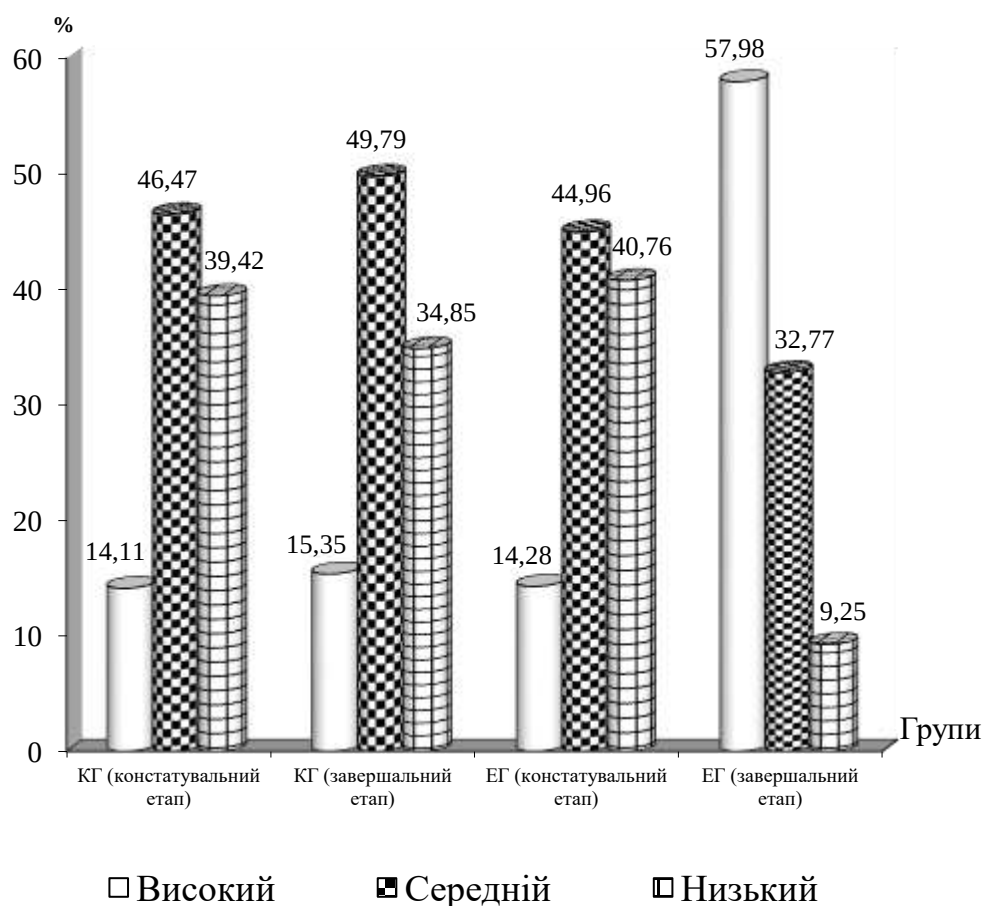

Рис. 3.7. Рівень сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі на основі аксіологічного підходу за ціннісно-мотиваційним критерієм на констатувальному й завершальному етапах педагогічного експерименту

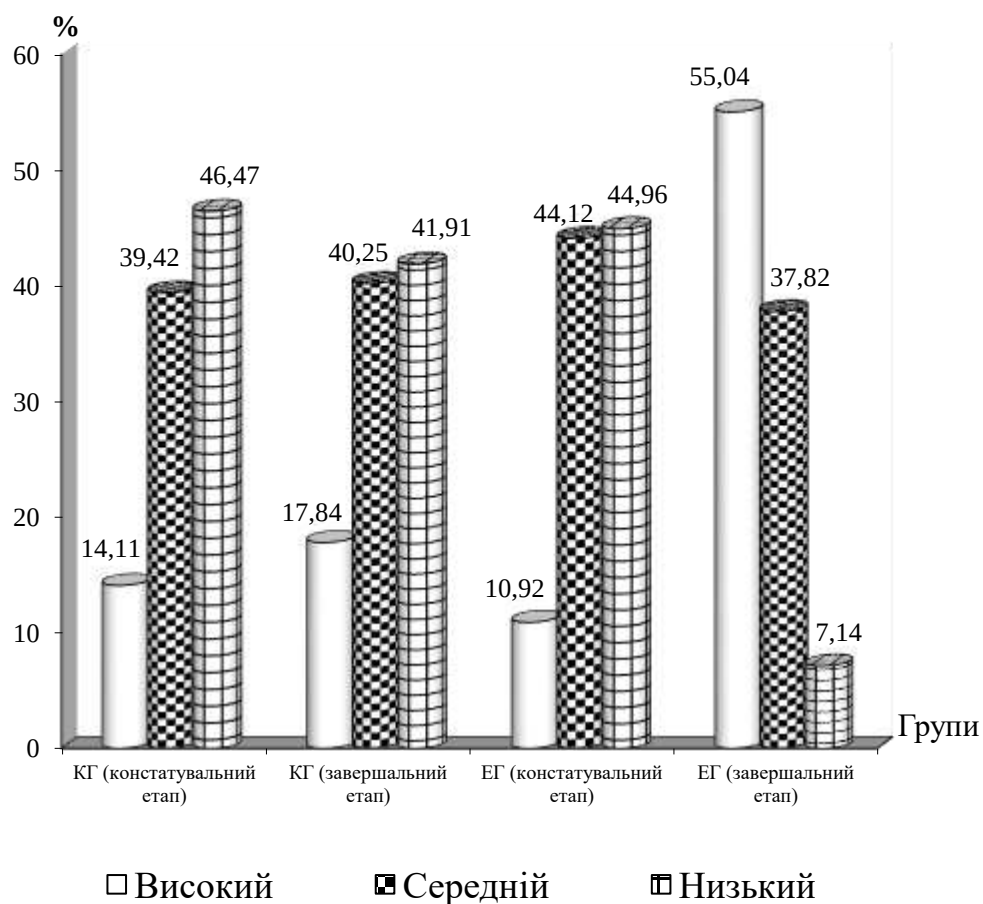

Рис. 3.8. Рівень сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі на основі аксіологічного підходу за інтелектуально-гносеологічним критерієм на констатувальному й завершальному етапах педагогічного експерименту

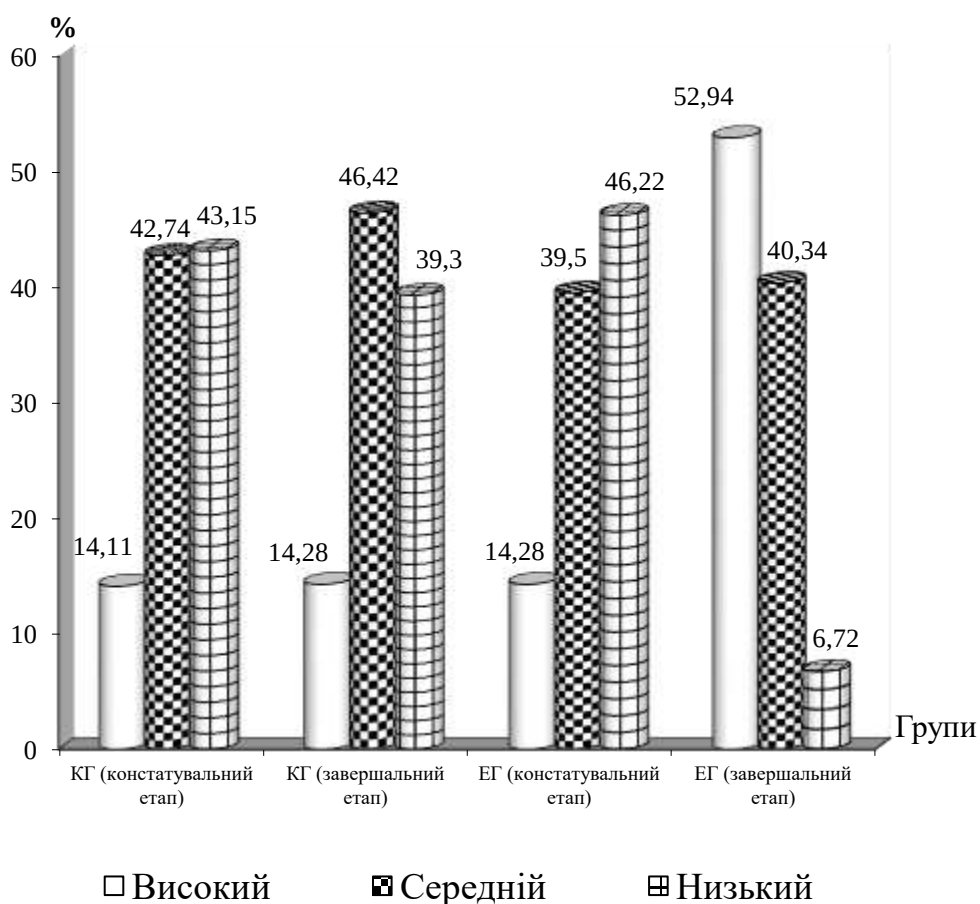

Рис. 3.9. Рівень сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі на основі аксіологічного підходу за світоглядно-діяльнісним критерієм на констатувальному й завершальному етапах педагогічного експерименту

Зіставлення результатів сформованості рівнів активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі на основі аксіологічного підходу в студентів експериментальної групи до й після експерименту показало, що кількість студентів, що відносяться до високого рівня формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі на основі аксіологічного підходу за всіма критеріями підвищилося на 43,7 % за ціннісно-мотиваційним критерієм; на 44,12 % – за інтелектуально-гносеологічним критерієм; на 38,66 % – за світоглядно-діяльнісним критерієм, що дозволяє

стверджувати про ефективність виділених педагогічних умов для досягнення під час професійної підготовки високого рівня сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі на основі аксіологічного підходу.

Для порівняння результатів експерименту застосували критерій χ^2 (хі-квадрат) – критерій Пірсона *емпіричне значення якого обчислюється за формулою (3.1).*

Критерій χ^2 відповідає на питання про те, чи з однаковою частотою зустрічаються різні значення ознаки в емпіричному й теоретичному розподілах.

Означитимемо нульову гіпотезу H_0 : рівні активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі на основі аксіологічного підходу в ЕГ і КГ після реалізації педагогічних умов – однаковий. Якщо $\chi^2_{\text{емпір.}}$ за порівняння дослідних значень ЕГ і КГ виявиться меншою $\chi^2_{\text{крит.}}$, то гіпотеза H_0 рахуватиметься підтвердженою. Та альтернативну гіпотезу (H_1): рівень активної громадянської позиції майбутніх учителів у позааудиторній виховній роботі на основі аксіологічного підходу в ЕГ і КГ після реалізації педагогічних умов – неоднаковий.

Вирахуємо емпіричне значення $\chi^2_{\text{емпір.}}$ для даних ЕГ і КГ, одержаних під час формувального етапу педагогічного експерименту для критеріїв розвитку активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі на основі аксіологічного підходу. Беручи дані з табл. 3.10. і підставляючи їх у формулу (3.1), за допомогою електронних таблиць Microsoft Excel 2016 одержимо значення $\chi^2_{\text{емпір.}}$, які запишемо в табл. 3.11.

У таблиці [1, с. 181] за $\alpha = 0,05$ (надійна ймовірність 95 %) і числа ступенів свободи $\nu = 3 - 1 = 2$. $\nu = 4 - 1 = 3$ Знайшли $\chi^2_{\text{крит.}(\alpha=0,05)} = 5,991$, занесли його в табл. 3.11.

Порівняємо значення $\chi^2_{\text{крит.}}$ з емпіричними $\chi^2_{\text{емпір.}}$.

Таблиця 3.11.

Значення критерію χ^2 Пірсона для ЕГ і КГ у процесі діагностичного обстеження рівнів активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі на основі аксіологічного підходу на формуальному етапі педагогічного експерименту

<i>Критерії</i>	$\chi^2_{\text{емпір.}}$	$\chi^2_{\text{крит.}}$ α $= 0,05$
ціннісно-мотиваційний	103,525	5,991
інтелектуально-гносеологічний	104,625	
світоглядно-діяльнісний	102,581	

Як бачимо, $\chi^2_{\text{емпір.}} > \chi^2_{\text{крит.}}$, а отже, це дозволяє відхилити нульову гіпотезу (H_0), а прийняти альтернативну гіпотезу (H_1). Отже: позитивні зміни в рівнях є не випадковим явищем, а зумовлені реалізацією обґрунтованих автором педагогічних умов формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі на основі аксіологічного підходу в процесі діагностичного обстеження студентів ЕГ і КГ на формуальному етапі педагогічного експерименту.

Це положення перевірене та доведене експериментально.

Отже, мети – досягнуто, завдання – виконані, гіпотезу – доведено.

Висновки до третього розділу

На основі аналізу наукової літератури та педагогічної практики формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі визначено та обґрунтовано компоненти, критерії, показники та рівні сформованості досліджуваного феномену. Зокрема, *компонентами* визначено: аксіологічний, когнітивний, діяльнісний; *критеріями та показниками до них* – *ціннісно-мотиваційний*: система мотивів, ціннісних орієнтацій, ідеалів; позитивна установка на активну участь у суспільному житті; соціально

значущі моральні цінності, загальнолюдські якості; *інтелектуально-гносеологічний* з показниками: правові, полікультурні та морально-духовні знання; уміння аналізувати соціальні ситуації і проблеми, генерувати власну точку зору; єдність громадянської позиції та професійної самореалізації; *світоглядно-діяльнісний*: усвідомлене виконання обов'язків; участь у соціально значимій діяльності; громадянська активність та ініціативність.

Для визначення рівнів сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей використовувалися якісні характеристики рівнів: високий, середній і низький.

Рівень сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у студентів за *мотиваційно-ціннісним* критерієм визначався за допомогою таких методик: «Визначення ціннісних орієнтацій» (Т. Ільїна) та «Діагностика спрямованості особистості» (В. Смекал, М. Кучера), опитувальник М. Рокича «Ціннісні орієнтації»; методика визначення мотивів діяльності А. Реана та В. Якуніна в модифікації Н. Бадмаєвої. За *інтелектуально-гносеологічним* критерієм: методи тестування та анкетування, методика визначення морально-етичної відповідальності особистості (І. Тимощук). За *світоглядно-діяльнісним*: методики «Діагностика моральної мотивації» (Г. Слепухіна), «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» (С. Бубнова), анкети «Патріотизм у розумінні сучасної молоді», «Громадянськість сучасної молоді», «Патріот», «Громадянська позиція і патріотизм», «Позааудиторна виховна робота в ЗВО».

Результати констатувального етапу педагогічного експерименту стали відображенням рівнів сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі. Переважна більшість студентів як контрольної, так і експериментальної груп мають низький рівень – 44,12% та 43,15% відповідно; середній рівень – 42,86% та 42,74% та високий рівень відповідно – 13,2% та 14,11% респондентів контрольної та експериментальної груп, що

свідчить про недостатній рівень сформованості досліджуваної якості у студентів. Результати завершального етапу експерименту засвідчили позитивну динаміку рівнів сформованості активної громадянської позиції студентів відповідно до визначених критеріїв.

На контрольному етапі експериментальної роботи проведено аналіз одержаних даних, їхню достовірність доведено за допомогою критерію χ^2 Пірсона. Позитивні зміни в рівнях сформованості активної громадянської позиції студентів прослідковуються за всіма показниками. Відбулися статистично значущі зміни, про що свідчить значення непараметричного критерію χ^2 Пірсона. Критичне значення даного критерію знайдемо для рівня значущості числа ступенів свободи $k = 2$. Робимо висновок, що розбіжності у числових значеннях КГ і ЕГ не є випадковими, тобто гіпотеза дослідження підтверджена, що засвідчує ефективність запропонованої моделі та педагогічних умов формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі. Отже, мета дослідження досягнута, гіпотеза – підтверджена, завдання – розв'язані.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. На основі аналізу філософської, психологічної та педагогічної літератури з'ясовано сутність поняття *активна громадянська позиція*, котре потрактовуємо як моральну якість, що характеризується високим рівнем розвитку національної самосвідомості особистості, спрямованістю на діяльність, корисну для суспільства, здатністю підпорядковувати особисті інтереси громадянським, служінню Батьківщині; повагу до свого народу й до інших народів та держав, прагнення внести вагомий внесок у зміцнення держави, почуття справедливості, чуйності, милосердя.

Активна громадянська позиція майбутнього вчителя гуманітарних спеціальностей – це інтегрована якість майбутнього вчителя, що забезпечує на основі моральної, соціальної, політичної, юридичної готовності та сформованої національної самосвідомості здійснення патріотичного виховання учнівської молоді у процесі викладання гуманітарних дисциплін та у позанавчальній виховній діяльності, формування їхньої громадянської позиції, моральних ідеалів, мотивування соціальної активності та спрямування учнів до суспільно значущої діяльності.

Виховна позааудиторна робота потрактовується як процес оволодіння майбутніми вчителями гуманітарних спеціальностей соціальним досвідом, багатою духовною культурою рідного народу, його соціальною ментальністю, національним світоглядом, що є основою формування особистісних рис громадянина-патріота України та поєднує національну самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, екологічну культуру, індивідуальні здібності і таланти.

2. Створена модель орієнтована на очікуваний результат і передбачає можливість перевірки та корекції виховного процесу, вона інтегрує цільовий, методологічний, змістовний, процесуальний, оцінювально-результативний блоки. Модель включає педагогічні умови формування активної

громадянської позиції майбутнього вчителя, а саме: розвиток мотивації соціокультурної діяльності майбутніх учителів у процесі застосування аксіологічного підходу; формування надпрофесійних навичок soft skills засобами інтерактивних технологій виховної роботи; забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи у процесі використання масових форм діяльності.

3. У структурі активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей виокремлено та обґрунтовано компоненти, критерії, показники та рівні сформованості досліджуваного феномену. Зокрема, компонентами визначено: аксіологічний, когнітивний, діяльнісний. Відповідно до виокремлених компонентів визначено критерії та показники, до яких віднесено – *ціннісно-мотиваційний*: система мотивів, ціннісних орієнтацій, ідеалів; позитивна установка на активну участь у суспільному житті; соціально значущі моральні цінності, загальнолюдські якості; *інтелектуально-гносеологічний* з показниками: правові, полікультурні та морально-духовні знання; уміння аналізувати соціальні ситуації і проблеми, генерувати власну точку зору; єдність громадянської позиції та професійної самореалізації; *світоглядно-діяльнісний*: усвідомлене виконання обов'язків; участь у соціально значимій діяльності; громадянська активність та ініціативність. Виокремлені та обґрунтовані критерії та показники дозволили охарактеризувати три рівні сформованості досліджуваної якості у майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей: високий, середній і низький.

4. До методичного забезпечення першої педагогічної умови – *розвиток мотивації соціокультурної діяльності майбутніх учителів у процесі застосування аксіологічного підходу* – віднесено різноманітні методи і форми виховання: бесіди, диспути, круглі столи; вечори запитань і відповідей; літературно-музичні композиції; гуртки за інтересами, акції милосердя; експедиції; екскурсії історико-культурними місцями рідного краю; виставки художньої-національної творчості; книжкові виставки; тематичні стенди, вечори зустрічей з відомими українськими діячами літератури і культури; бесіди з

народними майстрами з різних видів ремесел, музикантами, художниками. Методика реалізації другої педагогічної умови – *формування надпрофесійних навичок soft skills засобами інтерактивних технологій виховної роботи* – включала такі інтерактивні технології виховання, як: ігрові та проєктувальні; форми виховання: національні маніфести; відкриті трибуни; соціальні тренінги; клуби; фестивалі; гуртки. Методика реалізації третьої педагогічної умови – *забезпечення національної спрямованості позааудиторної виховної роботи у процесі використання масових форм діяльності* – включало такі форми: проведення національних свят; урочистих заходів щодо календарних дат; флешмобів; акцій милосердя.

Проведена на заключному етапі дослідження діагностика сформованості активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі засвідчила ефективність запропонованої моделі та педагогічних умов. Так, у 132 (55,46 %) студентів ЕГ переважав високий рівень сформованості активної громадянської позиції, тоді як кількість студентів із низьким рівнем зменшилася на 36,56 %.

Отже, позитивна динаміка рівнів активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей обумовлена реалізацією визначених педагогічних умов та розробленою моделлю. Здійснене дослідження, звісно, не претендує на вичерпний розгляд усіх аспектів цієї проблеми. Напрямами подальших досліджень можуть бути такі: психологічні особливості та чинники формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей; розроблення нових моделей та педагогічних умов, інноваційних технологій і методик формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у позааудиторній виховній роботі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абашкина О. Soft skills: ключ к карьере. Справочник по управлению персоналом : научный журнал., 2008. № 9 (сентябрь). С. 124–126.
2. Абдулов Р. М. Організація позааудиторної виховної роботи зі студентами вищих навчальних закладів недержавної форми власності : дис. ... канд. пед. наук 13.00.07 / Криворізький держ. педагогічний ун-т. Кривий ріг, 2004. 261 с.
3. Авер'янова Н. Українознавчі основи виховання особистості. *Рідна школа*, 2000. №10. С. 15–16.
4. Агаддулін Р. Р. Позанавчальна виховна робота у ВНЗ: досвід формування полікультурної компетенції сучасного вчителя. *Педагогіка та психологія*, 2007. №3. С. 64–72.
5. Академічний тлумачний словник української мови. Онлайн версія академічного тлумачного «Словника української мови» в 11 томах (1970–1980). 1979. Т. 10. 408 с.
6. Акімова О. В. Теоретико-методичні засади формування творчого мислення майбутнього вчителя в умовах університетської освіти : монографія. Вінниця : Балюк І. Б., 2007. 351 с.
7. Акімова О. В. Формування творчого мислення майбутнього вчителя : монографія. Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2013. 350 с.
8. Аксіологія освіти в сфері комунікативної культури: ціннісні акценти; комунікативні тенденції; дистанційний формат : навч.-метод. посібник / за заг. ред. С. А. Хрипко. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 270 с.
9. Андрущенко В., Руденко Ю. Характер особистості: гармонія національних і загальнолюдських цінностей. *Освіта*. 2008. №53 (24–31 грудня). С. 10–11.
10. Антонець М. В. В. Сухомлинський про вікові особливості і громадянське виховання підлітків. *Рідна школа*. 2007. №9. С. 17–19.
11. Антонюк Р. Національне та громадянське виховання учнів та

студентів у аспекті полікультурного виховання. *Мандрівець*. 2001. №3/4. С. 65–68.

12. Аристотель. Политика. Собрание починений : В 4 т. Т. 4 : пер. с древнегреч. / общ. ред. А. И. Доватура. Москва : Мысль, 1983. 628 с.

13. Афанасьєв А. Виховне середовище в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення. *Рідна школа*. 2008. №6. С. 23–26.

14. Афанасьєв А., Іщук Н. Проблема формування ідеалів патріотичного виховання та ціннісних орієнтацій студентів на сучасному етапі. *Рідна школа*. 2009. №12. С. 18–21.

15. Бабічев О. І. Ржевська Г. В. Система виховної роботи у вищому навчальному закладі. *Виховна робота в сучасному вищому навчальному закладі* : метод. посіб. / Бабічев О. І., Хриков Є. М., Ржевська Г. В. та ін. Луганськ., 2000. С. 10–18.

16. Бадмаєва Н. Ц. Влияние мотивационного фактора на развитие умственных способностей : монографія. Улан-Удэ : Издательство ВСГТУ., 2004. С. 151–154.

17. Бадюк Ю. В., Коношевський Л. Л. Педагогічні підходи до класифікації ділових ігор. *Наук. записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*. 2007. № 9. С. 20–25.

18. Баженов В. Г., Пономарьов О. С., Романовський О. Г. Виховання патріотизму майбутніх керівників. *Вестн. Харк. гос. политехн. ун-та*. Харків, 1998. Вип. 22. С. 100–104.

19. Базидевич В. Д., Поночовний М. І. Формування національної свідомості та високих лицарських якостей у громадянина незалежної України. Київ, 1998. 45 с.

20. Балл Г. О. Сучасний гуманізм і освіта: Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. Рівне : Листа, 2003. 128 с.

21. Балл Г. О., Медінцев В. О. Особистість як індивідуальний модус культури і як інтегративна якість особи. *Горизонти освіти*. 2011. № 3. С. 7–14.

22. Бартків О. С., Дурманенко Є. А. Система виховної роботи у Педагогічному інституті. *Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. 2011. № 17. С. 49–52.
23. Батіщева О. Громадянська освіта як інструмент формування громадянського суспільства в Україні: проблеми та шляхи їх подолання. Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід : матер. Першої наук.-практ. конф. 2013. С. 9–15.
24. Батракова С. Н. Методологические проблемы становления педагогического процесса формирования целостной личности. *Мир психологии*. 2004. № 4. С. 183–193.
25. Безпалько О. В. Формування готовності студентів педвузу до проектування організаційних форм виховної діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ., 1998. 190 с.
26. Безугла М. В. Формування у студентської молоді духовно-культурних цінностей освіти : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Східноукраїнський нац. ун-т ім. Володимира Даля. Київ., 2015. 20 с.
27. Бех І., Чорна К. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України. Київ, 2014. 48 с.
28. Бех І., Чорна К. Патріотичне виховання дітей та молоді. *Позашкілля*. 2011. № 10. С. 9–16.
29. Бліхар М. П. Вищий навчальний заклад як середовище формування духовності студентської молоді. Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики. 2017. Вип. 73. С. 136–147.
30. Бліхар М. П. Основні аспекти формування ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді в процесі виховання. Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : зб. наук. пр. 2012. Вип. 8. С. 130–140.
31. Бойко А. М. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації. Київ, 1996. 230 с.

32. Бондаревская Е. В. Смысл и стратегия личностно-ориентированного воспитания. *Педагогика*. 2001. №1. С. 17–25.
33. Бондаренко З. П. Особливості виховної роботи зі студентами. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 14, кн. 2. 448 с.
34. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. Тернопіль, 2006. 342 с.
35. Боришевський М. Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія. Київ : Академвидав., 2010. 416 с.
36. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості – громадянина. *Педагогіка і психологія*. 1997. №3. С. 29–30.
37. Бровчак Л. С. Педагогічні умови формування організаторських здібностей майбутніх учителів. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. / редкол.: І. А. Зязюн (гол.) та ін. Київ ; Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2013. Вип. 36. С. 182–189.
38. Буркова Л. В. Аксіологічний компонент професійних компетентностей для фахівців соціономічних професій. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2016. № 9. С. 5–9.
39. Бухун А. Громадянська позиція студентської молоді у контексті євроінтеграційних освітніх змін. *Українська професійна освіта*. 2018. №3. С. 21–27.
40. Василюк А., Пахоцінський Р., Яковець Н. Сучасні освітні системи : навчальний посібник. Ніжин : Редакційно-видавничий відділ ДПУ, 2002. 139 с.
41. Ващенко Г. Виховний ідеал : підруч. для педагогів, виховників, молоді і батьків. Полтава : Полтав. вісн., 1994. 190 с.
42. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Булес. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.

43. Вербицька П. В. Громадянське виховання учнівської молоді: сучасні аспекти розвитку : монографія. Київ : Генеза, 2009. 384 с.
44. Виховання громадянина: психолого-педагогічний і народознавчий аспекти: навч.-метод. посіб. / Ігнатенко П., Поплужний В., Косарева Н., Крицька Л. Київ : Інститут змісту і методів навчання, 1997. 252 с.
45. Вишневський О. І. Сучасне українське виховання. *Педагогічні нариси*. Львів, 1996. С. 43–44.
46. Вітвицька С. С. Аксіологічний підхід до виховання особистості майбутнього вчителя. *Креативна педагогіка* : наук.-метод. журнал / Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. Вінниця, 2015. Вип. 10. С. 63–67.
47. Власов В. Історія української культури першої половини XVII ст. : матеріали до уроків. *Історія в школах України*. 2009. № 1–2. С. 6–12.
48. Вовк Л. Освітній процес і становлення національної самосвідомості (історико-педагогічний аспект). *Наукові записки: матеріали звітно-наукової конференції УДПУ імені М. П. Драгоманова за 1992 рік*. Київ, 1993. С. 112–114.
49. Вознюк О. В. Синергетика освіти : розвиток, навчання, виховання. *Синергетика : процеси самоорганізації технічних, технологічних та соціальних систем* : матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції / ред. І. Г. Грабар. Житомир, 2003. С. 51–55.
50. Волошина Н. М. Соціально-філософський вимір патріотизму сучасного українського суспільства : автореф. ... канд. філософ. наук. Київ, 2010. 36 с.
51. Гавлітіна Т. Національно-патріотичне виховання підлітків в умовах позашкільного навчального закладу : навч.-метод. посіб. Рівне : Волинські обереги, 2007. 220 с.
52. Галузяк В. М., Сметанський М. І., Шахов В. І. Педагогіка : навч. посіб. 2-е вид. Вінниця : Книга-Вега, 2003. 416 с.
53. Гарнійчук В. Форми та методи виховання патріотизму старших

підлітків у позаурочній діяльності. *Історія в школі*. 2009. № 1–2. С. 18–22.

54. Гевко О. І. Національно-патріотичне виховання студентів вищих педагогічних закладів засобами декоративно-ужиткового мистецтва : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2003. 20 с.

55. Гегель Г. Речи директора гимназии. 29 сентября 1809 г. *Работы разных лет*. В 2-х т. / сост. общая ред. и вступ. статья А. В. Гулыги. Москва : Мысль, 1970. Т. 1. С. 310–397.

56. Гнатюк В. Національне виховання як складова у побудові громадянського суспільства. *Світ виховання*. 2004. № 1. С. 33–36.

57. Голіна І. В., Кияшко Л. О. Місце громадянської активності у процесі формування особистості як суб'єкта політичного життя. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. №771. Серія : Психологія. 2007. Вип. 38. С. 54–58.

58. Головин С. Ю. Словарь практического психолога. Минск : Харвест, 1998. 800 с.

59. Голубева Г. Ю. Вплив Сократа на формування світогляду Ксенофонта. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2002. №6. Кн. 1. С. 153–156.

60. Голубченко В. Ю. Патріотичне виховання студентів засобами краєзнавства у процесі їх підготовки до професії вчителя. *Матеріали наукової конференції за підсумками науково-дослідної і науково-методичної роботи кафедр СумДПУ ім. А. С. Макаренка у 2006 р.* / ред. кол. : Н. І. Кириленко, О. В. Багацька, А. В. Гончаренко та ін. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. С. 148.

61. Гонський В. Патріотизм як основа сучасного виховання та ідеології держави. *Рідна школа*. 2001. № 2. С. 9–14.

62. Гонтар О. В. Виховання патріотизму на заняттях з українознавчих дисциплін у вищій школі. *Зб. наук. пр. НДІ українознавства*. Київ, 2004. Т. 3: Українознавство в розбудові громадянського суспільства в Україні. С. 153–

157.

63. Гонтаровська Н. Створення освітнього середовища як необхідна умова морального духовного розвитку особистості. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2005. № 5/6. С. 144–146.

64. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям. Київ ; Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2008. 278 с.

65. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.

66. Гончарова-Горянська М. Соціальна компетентність: поняття, зміст, шляхи формування в дослідженнях зарубіжних авторів. *Рідна школа*. 2004. № 7–8 . С. 71–74.

67. Гребенник Т. В. Керівництво громадянським вихованням студентської молоді : навч.-метод. посібник. Суми : Університетська книга, 2010. 188 с.

68. Грушевський М. С. Звідки пішло українство... Великий Українець. Київ, 1992. 90 с.

69. Дзюба І. Шевченкофобія в сучасній Україні. *Київ*. 2007. № 3. С. 2–23.

70. Дзяк Г. В., Перцева Т. О., Святенко Т. В. Педагогічні аспекти гуманітарного виховання у вищому навчальному закладі за роки незалежності (досвід Дніпропетровської державної медичної академії). *Медична освіта*. 2004. № 2. С. 17–23.

71. Дем'янюк Т. Громадянське виховання студентської молоді. *Нова пед. думка*. 1999. №1. С. 61–64.

72. Денисенко А. О. Організація моніторингу виховної системи вищих педагогічних навчальних закладів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків, 2008. 220 с.

73. Длугунович Н. А. Soft skills як необхідна складова підготовки ІТ-фахівців. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2014. № 6 (219). С. 239–242.

74. Долгопол О. Інноваційні методи і технології у вищій освіті України: сучасний аспект. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Вип. 194. С. 101–106.
75. Долинська Л. В. Психологія ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2008. 124 с.
76. Дубасенюк О. А. Теорія і практика професійної виховної діяльності педагога : монографія. Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. Житомир : ЖДТУ, 2005. 368 с.
77. Дубина М., Руденко Ю. Патріотичне виховання молоді. *Освіта України*. 2006. №8. С. 15.
78. Дурманенко О. Л. Виховна робота в університеті як чинник становлення особистості майбутнього фахівця. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки* / Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки. Луцьк, 2012. № 8. С. 59–62.
79. Дусавицький О. К. Розвивальне навчання теорія і практика. *Педагогічні інновації ідеї, реалії, перспективи* : зб. наук. пр. / ред. кол.: Л. І. Даниленко (гол.ред.) та ін. Київ : Логос, 2000. С. 6–123.
80. Духовно-культурні цінності виховання людини : монографія / Г. П. Шевченко та ін. Луганськ : Вид. «НОЛІДЖ», 2013. 332 с.
81. Дьоміна О. В. Про сутність поняття «громадянська позиція» в інформаційнодовідкових джерелах. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Сер.: Психолого-педагогічні науки*. Ніжин, 2012. № 1. С. 11–13.
82. Дьюї Дж. Моральні принципи в освіті / Дж. Дьюї; пер. з англ. М. Олійник. Львів : Літопис, 2001. 32 с.
83. Євтодюк А. В. Аксиологічні засади сучасної системи освіти України. *Педагогічний пошук*. 2014. № 2. С. 12–15.
84. Єжова О. О. Формування ціннісного ставлення до здоров'я в учнів професійнотехнічних навчальних закладів. Суми, 2011. 412 с.

85. Єрмаков І. Г. Виховання життєтворчості: моделі виховних систем. Харків : Вид. група «Основа», 2006. 224 с.
86. Жадько В. А. Мова як чинник формування світоглядно-ментальної мотивації діяльності людини (Порівняльний аналіз змісту іменників в українській та російській мовах). Запоріжжя : ЗДМУ, 2015. 194 с.
87. Жадько В. А, Бідзіля П. О. Про національно-патріотичне виховання студентської молоді. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції з питань патріотичного виховання молоді «Соціальний розвиток України та патріотичне виховання громадян», 18–19 жовтня 2012 р. Запоріжжя : Акцент, 2012. 546 с.
88. Жаровська О. П. Сучасні підходи до формування патріотизму у студентської молоді. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Шахов (гол.) та ін. Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2013. Вип. 40. С. 107–111.
89. Задворняк Л. С. Духовність української культури. *Збірник матеріалів регіональної наукової конференції «Виховання молоді на принципах християнської моралі»*. Вінниця, 2011. С. 91–94.
90. Задворняк Л. С. Моральна культура як філософська та психолого-педагогічна категорія. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. / редкол. : І. А. Зязюн (голова) та ін. Київ ; Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2014. Вип. 40. С. 247–252.
91. Задворняк Л. С. Основи формування громадянської позиції студентської молоді в процесі патріотичного виховання. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми, 2020. Вип. №10. С. 104 – 114.
92. Задворняк Л. С. Педагогічні умови ефективності морального виховання студентів. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень* : зб. наук. пр. / редкол. : Р. С. Гуревич (гол.) та ін. ; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського.

Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2014. . Вип. 3 (6). С. 479–482.

93. Задворняк Л. С. Позааудиторна робота як засіб формування громадянськості майбутніх учителів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. / редкол. : В. І. Шахов (гол.) та ін. Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2020. Вип. 64. С. 28–32.

94. Задворняк Л. С. Проблеми формування громадянської свідомості студентської молоді у процесі навчально-виховної діяльності. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень* : зб. наук. пр. / редкол. : Р. С. Гуревич (гол.) та ін. ; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2015. Вип. 4 (7). С. 455–458.

95. Задворняк Л. С. Роль духовно-моральних цінностей у формуванні активної громадянської позиції студентів. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* : зб. наук. пр. / гол. ред. Г. П. Шевченко ; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Сєвєродонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. Вип. 5(98). С. 92–102.

96. Задворняк Л. С. Роль релігії в житті українського козацтва. *Збірник матеріалів регіональної наукової конференції «Виховання молоді на принципах християнської моралі»*. Вінниця, 2012. С. 49–52.

97. Задворняк Л. С. Соціально-педагогічний потенціал ЗВО у становленні громадянської компетентності студентської молоді. *Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka: wydanie specjalne / kolegium redakcyjne* : W. Okulicz-Kozaryn, L. Nechaeva, K. Fedorova. Wydawca : Sp.z. o.o. «Diamond trading tour», 2020. S. 33–37.

98. Задворняк Л. С. Формування активної громадянської позиції студентської молоді в інформаційному просторі. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень* : зб. наук. пр. / редкол.: Р. С. Гуревич (гол.) та ін. ; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2020. Вип. 13 (16). С. 56–

59.

99. Задворняк Л. С. Формування громадянської культури студентів засобами мистецтва. *Проектування змісту і технологій художньо-графічної підготовки та художньо-творчої діяльності здобувачів вищої освіти (студентів) і молодих учених* : зб. наук. пр.. / С. Д. Цвілик (гол.) та ін. ; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця : ТОВ «Меркьюрі Поділля», 2020. Вип. 1. С. 33–36.

100. Зарванський В. М. Національний патріотизм і проблеми оновлення суспільства. *Питання соц.-політ. наук*. Київ, 1991. Вип. 82. С. 44–49.

101. Зимняя И. А. Педагогическая психология : учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений. Ростов н/Д : Феникс, 1997. 476 с.

102. Зубцова Ю. Є. Формування патріотичних якостей молодших школярів у взаємодії школи та сім'ї : автореф. дис. ... канд. пед. наук. : 13.00.07 «Теорія і методика виховання». Київ, 2012. 21 с.

103. Зябрева С. Виховання громадськості студентів професійно-технічних коледжів у позанавчальній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Східноукраїнський нац. ун-т імені В. Даля. Луганськ, 2010. 20 с.

104. Зязюн І. Аксіологічні ресурси педагогічної дії вчителя. Естетика і етика педагогічної дії : зб. наук, праць. Київ ; Полтава, 2011. С. 9–24.

105. Зязюн Л. Концептуально-методологічні підходи до процесу виховання в освітній системі України. *Вища освіта України*. 2009. № 2. С. 65–74.

106. Іванчук В. Педагогічне цілепокладання в системі громадянського виховання студентської молоді. *Вісн. Прикарпат. ун-ту*. Івано-Франківськ, 2000. Вип. 3. С. 63–70.

107. Іванчук В. Теоретико-методологічні основи формування громадянської культури учнівської та студентської молоді. *Джерела*. 1998. №3/4. С. 64–69.

108. Івашина Ю. Ю. Громадянське виховання в змісті, формах і методах

позаурочної роботи : метод. рек. *Педагогічний вісник*. 2001. №1/2. С. 62–63.

109. Івашковський В. Виховні засади розвитку особистості патріота України. *Рідна школа*. 2005. № 4. С. 36–38.

110. Ігнатенко П. Р. Аксіологія виховання: від термінології до постановки проблем. *Педагогіка і психологія*. 1997. №1. С. 118–123.

111. Інноваційні методи навчання у громадянській освіті / Величко В. В., Карпівіч Д. В., Карпівіч Є. Ф., Кирилюк Л. Г. Мн.: Медісонт, 2006. 241 с.

112. Історія світової та української культури : навчальний посібник / Греченко В. А., Чорний І. В., Кушнерук В. А., Режко В. А. Київ : Літера, 2000. 464 с.

113. Калюжна Т. Г. Педагогічна аксіологія в умовах модернізації професійнопедагогічної освіти : монографія Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. 128 с.

114. Капська А. Й. Виховання громадянина-патріота. *Соціалізація особистості* : зб. наук. ст. / НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1998. С. 4–21.

115. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання : навч. посіб. для студ. вищих пед. навч. закладів. 2-е вид., допов. і перероб. Київ : Вища шк., 2005. 344 с.

116. Кацинська Л. П. Виховний процес в сучасній школі : методичний посібник. Рівне, 1997. 159 с.

117. Кіндратець О. М. Громадянська активність як умова демократизації суспільства. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2009. Вип. 38. С. 118–125.

118. Клепко С. Ф. Філософія освіти в європейському контексті. Полтава: ПОППО, 2006. 328 с.

119. Коваленко В. Г. Стан та проблеми розвитку громадянського суспільства в Україні. *Вісник Донбаської національної академії будівництва та архітектури*. 2009. Вип. 3(77). С. 42–45.

120. Коваль В. Ю. Система позааудиторної діяльності студентів вищих навчальних закладів. *Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія «Педагогіка, психологія соціологія»*. 2009. №6. С. 19–23.

121. Коваль Г. В. Формування патріотизму – важливий чинник соціалізації молоді України на сучасному етапі політичного процесу : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Микол. держ. гум. унів. П. Могили. Миколаїв, 2007. 208 с.

122. Коваль К. О. Розвиток «soft skills» у студентів – один з важливих чинників працевлаштування. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2015. № 2. С. 162–167.

123. Ковальчук В. А. Системний підхід у дослідженні проблеми підготовки майбутніх учителів до роботи в умовах варіативності освітньо-виховних систем. *Професійна педагогічна освіта: системні дослідження* : монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. С. 279–296.

124. Козаченко О. Пошуки нових форм виховної роботи : [виховання студентської молоді]. *Освіта. Технікуми. Коледжі*. 2005. № 2. С. 70–72.

125. Козлов Д. О. Деякі аспекти моделювання процесу формування управлінської компетентності майбутніх викладачів вищої школи у процесі магістерської підготовки. *Евристична освіта у суспільстві нових соціальних та особистісних цінностей* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 13–14 листопада 2014 р. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014. С. 201–205.

126. Коломієць А. М., Коломієць Д. І. Психолого-педагогічні засади розвитку лідерських якостей учителів в освітньому середовищі початкової школи. *Лідер. Освіта. Суспільство. Щоквартальний науково-практичний журнал*. Харків : НТУ «ХП», 2019. № 1. С. 91–106.

127. Кондрашова Л. В. Методика підготовки будущего учителя к педагогическому взаимодействию с учащимися. Москва : Прометей, 1990. 160 с.

128. Коношевський О. Л. Зміст підготовки майбутніх учителів математики з мультимедійних технологій. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія,*

теорія, досвід, проблеми : зб. наук. пр. / редкол. : І. А. Зязюн (гол.) та ін. Київ ; Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2006. Вип. 11. С. 289–297.

129. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. *Шлях освіти*. 2000. №3. С. 7–13.

130. Коркішко О. Становлення патріотичного виховання в 19–20 ст.: (Історичний аспект). *Рідна школа*. 2004. № 2. С. 60–67.

131. Корнілова Л. Л. Інноваційні системи виховання майбутніх фахівців. Ще раз про метод. *Все для вчителя*. 2010. № 15. С. 23–28.

132. Корольчук В. І. Хмарні сервіси для виконання колективних проєктів у процесі підготовки майбутніх ІТ-фахівців: аналіз та критерії добору. *Нова педагогічна думка*. Т. 100. 2019. № 4. С. 46–51.

133. Косарева Н. І. Виховання громадянськості учнів на ідеях української державності. *Педагогіка і психологія*. 1996. №3. С. 130–136.

134. Косілова О. І. Політичні функції громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук. / КНУ ім. Т. Шевченка. Київ, 2007. 19 с.

135. Кострюков С. Загальнолюдські та національні культурні цінності: проблеми єдності. *Вища освіта України*. 2008. № 3. С. 75–83.

136. Кошолар О. Ф., Ігнатовська Р. В. Громадянське виховання учнівської молоді (історико-педагогічний аспект. Вінниця : ВДПУ, 2011. 142 с.

137. Красильников Ю. С. Патріотичне виховання військовослужбовців Збройних Сил України засобами української етнопедагогіки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Інститут вищої освіти Академії педагогічних наук України. Київ, 2002. 20 с.

138. Красовицький М. Ю. Виховання свідомих радянських громадян у загальноосвітній школі. *Український історичний журнал*. 1967. № 9. С. 124–129.

139. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції : підручник. Київ : Книга, 2005. 528 с.

140. Крижко В. В., Мамаєва І. О. Аксіологічний потенціал державного

управління освітою : навч. посібник. Київ : Освіта України, 2005. 218 с.

141. Крижко В. В., Мамаєва І. О. Антологія аксіологічної парадигми управління освітою : підручник. Київ : Освіта України, 2005. 440 с.

142. Кузь В. Нова освітня парадигма – нові освітні технології. *Педагогіка і психологія*. 2011. № 2. С. 28–35.

143. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень : курс лекцій. Тернопіль : Економічна думка, 2005. 124 с.

144. Кучерява О. Ю. Форми та види позааудиторної роботи з математики в педагогічному університеті. *Didactics of mathematics : Problems and Investigations*. 2009. № 31. С. 79–83.

145. Кучинська І. Прогресивні представники національної еліти про формування громадянської особистості (II пол. XIX ст.). *Українська л-ра у загальноосвітній школі* 2007. № 8. С. 53–54.

146. Лазаренко Н. І., Зубко В. С. Педагогічний потенціал фахової підготовки майбутніх психологів щодо формування готовності до професійної мобільності. *Сучасні інформаційні та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. Вінниця : ТОВ «Друк Плюс», 2020. Вип. 58. С. 137–145.

147. Левківський М. В. Історія педагогіки : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 220 с.

148. Литвинець Л. Патріотизм – основа духовного становлення громадянина : інформ. список л-ри / Нац. б-ка України для дітей; уклад.: Л. І. Литвинець ; ред.: Н. М. Скоморовська. Київ, 2005. 12 с.

149. Лозинський Е. П. Організація учнівського колективу. *Позакласний час*. 2006. № 15/16. С. 67.

150. Лук'янова Л. Б. Концепція розвитку освіти дорослих в Україні. Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2011. 24 с.

151. Мазаракі А. Навчання і виховання – органічно єдиний процес. *Вища школа*. 2004. № 5/6. С. 3–30.

152. Макаренко А. С. Методика виховної роботи. Київ : Радянська

школа, 1990. 366 с.

153. Макаренко А. С. Мої педагогічні погляди. Твори у 7-ми томах. Київ : Радянська школа, 1953. Т. 4. С. 149–164.

154. Максименко С. Д. Загальна психологія. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 272 с.

155. Марчук М. . Ціннісні потенції знання. Чернівці : Рута, 2001. 319 с.

156. Мар'яненко Л., Поклад І. Гуманістичний підхід у розгляді психологічних феноменів: Особистість, міжособистісна взаємодія, Гуманістичне навчання. *Психологія: теорія і практика*. 2019. Вип. 1 (3). С. 127–137.

157. Маслай Г. С. Виховуємо Громадянина. *Пед. пошук*. 2000. №2. С. 15–17.

158. Маслоу Абрахам Г. Мотивация и личность / пер. з англ. Татилбаевой А. М. СПб. : Евразия, 2001. 478 с.

159. Мацейків Т. І. Етнокультурна спрямованість змісту шкільної освіти. Чернівці. 2003. Вип. 78. 32 с.

160. Медвідь Л. А. Історія національної освіти та педагогічної думки в Україні. Київ : Вікар, 2003. 180 с.

161. Мірошніченко В. І. Виховні можливості військових традицій. *Ціннісні пріоритети освіти у XXI столітті: орієнтири та напрями сучасної освіти* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. Луганськ : Альма-матер, 2005. Ч. 3. С.195–200.

162. Мірошніченко В. І. Генеза патріотичного виховання в період становлення української нації. *Вісник Черкаського університету. Серія : Педагогічні науки*. Черкаси, 2009. Вип. 149. С. 72–76.

163. Модернізація системи вищої освіти : соціальна цінність і вартість для України : монографія / за ред. В. Кременя. Київ : Пед. думка, 2007. 257 с.

164. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посібник. 3-тє вид. доп. Київ, 2001. 608 с.

165. Мороз Л., Воронкова Б. До концепції морального виховання молоді.

Вища освіта України. 2004. № 4. С. 94–100.

166. Московчук О. С. Використання виховного потенціалу студентського самоврядування у формуванні соціальної компетентності студентів. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень* : зб. наук. пр. / редкол. Р. С. Гуревич (гол.) та ін. ; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2017. Вип. 7 (10). С. 163–166.

167. Муравйова І. О., Мар'янюк Я. Г. Soft skills у сучасних реаліях української. *Інноваційна педагогіка*. 2021. Вип. 32. Т. 1. С. 108–112.

168. Муравйова І., Целікова А. Креативна педагогіка, як інноваційна галузь розвитку креативності учня. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 70. С. 135–139.

169. Набока Л. В. Національно-патріотичне виховання учнівської молоді. *Виховна робота в школі*. 2007. № 9. С. 27–29.

170. Невмержицький О. Реалії виховної роботи в сучасному вищому навчальному закладі у світлі Болонського процесу. *Освіта*. 2004. № 31. С. 2.

171. Нісімчук А. С., Падалка О. С., Шпак О. Т. Сучасні педагогічні технології. Київ, 2000. 200с.

172. Новаченко Т. В. Синергетический подход в воспитании и образовании. *Міжнародне співробітництво та університетська освіта* : матеріали міжнародної наук. конфер. Миколаїв, 2003. С. 127–130.

173. Овчаренко Г. Е. Позанавчальна діяльність студентів у вищих навчальних закладах : сутнісні характеристики, структура та особливості. *Освіта Донбасу*. 2008. № 5–6 (130–131). С. 35–38.

174. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку. Київ : Знання України, 2003. 450 с.

175. Одарченко В. І. Виховання національної гідності у студентської молоді засобами українського народного мистецтва : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Харківський національний педагогічний університет ім. Г. Сковороди. Харків, 2010. 21 с.

176. Олейникова О. Д. Образовательные ценности и ценностная инверсия в культуре. *Философия образования для XXI века*. 2001. № 1. С. 69–79.

177. Олійник О. Шляхи формування національної свідомості у майбутніх учителів. *Рідна школа*. 2004. № 7/8. С. 29–31.

178. Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів: методичні рекомендації до впровадження у загальноосвітніх навчальних закладах. Харків : Харківська академія неперервної освіти, 2012. 128 с.

179. Остапенко Н. М. Місце моделювання як методу навчання в педагогічному проектуванні. *Українська мова та література в школі*. 2004. № 6. С. 41–46.

180. Остапчук О. Є. Синергетичний потенціал авторського проектування педагогічних систем. *Педагогіка і психологія*. 2008. № 2. С. 86–100.

181. Острянюк М. М. Формування активної громадянської позиції студентів – майбутніх педагогів. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки* / Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка ; голов. ред. М. О. Носко. Чернігів, 2009. Вип. 74, т. 2. С. 62–65.

182. Пантюк Т. Громадянська освіта та виховання як необхідні складові загальної культури особистості. *Молодь і ринок*. 2007. №8. С. 65– 68.

183. Педагогічний словник / за ред. дійсного члена АПН України Ярмаченка М. Д. Київ : Педагогічна думка, 2001. 516 с.

184. Пекач К. Виховання громадянської відповідальності учнів у системі виховної роботи ліцею : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Східноукраїнський нац. ун-т імені В. Даля. Київ, 2017. 20 с.

185. Пелех Л. Р. Формування особистості майбутнього вчителя у системі масових виховних заходів вищого навчального закладу : автореф. дис. ... канд. пед. наук. : 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти». Київ, 2001. 20 с.

186. Петронговський Р. Р. Формування патріотизму старшокласників у позанавчальній виховній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання». Київ, 2002. 21 с.

187. Підготовка майбутніх учителів в освітньо-інформаційному середовищі закладів вищої освіти засобами інформаційно-комунікаційних технологій : монографія / Р. С. Гуревич та ін. ; за ред. Р. С. Гуревича. – Вінниця : ТОВ Фірма «Планер», 2019. 564 с.

188. Піддячий М. І. Освіта і наука України у вимірі громадянських суспільств: соціально-професійна орієнтація. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2016. Вип. 3–4 (48–49). С. 59–65.

189. Підлісний М. М. Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення : монографія. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2020. 164 с.

190. Підлісний М. М., Шубін В. І. Цінності та буття особистості : монографія. Дніпропетровськ : ДДФА, 2005. 128 с.

191. Плахтєєва В. Формування громадянської свідомості майбутніх учителів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2008. 22 с.

192. Подольская Е. А. Ценностные ориентации и проблема активности личности. Харьков : Основа при ХГУ, 1991. 164 с.

193. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні : метод. посіб. / Жадан І., Кисельов С., Кисельова О., Рябов С. Київ : Тандем, 2004. 80 с.

194. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. Київ, 2005. № 23. С. 18–24.

195. Пометун О., Пироженко Л. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. Київ : Видавництво А.С.К., 2004.

196. Поплужний В. Л. Громадянськість і вікові аспекти її розвитку. *Рідна школа*. 1994. №11. С. 32–34.

197. Порев С. М. Університет і наука. Епістемологія, методологія і педагогіка виробництва знань : монографія. Київ : Хімджест, 2012. 384 с.
198. Постовий В. Г. Історична основа громадянського виховання. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : наук.-метод. зб. / Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2001. Вип. 11. С. 140–144.
199. Програма виховання студента «Фахівець, громадянин, патріот» / Давидова О. П. та ін. НУБіП. Київ : «Ай Си Ес-Актив, 2016. 74 с.
200. Програма ЄС «Європа для громадян (2007-2013)». URL: <http://europa.eu/scadplus/leg/en/lvb/129015.htm>
201. Психологія : навч. посіб. / Винославська О. В. та ін.; за наук. ред. О. В. Винославської. 2-е вид., перероб. та доп. Київ : Фірма «ІНКОС», 2009. 390 с.
202. Рашидов С. Виховання у студентської молоді цінностей громадянського суспільства : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Східноукраїнський нац. ун-т імені В. Даля. Луганськ, 2013. 40 с.
203. Решетняк В. Ф. Сутнісна визначеність деяких аспектів патріотичного виховання. *Виховання національної свідомості особистості* : метод. рек. / за ред. Д. О. Тхоржевського. Глухів, 2001. С. 20–24.
204. Рзаєв П. А. «Наукові підходи до визначення змісту терміну «громадянське суспільство». *Молодий вчений*. 2014 (червень). № 6 (09). С. 186–189.
205. Рішення Колегії МОН України «Про затвердження Концепції національного виховання студентської молоді» від 25.06.09 року. Протокол №7/2-4. URL: http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/4310/
206. Роговий О., Іванюк М., Шпак-Мельник В. Подільськими шляхами Богдана Хмельницького (Програма козацького виховання). Вінниця : ПП Балюк, 2012. 120 с.
207. Роджерс К. Клиент-центрированная психотерапия / пер. с англ. Т. Рожковой, Ю. Овчинниковой, Г. Пимочкиной. Москва : Апрель Пресс,

Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. 512 с. (Серия «Психологическая коллекция»).

208. Романенко М. І. Освіта як об'єкт соціально-філософського аналізу. Дніпропетровськ : Вид-во «Промінь», 1998. 132 с.

209. Романів Т. Засади формування активної громадянської позиції молоді. *Молодіжна політика: проблеми та перспективи* : зб. матер. VI міжнар. наук.-практ. конф., 15–16 травня 2009 р., Дрогобич / наук. ред. С. А. Щудло. Дрогобич : ДДПУ, 2009. С. 92–94.

210. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. Москва : Педагогика, 1973. 424 с.

211. Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання. Київ : Видаництво імені Олени Теліги, 2003. 328 с.

212. Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 2 кн. Кн. 1 / за ред. Є. І. Коваленко. Київ : Либідь, 1997. 272 с.

213. Савотіна Н. А. Громадянське виховання: традиції й сучасні вимоги. *Педагогіка*, 2002. № 4. 243 с.

214. Савченко С. В. Науково-теоретичні засади соціалізації студентської молоді в позанавчальній діяльності в умовах регіонального освітнього простору : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2004. 455 с.

215. Селиванова Н. Л. Воспитательная система и воспитательное пространство – эффективные механизмы воспитания личности. *Стратегия воспитания в образовательной системе России: подходы и проблемы* / под ред. проф. И. О. Зимней. Москва : Агентство «Издательский сервис», 2004. С. 242–259.

216. Середа І. В. Організаційно-педагогічні умови активізації процесу самовиховання студентів гуманітарних факультетів університету : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання». Херсон, 2005. 21 с.

217. Сисоєва С. О., Соколова І. В. Нариси з історії розвитку педагогічної думки : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2003.

308 с.

218. Сігова А. Г. Педагогічні умови формування громадянської позиції студентської молоді : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Східноукраїнський нац. ун-т імені В. Даля. Луганськ, 2008. 20 с.

219. Сірополко С. О. Історія освіти в Україні. 2-е вид. Львів : Афіша, 2001. 664 с.

220. Скрипник Н. С. Форми та методи реалізації педагогічного супроводу формування суб'єктної позиції студентів ВТНЗ. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2016. Вип. 50. С. 440–447.

221. Скульський Р. П. Особливості виховної роботи в національному вищому навчальному закладі. *Проблеми освіти* : науково-методичний збірник / ред. кол. : М. З. Згуровський (гол. ред.) [та ін.]. Київ : ІЗМН, 1997. С. 97–101.

222. Сластенин В. А. Педагогическое образование: вызовы XXI века. Москва : МПГУ, 2010. 68 с.

223. Сластенин В. А., Исаев И. Ф., Шиянов Е. Н. Педагогика : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / под ред. В. А. Сластенина. Москва : Издательский центр «Академия», 2013. 576 с.

224. Слєпкань З. І. Наукові засади педагогічного процесу у вищій школі : навч. посіб. Київ : Вища шк., 2005. 239 с.

225. Современная украинская энциклопедия. Т. 5 Харьков : Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2004. 416 с.

226. Соколова І. В. Характеристика системи виховної роботи у сучасному вищому закладі освіти. *Сучасна вища школа: психолого-педагогічний аспект* : монографія / АПН України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. Київ, 1999. С. 299–331.

227. Соловей М. І., Спіцин Є. С., Кудіна В. В. Методологія та технологія науково-педагогічних досліджень : посібник для студентів вищих навчальних

закладі. вид. 2-ге переробл. і доп. Київ : Ленвіт, 2009. 192 с.

228. Сметанський М. І. Змістові характеристики виховання як педагогічної категорії. *Шлях освіти*. 2005. №3. С. 5–9.

229. Снігур Л. А. Психологія становлення громадянської особистості : автор. дис. ... д-ра. псих. Наук : 19.00.07. Київ, 2005. 32 с.

230. Старовойт Л. В. Художньо-творчий підхід до трудового виховання школярів у контексті соціальних сподівань. *Творча особистість вчителя: проблеми теорії і практики* : зб. наук. пр. Київ : НПУ, 2001. Вип. 6. С. 215–221.

231. Сташко Ж. Система громадянського виховання в школі. Київ : Вид. дім. «Шкіл. світ» ; Вид. Л. Галіцина, 2006. 128 с.

232. Стельмахович М. И. Народная педагогика. Київ : Рад. шк., 1985. 312 с.

233. Стоян А. Н. Организация досуга студенческой молодежи. Київ : Вища школа, 1984. 41 с.

234. Ступарик Б. Громадянське виховання сучасної молоді. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Педагогіка*. Івано-Франківськ : Плай, 2000. Вип. III. С. 3–14.

235. Сухомлинська О. Програма національного виховання в умовах освітніх модернізаційних змін. *Шлях освіти*. 2010. № 4. С. 4–8.

236. Сухомлинский В. А. О воспитании. Москва : Полиздат, 1982. С.83–87.

237. Сухомлинський В. О. Народження громадянина : вибрані твори у 5 т. Київ : Рад. школа, 1976. Т. 3. С. 283–567.

238. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Вибрані пед. твори в 5 т. Київ : Радянська школа, 1976. Т. 1. 654 с.

239. Тарасенко В. Про стан громадянськості українського. *Українське суспільство 1992 – 2013. Стан та динаміка змін* : соц. монітор. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2013. С. 69.

240. Тарас Шевченко: Поет. Філософ. Мудрець (До 200-ліття з дня народження). Запоріжжя : ЗДМУ, 2014. 248 с.

241. Теоретичні засади виховання національної самосвідомості : навч. посіб. / Р. О. Захарченко та ін. ; Ін-т змісту і методів навчання. Київ, 1998. 150 с.

242. Тимченко С. М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні : монографія. Запоріжжя : Юридичний інститут МВС України, 2002. 193 с.

243. Ткаченко В. Патріотизм. *Енциклопедія освіти* / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 633–634.

244. Ткачова Н. О. Аксіологічний підхід до організації педагогічного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі. Луганськ : ЛНПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2006. 300 с.

245. Тюптя Л. Т. Формирование умений организаторской деятельности У будущих учителей : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 1979. 24 с.

246. Тюска В. Б. Технологія організації клубної діяльності як важливої складової професійної підготовки майбутнього вчителя. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Психологія і педагогіка*. 2013. Вип. 24. С. 118–126.

247. Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні. *Вибрані педагогічні твори* : у 2 т. Київ, 1993. Т. 1 : Теоретичні проблеми педагогіки. С. 43–103.

248. Філіпчук Г. Г. Національна освіта: особистість і суспільство : зб. наук. пр. / літ. ред. В. Джуран. Чернівці : Зелена Буковина, 2013. 843 с.

249. Філософія освіти : навч. посіб. / заг. ред. В. Андрущенко, І. Предборської. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 329 с.

250. Філософія освіти: хрестоматія / укл. В. В. Огнев'юк. Київ : Київський університет ім. Б. Грінченка, 2007. 347 с.

251. Формування української ідентичності в умовах сучасних викликів: теоретичні і політичні аспекти : монографія / В. П. Трощинський,

В. А. Скуратівський, Н. П. Ярош та ін. ; за заг. ред. В. П. Трощинського. Київ : НАДУ, 2018. 256 с.

252. Франко І. Я. URL: http://na-skryzhalyah.blogspot.com/2018/01/blog-post_6.html.

253. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2006. 352 с.

254. Холковська І. Л. Методика виховної роботи : практикум. Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2016. 219 с.

255. Хоменко А. Парадигма виховання як базовий методологічний конструкт педагогічної науки. *Педагогічні науки*. 2014. №61–62. С. 24–33.

256. Хомич Л. О. Наскрізнi цінності у змісті навчання і виховання майбутніх педагогів. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/5765/>

257. Хохлов И. Наднациональность в политике Европейского Союза. – Москва : Международные отношения, 2007. 160 с.

258. Хріпко С. Аксіологія освіти як таїна покликання і духовна сутність вартості буття. *Філософія освіти*. 2010. № 1/2. С. 252–270.

259. Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / упоряд. О. М. Павліченко ; за заг. ред. О. В. Сухомлинської. Київ, 1997. 224 с.

260. Чалий О. В. Синергетичні принципи освіти та науки. Київ : Знання, 2000. 253 с.

261. Чижевський Б. Г. Актуальні проблеми побудови системи виховання в умовах державотворення. *Педагогіка і психологія*, 1997. №1. С. 111–118.

262. Чорна К. Національна ідея як фактор становлення патріотизму у дітей та молоді. *Шлях освіти*. 2008. № 3. С. 5–11.

263. Шашенко С. В. Соціальне становлення студентської молоді у позааудиторний час у вищих навчальних закладах : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2004. 24 с.

264. Шевнюк О. Л. Зміст культурологічної освіти майбутнього вчителя. *Творча особистість учителя з проблеми теорії і практики* : зб. наук. праць. Київ : НПУ, 2002. Вип. 7. С. 169–177.

265. Шевнюк О. Культурологічна освіта майбутнього вчителя: теорія і практика : монографія. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2003. 232 с.
266. Шестопалюк О. В. Громадянське виховання майбутніх учителів: теоретичні і методичні елементи : монографія. Вінниця : Видавництво «Консоль», 2008. 260 с.
267. Шпак-Мельник В. В. Джерело духовності та здоров'я. Вінниця : ФОП Праведна О. В., 2012. 44 с.
268. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редколегія : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 1. 672 с.
269. Яблонський В. М. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку : аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2018. 128 с.
270. Яремчук Н. Я. Підготовка студентів класичного університету до виховної діяльності у загальноосвітній школі : дис. канд. ... пед. наук : 13.00.04. Вінниця, 2007. 189 с.
271. Яців Я. М. Національно-патріотичне виховання учнівської молоді у позаурочний час на західноукраїнських землях (1919–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2005. 20 с.
272. Adler A. Socialinterest a challenge to mankind. New York : Capricorn Books, 1964. 313 p.
273. Bellamy L. The «Right to Have Rights»: Citizenship Practice and the Political Constitution of the European Union. *University of Sussex Working Papers*. 2001. P. 68.
274. Citizenship of the Union and Nationality of Member States. *Legal issues of the Maastricht treaty*. L. etc., 1994. P. 374.
275. Eurobarometer. Public opinion in the European Union, Autumn. URL: 2003//http://europa.eu.int/comm/public_opinion/archives/eb/eb60.
276. Habermas J. Citizenship and National Identity: Some Reflections on the

Future of Europe. *Praxis International*. 1995. 12, №1. P. 15.

277. Kelli G. A. The psychology of personal constructs. New York : Norton, 1995. Vol.1. 187 p.

278. Robles M. M. Executive Perceptions of the Top 10 soft skills needed in today's workplace. *Business Communication Quarterly*. 2012. № 75 (4). P. 453–465.

279. Rokeach M. The nature of human values. New York : Free Press, 1973. 341 p.

280. Shore C., Black A. Citizens Europe and the Constructions of European Identity. *The Anthropology of Europe. Identities and Boundaries in Question*. Oxford, 1994. P. 298.

281. Smith A. D. National Identity. L., 1991. P. 14.

ДОДАТКИ

Додаток А

«Ціннісні орієнтації» (методика М. Рокича)

М. Рокич розрізняє два класи цінностей:

термінальні – переконання в тому, що кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути;

інструментальні – переконання в тому, що якийсь образ дій або властивість особистості є кращим в будь-якій ситуації.

Цей поділ відповідає традиційному поділу на цінності-цілі і цінності-засоби.

Респонденту пропонуються два списки цінностей (по 18 у кожному) або на аркушах паперу в алфавітному порядку, або на картках. У списках респондент присвоює кожній цінності ранговий номер, а картки розкладає за порядком значимості. Остання форма подачі матеріалу дає більш надійні результати. Спочатку пропонується набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей.

Інструкція

«Зараз вам буде запропоновано набір із 18 карток з позначенням цінностей. Ваше завдання – розкласти їх у порядку значущості для вас. Кожна цінність написана на окремій картці. Уважно вивчіть картки і, вибравши ту, яка для вас найбільш значуща, помістіть її на перше місце. Потім виберіть другу за значимістю цінність і помістіть її слідом за першою. Потім виконайте те ж з усіма іншими картками. Найменш важлива залишиться останньою і займе 18 місце. Робіть це не поспішаючи, вдумливо. Якщо в процесі роботи ви зміните свою думку, то можете виправити свої відповіді, помінявши картки місцями. Кінцевий результат повинен відображати вашу справжню позицію».

Список А (термінальні цінності):

- активне діяльне життя (повнота та емоційна насиченість життя);
- життєва мудрість (зрілість суджень та здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом);
- здоров'я (фізичне і психічне);
- цікава робота;
- краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і в мистецтві);
- любов (духовна і фізична близькість з коханою людиною);
- матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів);
- наявність хороших і вірних друзів;
- суспільне покликання (повага оточуючих, колективу, товаришів по роботі);
- пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток);

- продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил та здібностей);
- розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне вдосконалення);
- розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків);
- свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках);
- щасливе сімейне життя;
- щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому);
- творчість (можливість творчої діяльності);
- впевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів).

Список Б (інструментальні цінності):

- акуратність (охайність), вміння тримати в порядку речі, порядок у справах;
- вихованість (хороші манери);
- високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання);
- життєрадісність (почуття гумору);
- старанність (дисциплінованість);
- незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче);
- непримиренність до недоліків у собі та інших;
- освіченість (широта знань, висока загальна культура);
- відповідальність (почуття обов'язку, вміння тримати своє слово);
- раціоналізм (вміння тверезо і логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення);
- самоконтроль (стриманість, самодисципліна);
- сміливість у відстоювання своєї думки, поглядів;
- тверда воля (уміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами);
- терпимість (до поглядів і думок інших, уміння прощати іншим їхні помилки);
- широта поглядів (вміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички);
- чесність (правдивість, щирість);
- ефективність у справах (працьовитість, продуктивність в роботі);
- чуйність (дбайливість).

Після основної серії можна попросити випробуваного ранжувати картки, відповідаючи на наступні питання:

1. У якому порядку і в якій мірі (у відсотках) реалізовані дані цінності у вашому житті?
2. Як би ви розташували ці цінності, якби стали таким, яким мріяли?

3. Як, на ваш погляд, це зробила б людина, яка досконала в усіх відношеннях?

4. Як зробили б це, на вашу думку, більшість людей?

5. Як це зробили б ви 5 або 10 років тому?

6. Як це зробили б ви через 5 або 10 років?

7. Як ранжували б картки близькі вам люди?

Аналізуючи ієрархію цінностей, слід звернути увагу на їх угруповання випробуванням в змістовні блоки по різних підставах. Так, наприклад, виділяються «конкретні» і «абстрактні» цінності, цінності професійної самореалізації та особистого життя і т. ін. Інструментальні цінності можуть групуватися в етичні цінності, цінності спілкування, цінності справи; індивідуалістичні і конформістські цінності, альтруїстичні цінності; цінності самоствердження і цінності прийняття інших і т. ін. Це далеко не всі можливості суб'єктивного структурування системи ціннісних орієнтацій. Психолог повинен спробувати вловити індивідуальну закономірність. Якщо не вдається виявити жодної закономірності, можна припустити не сформованість у респондента системи цінностей.

Джерело: Rokeach M. The nature of human values. N. Y. : Free Press, 1973. 341 p.

Методика вивчення мотивів навчальної діяльності
А. Реана, В. Якуніна (в модифікації Н. Бадмасвої)

Інструкція. Необхідно оцінити наведені нижче мотиви щодо значущості за семибальною шкалою. Під час цього вважається, що сім балів відповідає максимальній значущості мотиву, а один бал – мінімальній.

Список мотивів:

1. Стати висококваліфікованим фахівцем.
2. Одержати диплом.
3. Успішно продовжити навчання на наступних курсах.
4. Робити добрі справи.
5. Постійно одержувати стипендію.
6. Придбати глибокі та міцні знання.
7. Бути постійно готовим до чергових занять.
8. Не запускати предмети навчального циклу.
9. Уміти співчувати та допомагати іншим людям.
10. Забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності.
11. Бути ввічливим.
12. Досягти поваги викладачів.
13. Бути прикладом для однокурсників.
14. Домогтися схвалення батьків та оточуючих.
15. Допомогти другу, якщо він потрапив у біду.
16. Одержати інтелектуальне задоволення.

Опрацювання результатів. Необхідно підрахувати середнє арифметичне значення всіх мотивів і визначити середнє стандартне відхилення. Додатковою перевагою цієї методики є те, що вона дає можливість використовувати одержані результати під час різних кількісних процедурах аналізу даних.

Методика «Діагностика спрямованості особистості» (В. Смекал, М. Кучера)

В основі методики Смекала - Кучера лежить дещо змінена орієнтовна анкета Б. Баса. Методика Смекала - Кучера заснована на словесних реакціях випробуваного в передбачуваних ситуаціях, пов'язаних з роботою, або участю в них інших людей. Відповіді випробуваного залежать від того, яким видам задоволення і винагороди він віддає перевагу.

Призначення дослідження – визначення спрямованості людини: особистісної (на себе), ділової (на завдання) і колективістської (на взаємодію).

Процедура дослідження

На кожен пункт анкети можливі 3 відповіді, позначені літерами А, В, С. З відповідей на кожен пункт виберіть ту, яка найкраще виражає вашу точку зору, яка для вас найбільш цінна, або найбільше відповідає правді. Букву вашої відповіді напишіть в листі відповідей проти номера питання в стовпчику «Найбільше». Потім з відповідей на це ж питання виберіть ту, яка надалі стоїть від вашої точки зору, найменш цінна для вас, або найменше відповідна правді. Відповідну букву напишіть проти номера питання, але в рубриці «Найменше». Для кожного питання використовуйте тільки дві літери, відповіді, що залишилися, не записуйте ніде. Над питаннями не думайте занадто довго: перший вибір самий правильний.

Виконуйте завдання якомога точніше. Пам'ятайте, що правильних чи неправильних відповідей не буває, нам важливо знати вашу особисту думку.

Текст анкети

1. Найбільше задоволення в житті дає ...
 - А) оцінка іншими результатів роботи.
 - В) усвідомлення того, що робота виконана добре.
 - С) усвідомлення того, що знаходишся серед друзів.
2. Якби я грав у футбол (баскетбол), то хотів би бути ...
 - А) тренером, який розробляє тактику гри.
 - В) відомим гравцем.
 - С) обраний капітаном команди.
3. Кращими вчителями є ті, які ...
 - А) мають індивідуальний підхід.
 - В) захоплені своїм предметом і викликають інтерес до нього.
 - С) створюють в колективі атмосферу, в якій ніхто не боїться висловити свою думку.
4. Учні оцінюють як найгірших, тих вчителів, які ...
 - А) не приховують, що деякі люди несимпатичні.
 - В) викликають в усіх дух суперництва.
 - С) створюють враження, що предмет, який вони викладають, їх не

цікавить.

5. Я радію, коли мої друзі...

А) допомагають іншим, коли для цього випадає нагода.

В) завжди вірні і надійні.

С) інтелігентні і в них різнобічні інтереси.

6. Кращими друзями вважаю тих,...

А) з якими добре складаються взаємовідносини.

В) які можуть більше ніж я.

С) на яких можна покластися.

7. Я хотів би, щоб про мене говорили, як про людину, яка ...

А) досягла життєвого успіху.

В) може по-справжньому любити.

С) відрізняється дружелюбністю і доброзичливістю.

8. Якби я міг вибрати, я хотів би бути ...

А) науковим працівником.

В) начальником відділу.

С) досвідченим пілотом.

9. Коли я був дитиною, я любив ...

А) гратися з друзями.

В) успіхи в справах.

С) коли мене хвалили.

10. Найбільше мені не подобається, коли я ...

А) зустрічаю перешкоди при виконанні покладеного на мене завдання.

В) коли в колективі погіршуються товариські стосунки.

С) коли мене критикує начальник.

11. Основна роль шкіл повинна полягати в ...

А) підготовці учнів до роботи за спеціальністю.

В) розвитку індивідуальних здібностей і самостійності.

С) вихованні в учнів якостей, завдяки яким вони могли б вживатися з людьми.

12. Мені не подобаються заклади, в яких ...

А) склалася недемократична система.

В) людина втрачає свою індивідуальність в загальній масі.

С) неможливе виявлення власної ініціативи.

13. Якби в мене було більше вільного часу, я б використовував його ...

А) для спілкування з друзями.

В) для улюблених справ і самоосвіти.

С) для безпечного відпочинку.

14. Мені здається, що я здатний на багато що, коли ...

А) працюю з симпатичними людьми.

В) маю роботу, яка мене задовольняє.

С) мої зусилля достатньо винагороджені.

15. Я люблю, коли ...

А) інші цінують мене.

- В) відчуваю задоволення від виконаної роботи.
 - С) приємно проводжу час із друзями.
16. Якби про мене писали в газетах, мені б хотілося, щоб ...
- А) відмітили роботу, яку я виконав.
 - В) похвалили мене за мою роботу.
 - С) повідомили про те, що мене вибрали в актив класу.
17. Я навчався б краще, якби викладач ...
- А) мав би до мене індивідуальний підхід.
 - В) стимулював би мене до більш інтенсивної праці.
 - С) проводив дискусію з питань, які розглядаються.
18. Немає нічого гіршого, ніж ...
- А) образа особистої гідності.
 - В) неуспіх при виконанні важливого завдання.
 - С) втрата друзів.
19. Понад усе я ціную ...
- А) особистий успіх.
 - В) спільну роботу.
 - С) практичні результати.
20. Дуже мало людей, які...
- А) дійсно радіють виконаній роботі.
 - В) із задоволенням працюють у колективі.
 - С) виконують роботу по-справжньому добре.
21. Я не виношу ...
- А) сварок і суперечок.
 - В) заперечення всього нового.
 - С) людей, котрі ставлять себе вище за інших.
22. Я хотів би ...
- А) щоб оточуючі вважали мене своїм другом.
 - В) допомагати іншим у спільній роботі.
 - С) викликати захоплення в інших.
23. Я захоплююсь начальством, коли воно ...
- А) вимогливе.
 - В) користується авторитетом.
 - С) доступне.
24. На роботі я хотів би ...
- А) щоб рішення приймалися колективно.
 - В) самостійно працювати над вирішенням проблеми.
 - С) щоб начальник визнавав мої позитивні якості.
25. Я хотів би прочитати книжку ...
- А) про мистецтво жити з людьми.
 - В) про життя видатної людини.
 - С) типу «Зроби сам».
26. Якби в мене були музичні здібності, я хотів би бути ...
- А) диригентом.

- В) солістом.
 С) композитором.
 27. Вільний час із найбільшим задоволенням проводжу ...
 А) дивлячись детективний фільм.
 В) в розвагах із друзями.
 С) займаючись своїм захопленням (хобі).
 28. За умови однакового виграшу я б із задоволенням ...
 А) придумав цікавий конкурс.
 В) виграв у конкурсі.
 С) організував конкурс і керував ним.
 29. Для мене найважливіше знати ...
 А) що я хочу зробити.
 В) як досягти мети.
 С) як залучити інших до досягнення своєї мети.
 30. Людина повинна поводити себе так, щоб ...
 А) інші люди були задоволені нею.
 В) виконати насамперед своє завдання.
 С) за її працю не потрібно її ганьбити.

Ключ до опитувальника Смекала-Кучера

НС			НВ			НЗ		
А	В	З	З	З	А	В	А	В
В	В	З	З	А	А	А	З	В
А	З	В	З	А	З	В	В	А
А	З	З	В	А	А	З	В	В
В	А	В	А	З	А	З	В	З
З	В	В	А	З	А	В	А	З
А	А	А	З	З	В	В	В	З
З	А	В	В	З	З	А	В	А
З	А	А	А	В	З	В	З	В
З	З	З	В	В	А	А	А	В

Обробка результатів. Якщо зазначена в ключі буква занесена в рубрику «Найбільше» (форма 5а), то випробуваному ставиться знак «+» по даному виду спрямованості: якщо - «Найменше», то йому ставиться знак «-». Потім підраховують кількість голосів, яке записують до відповідних стовпці підсумкової таблиці (форма 5б). Так само підраховується кількість мінусів. Далі кількість плюсів підсумовується з кількістю мінусів (з урахуванням знака!). Отриманий результат записується в підсумкову таблицю в рядок «Сума». Нарешті, до отриманого числа додається 30 (знову з урахуванням знака!). Цей показник і характеризує рівень вираженості даного виду спрямованості. Загальна сума всіх балів за трьома видами спрямованості повинна дорівнювати 90.

БЛАНК ВІДПОВІДЕЙ

№	найбільше	Менше всього		№	найбільше	Менше всього		№	найбільше	Менше всього
1.				11.				21.		
2.				12.				22.		
3.				13.				23.		
4.				14.				24.		
5.				15.				25.		
6.				16.				26.		
7.				17.				27.		
8.				18.				28.		
9.				19.				29.		
10.				20.				30.		

Методика «Діагностика моральної мотивації» Г.В. Слєпухіна*Інструкція*

На кожне запропоноване вам запитання є декілька варіантів відповідей.

Оберіть той, який найбільш характерний для вашої поведінки.

Судження:

1. Якщо хтось плаче, то я ...

А. Намагаюсь йому допомогти.

Б. Думаю про те, що могло статись.

В. Не звертаю уваги.

2. Я з товаришем граю в теніс, до нас підходить хлопчик років 6-7 і каже, що у нього нема такої гри.

А. Я скажу йому, щоб не докучав.

Б. Відповім, що не можу йому допомогти.

В. Скажу, щоб він попросив батьків купити йому таку гру.

Г. Пообіцяю, що він може прийти з товаришем і пограти.

3. Якщо хтось в компанії засмутився тому що програв у гру...

А. Я не зверну уваги.

Б. Скажу, що він розмазня.

В. Поясню, що нема нічого страшного.

Г. Скажу, що потрібно навчитись краще грати у цю гру.

4. Якщо мій однокласник на мене образився, то я

А. Подумаю про його почуття і про те, що я можу зробити в даній ситуації.

Б. Ображусь у відповідь.

В. Доведу, що він неправий.

Інтерпретація

Позитивні відповіді: 1 А, 2 Г, 3 В, 4 А.

Підраховується сума позитивних відповідей:

4 бали – високий рівень

2-3 бали – середній рівень

0-1 бали – низький рівень.

Методика «Діагностика рівня морально-етичної відповідальності особистості» (І. Г. Тимошук)

Опитувальник містить 30 тверджень, на які досліджуваний відповідає «так» або «ні». За результатами даного опитувальника виявляється загальний рівень сформованості морально-етичної відповідальності особистості.

1. Мені здається, що любов у сучасному світі втратила свою цінність.
2. Я думаю, що інтуїтивно оцінити аморальність людського вчинку не може ніхто.
3. Я думаю, що постійний аналіз своєї поведінки і вчинків річ потрібна, але не необхідна.
4. В житті я більше дотримуюсь принципу: «Мені подобається», а не «Я повинен».
5. Я думаю, що такі поняття як «борг» і «честь» втратили своє першорядне значення.
6. Я ніколи не пропускав цікавих занять у ВНЗ.
7. Мені здається, що безкорисливо допомагати іншим людям-сприяти розвитку у них інфантилізму.
8. Радитися з внутрішнім голосом, вирішуючи етичні проблеми, властиво людям зі слабо розвиненим мисленням і рефлексією.
9. Люди, які постійно займаються «само копанням», зазвичай невпевнені в собі та мало адаптивні в суспільстві.
10. Мені здається, що тільки сильна особистість здатна відповідати за своє життя і вчинки.
11. Люди, які постійно борються за справедливість, насправді вискочки і заздрісники.
12. Я ніколи нікому не відмовляю у допомозі, навіть якщо це ущемляє мої інтереси.
13. Співчуття і співпереживання іншій людині - це не вирішення проблеми, а відхід від неї.
14. Я думаю, що ментально вибрати правильне рішення в складній етичній ситуації не може ніхто.
15. Аналізуючи мотиви поведінки інших людей, я отримую задоволення.
16. Я думаю, що людина не може повністю відповідати за те, що з ним відбувається в житті.
17. Якщо постійно прислухатися до голосу своєї совісті, можна залишитися «без хліба насущного».

18. Я розумію, що сперечатися з батьками марно, тому ніколи не роблю цього.
19. Щира радість за успіхи іншої людини є, на мій погляд, зворотною стороною заздрості.
20. Вбачання в оточуючих мене явищах дії сил «добра і зла» здається мені примітивним і застарілим.
21. Якщо постійно замислюватися про правильність життя, то і життя може пройти мимо.
22. Я думаю, що людина не зобов'язана відповідати за кризи і конфлікти, що відбулися в його житті.
23. Товариство диктує людині свої цінності і ідеали і нікуди від цього не дітися.
24. Я ніколи не оцінюю людей.
25. Зазвичай почуття провини властиво людям з низькою самооцінкою, невпевненим у собі.
26. Люди, які постійно сліднують голосу совісті, виглядають смішно і не сучасно.
27. Я думаю, що потрібно робити справу, а не замислюватися над тим, як це відіб'ється на людях.
28. Безвідповідальність, яка іноді проявляється людиною, буває йде на користь оточуючим.
29. Я думаю, що в роботі іноді потрібно вдаватися до принципу: «Мета виправдовує засоби».
30. Маніпулювати неетично і я ніколи цього не роблю.

Методика «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С.С. Бубнова

Методика спрямована на вивчення реалізації ціннісних орієнтацій особистості в реальних умовах життєдіяльності.

Інструкція

Даний опитувальник спрямований на дослідження вашої особистості і ваших відносин. Відповідайте по можливості швидко, довго не роздумуючи над кожним питанням. Пам'ятайте, що поганих або хороших відповідей немає, є тільки ваше власну думку. Відповідати потрібно «так» або «ні». У бланку відповідей це відповідно «+» або «-», які потрібно проставити поруч з номером питання.

ТЕСТ

1. Чи любите ви лежати на дивані і нічого не робити?
2. Любителі ви самі заробляти гроші і отримувати від цього задоволення?
3. Чи часто вас відвідує думка, що хочеться сходити в театр або на виставку?
4. Чи часто ви допомагаєте близьким по господарству?
5. Вважаєте ви, що любов - визначальне почуття в житті?
6. Чи любите ви читати книги про щось нове, ще невідомому вам?
7. Чи хочете ви стати босом (начальником якої-небудь компанії)?
8. Чи хочете ви, щоб вас поважали друзі за ваші особистісні якості?
9. Чи хочете ви самі приймати участь у будь-яких громадських заходах (мітингах, страйках) на користь близької вам шару населення?
10. Вважаєте ви, що без спілкування з друзями ваше життя буде тьмяною і безрадісною?
11. Вважаєте ви, що було б здоров'я, а все інше додасться?
12. Чи часто вам хочеться розслабитися (послухати легку музику, наприклад)?
13. Ви обрали свою професію в основному тому, що вона може вам приносити великий матеріальний достаток?
14. Вважаєте ви, що в житті важливо вміти грати на музичних інструментах, малювати і т. п.?
15. Якщо хтось із ваших знайомих захворів, чи виберете ви час, щоб його відвідати?
16. Ваш шлюб укладено (буде укладено) по любові?
17. Чи любите ви читати науково-популярні книги?
18. Хотіли ви в школі стати небудь організатором?
19. Якщо ви скоїли непорядний вчинок по відношенню до друзів або співробітникам, чи будете ви переживати з цього приводу?

20. Вважаєте ви, що шляхом громадських дій (мітингів, зібрань) можна щонебудь змінити в суспільному житті?
21. Чи можете ви спокійно обійтися без частого спілкування зі своїми знайомими?
22. Вважаєте ви, що необхідно будь-яким чином зміцнювати своє здоров'я (плавати, бігати, грати в теніс і т. д.)?
23. Головне для вас - ваш настрій в даний момент, а що буде потім - не так важливо?
24. Вважаєте ви, що головне - це придбати будинок (квартиру), машину та інші матеріальні блага?
25. Чи любите ви гуляти лісом, парком?
26. Як ви вважаєте, чи потрібно допомагати матеріально тим, хто просить милостиню, чи ні?
27. Любов - це почуття, яке народжується і помирає?
28. Хотіли б ви стати вченим або науковим співробітником?
29. Влада - це почесно і значимо або від неї більше клопоту і всяких неприємностей?
30. Хотіли б ви, щоб у вас було більше друзів?
31. Чи спадало вам на думку зайнятися перебудовою якої громадської організації (клубу, консультаційного пункту, інституту)?
32. Чи багато свого вільного часу ви хотіли б приділяти спілкуванню?
33. Чи часто ви замислюєтеся про своє здоров'я?
34. Вважаєте ви, що дуже важливо вміти приносити собі задоволення?
35. Якщо все почати спочатку, обрали б ви зараз більш високооплачувану роботу, ніж справжня?
36. Хотіли б ви зайнятися фотографією?
37. Вважаєте ви, що потрібно обов'язково допомогти упалому людині?
38. Почуття любові для вас - це першооснова життя чи ні?
39. Чи часто ви задаєте собі питання: "А чому саме так?"
40. Хотіли б ви "робити" політику?
41. Чи часто ваш внутрішній голос задає вам питання: "А чи поважають мене оточуючі?"
42. Чи є для вас суспільні явища предметом обговорення вдома або на роботі?
43. Якщо ви три дні проведете на безлюдному острові, помрете ви від самотності?
44. Катаєтесь ви на лижах, щоб зміцнити своє здоров'я?
45. Чи часто ви підлягає мрієте, лежачи з закритими очима?
46. Головне в житті - це робити гроші і створювати власний бізнес?
47. Чи часто ви купуєте картини та інші художні вироби або хотіли б їх купити?
48. Якщо хтось із близьких досить довго хворіє, чи будете ви за нього виконувати його обов'язки по господарству смиренно і покійно?
49. Чи любите ви маленьких дітей?

50. Хотіли б ви створити якусь свою «теорію» (відносності, таблицю і т. п.)?
51. Чи хочете ви бути схожим на якого відомого людини (актора, політика, бізнесмена)?
52. Важливо вам, щоб вас поважали товариші по службі за ваші професійні знання?
53. Хотіли б ви в даний час що-небудь самі зробити в політиці?
54. Ви людина рішуча?
55. Чи ходите ви в сауну, басейн, лазню, чи займаєтеся аеробікою для підтримки хорошого фізичного стану?
56. Нормальний відпочинок - це надзвичайно важливо, чи не так?
57. У житті надзвичайно важливо накопичити матеріальні засоби і передати їх дітям?
58. Чи хотілося вам коли-небудь самому намалювати картину або скласти музику?
59. Коли маленька дитина плаче - це "крик про допомогу"?
60. Для вас важливіше любити самому, ніж бути коханим?
61. "У всьому хочеться дійти до самої суті" - це про вас?
62. Ви хотіли б, щоб ваші діти стали знаменитими людьми?
63. Хотіли б ви, щоб товариші по службі зверталися до вас за допомогою в особистому плані, як до людини?
64. У суспільному житті нехай залишається все як є?
65. Спілкування - це лише марна трата часу?
66. Здоров'я - це не найголовніше в житті, чи не так?

ОБРОБКА та ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ТЕСТУ

Ступінь виразності кожної з поліструктурності ціннісних орієнтацій особистості визначалася за допомогою ключа, представленого у бланку відповідей. Відповідно цьому підраховується кількість позитивних відповідей у всіх одинадцяти стовпчиках, а результат записується в графі «?». За результатами обробки індивідуальних даних будується графічний профіль, що відображає вираженість кожної цінності. Для цього по вертикалі фіксується кількісна вираженість цінностей (по 6-бальній системі), а по горизонталі - види цінностей.

Номери_питань

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11
 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22
 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33
 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44
 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55
 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66
 I II III IV V VI VII VIII IX X XI

Перерахуємо дані цінності в узагальненому вигляді:

1. Приємне проведення часу, відпочинок.
2. Висока матеріальний добробут.
3. Пошук і насолоду прекрасним.
4. Допомога і милосердя до інших людей.
5. Любов.
6. Пізнання нового у світі, природі, людині.
7. Високий соціальний статус і управління людьми.
8. Визнання та повага людей і вплив на оточуючих.
9. Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві.
10. Спілкування.
11. Здоров'я.

Методика «Визначення ціннісних орієнтацій» (Т. Ільїна)

При створенні даної методики автор використовувала ряд інших відомих методик. У ній є три шкали: «придбання знань» (прагнення до придбання знань, допитливість); «оволодіння професією» (прагнення опанувати професійними знаннями і сформуванню професійно важливих якостей); «отримання диплома» (прагнення придбати диплом при формальному засвоєнні знань, прагнення до пошуку обхідних шляхів при здачі іспитів і заліків). В опитувальник, для маскування, автор методики включила ряд фонових тверджень, які надалі не обробляються. Ряд формулювань відкорегований автором книги без зміни їх сенсу.

Інструкція. Відзначте вашу згоду знаком «+» або незгода - знаком «-» до нижченаведених твердженнями.

Текст опитувальника

1. Краща атмосфера на занятті - атмосфера вільних висловлювань.
2. Зазвичай я працюю з великою напругою.
3. У мене рідко бувають головні болі після пережитих хвилювань і неприємностей.
4. Я самостійно вивчаю ряд предметів, на мою думку, необхідних для моєї майбутньої професії.
5. Яке з притаманних вам якостей ви вище всього цінуєте? Напишіть відповідь поруч.
6. Я вважаю, що життя потрібно присвятити обраній професії.
7. Я відчуваю задоволення від розгляду на занятті важких проблем.
8. Я не бачу сенсу в більшості робіт, які ми робимо у вузі.
9. Велике задоволення мені дає розповідь знайомим про мою майбутню професію.
10. Я вельми середній студент, ніколи не буду цілком хорошим, а тому немає сенсу докладати зусилля, щоб стати краще.
11. Я вважаю, що в наш час не обов'язково мати вищу освіту.
12. Я твердо впевнений у правильності вибору професії.
13. Від яких з притаманних вам якостей ви хотіли б позбутися? Напишіть відповідь поруч.
14. При слушній нагоді я використовую на іспитах підсобні матеріали (конспекти, шпаргалки, записи, формули).
15. Саме чудове час життя - студентські роки.
16. У мене надзвичайно неспокійний і переривчастий сон.
17. Я вважаю, що для повного оволодіння професією всі навчальні дисципліни потрібно вивчати однаково глибоко.

18. При можливості я вчинив би в інший вуз.
19. Я звичайно спочатку беруся за більш легкі завдання, а більш важкі залишаю на кінець.
20. Для мене було важко при виборі професії зупинитися на одній з них.
21. Я можу спокійно спати після будь-яких неприємностей.
22. Я твердо впевнений, що моя професія дасть мені моральне задоволення і матеріальний достаток в житті.
23. Мені здається, що мої друзі здатні вчитися краще, ніж я.
24. Для мене дуже важливо мати диплом про вищу освіту.
25. З деяких практичних міркувань для мене це найзручніший вуз.
26. У мене достатньо сили волі, щоб вчитися без нагадування адміністрації.
27. Життя для мене майже завжди пов'язана з надзвичайним напруженням.
28. Іспити потрібно здавати, витрачаючи мінімум зусиль.
29. Є багато вузів, в яких я міг би вчитися з не меншим інтересом.
30. Яке з притаманних вам якостей найбільше заважає вчитися? Напишіть відповідь поруч.
31. Я дуже захоплюється людиною, але всі мої захоплення так чи інакше пов'язані з майбутньою роботою.
32. Занепокоєння про іспит або роботі, яка не виконано в строк, часто заважає мені спати.
33. Висока зарплата після закінчення вузу для мене не головне.
34. Мені потрібно бути в хорошому настрої, щоб підтримати спільне рішення групи.
35. Я змушений був вступити до вузу, щоб зайняти бажане положення в суспільстві, уникнути служби в армії.
36. Я вчу матеріал, щоб стати професіоналом, а не для іспиту.
37. Мої батьки хороші професіонали, і я хочу бути на них схожим.
38. Для просування по службі мені необхідно мати вищу освіту.
39. Яке з ваших якостей допомагає вам вчитися? Напишіть відповідь поруч.
40. Мені дуже важко змусити себе вивчати як слід дисципліни, прямо не відносяться до моєї майбутньої спеціальності.
41. Мене вельми непокоять можливі невдачі.
42. Краще все я займаюся, коли мене періодично стимулюють, підстобують.
43. Мій вибір даного вузу остаточний.
44. Мої друзі мають вищу освіту, і я не хочу відстати від них.
45. Щоб переконати в чому-небудь групу, мені доводиться самому працювати дуже інтенсивно.
46. У мене зазвичай рівне і гарний настрій.
47. Мене приваблюють зручність, чистота, легкість майбутньої професії.
48. До вступу до вузу я давно цікавився цією професією, багато читав про неї.
49. Професія, яку я отримую, найважливіша і перспективна.
50. Мої знання про цю професію були достатні для впевненого вибору даного вузу

Обробка результатів. Ключ до опитувальника

Шкала «придбання знань» - за згоду («+») з твердженням по п. 4 проставляється 3,6 бали; за п. 17 - 3,6 бали; за п. 26 - 2,4 бали; за незгоду («-») з твердженням по п. 28 - 1,2 бали; за п. 42-1,8 бала. Максимум - 12,6 бала.

Шкала «оволодіння професією» - за згоду за п. 9 - 1 бал; за п. 31 - 2 бали; за п. 33 - 2 бали, за п. 43 - 3 бали; за п. 48 - 1 бал і за п. 49 - 1 бал. Максимум - 10 балів.

Шкала «отримання диплома» - за незгоду по п. 11 - 3,5 бали; за згоду за п. 24 - 2,5 бали; за п. 35 - 1,5 бали; за п. 38 - 1,5 бала і за п. 44 - 1 бал. Максимум - 10 балів.

Питання по пп . 5, 13, 30, 39 є нейтральними до цілей опитувальника і в обробку не включаються.

«Вечір питань та відповідей»

1 Частина (теоретична)

1. Розкрийте суть понять «духовність», «моральність», «етнокультура» в освітньому процесі.
2. Розкрийте сутнісні характеристики громадянського виховання?
3. Назвіть виховні системи, що спираються на етнокультурний підхід.
4. У чому важливість виховання дітей у дусі народних традицій?
5. Дайте розгорнуте визначення поняттям: облік індивідуальних особливостей в освітньому процесі, опора на позитивне в освітньому процесі. Наведіть приклади.
6. Назвіть загальнолюдські й етнічні цінності.
7. Як Ви розумієте проблему дослідження традиційної культури виховання? Чи є необхідність у цьому для сучасної освіти?
8. Назвіть педагогів, які досліджують народні традиції в освітньому процесі.
9. Чи цікавитеся Ви історією та культурою й дотримуетесь норм і звичаїв свого народу?
10. Чи знаєте Ви засоби, методи і прийоми виховання дітей різних етнічних спільнот?

2 Частина (теоретико-практична)

1. Чи цікавитеся Ви етнокультурним виховним досвідом як частиною народного виховання, якщо так, то як часто і в зв'язку з чим Ви на нього вважаєте?
2. Чи використовуєте Ви прислів'я і приказки у спілкуванні?
3. Як Ви розумієте вислів «Духовні скарби українського народу».
4. Схарактеризуйте регіонально-етнічну спрямованість виховання в загальній системі соціалізації особистості.
5. Наведіть як приклад загальнолюдських і духовно-моральних цінностей вірші, народні пісні, прислів'я та приказки.
6. Як впливають народні традиції та звичаї на вихованні школярів.
7. Чи проводите Ви на практичних заняттях у школі (або під час педпрактики) зі школярами різні народні ігри?
8. Виберіть уривки з творів Івана Франка, відповідні проблематики духовно-морального виховання школярів.
9. Хотіли б Ви етнокультурний підхід в освітньому процесі зробити предметом своїх подальших науково-дослідних, творчих робіт?

* (Кожний студент висловлює свою думку, наводить приклади, після чого робиться узагальнюючий аналіз висловленого)

Диспут з історії України на тему: «УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ»

МЕТА:

- **Узагальнити і систематизувати** знання з теми «Україна в умовах незалежності»; визначити основний шлях України до незалежності, пригадати основні причини розпаду Радянського Союзу; сформулювати уявлення про втрати і здобутки України в умовах незалежності;
- **Розвивати** уміння аналізувати та порівнювати історичні події та процеси, їх оцінювання, уміння доводити, обґрунтовувати свою думку, уміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки;
- **Виховувати** національну самосвідомість, почуття патріотизму, формувати громадянську позицію.

ФОРМА ПРОВЕДЕННЯ: диспут.

МЕТОДИ І ПРИЙОМИ: творчий міні-проект, прийом «Сеанс спостережливості», прийом «Фішбоун», бесіда з елементами диспуту.

ДИДАКТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: опорні конспекти, слайдові презентації, відеоматеріали.

МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ: всесвітня історія «Від «перебудови» до розпаду СРСР (1985 – 1991 рр.). «Нові незалежні держави», географія України «Україна та країни Східної Європи», людина і світ «Толерантність», правознавство «Державний лад», українська література «Духовне життя нації в романі Л. Костенко «Маруся Чурай».

ХІД ЗАХОДУ:

1. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ МОМЕНТ.

1. Привітання.

2. МОТИВАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.

Повідомлення теми, мети і завдань заходу. (слайд 1)

Епіграф. (слайд 2)

«Україна – це ексклюзив.

По ній пройшли всі катки історії.

На ній відпрацьовані всі види випробувань.

Вона загартована найвищим гартom.

В умовах сучасного світу їй немає ціни».

(Л. Костенко)

Вступне слово викладача. (слайд 3)

Ми закінчили вивчення однієї з важливих тем курсу «Україна в умовах незалежності». Сьогодні у нас виховний захід, який матиме форму історичного екскурсу. Давайте пройдемо шляхами історії та встановимо причинно-наслідкові зв'язки розпаду Радянського Союзу, визначимо

позитивні і негативні риси перебування України в складі СРСР, проаналізуємо основні здобутки і втрати України в умовах незалежності.

3. ВІДТВОРЕННЯ ТА КОРЕГУВАННЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Викладач. (слайд 4)

Узагальнення знань з теми у нас буде проходити в декілька етапів:

1. Процеси державотворення в Україні протягом ХХ ст.;
2. Розпад Радянського Союзу;
3. Здобутки і втрати України за роки незалежності.

1 етап. Процеси державотворення в Україні протягом ХХ ст.

Викладач.

Незалежність України – заслуга не лише певних політичних сил та рухів, а й усього народу, багатьох його поколінь. За нею – і три роки національної революції та драматичної самооборони Української Народної Республіки, і десять років національно-культурного будівництва часів «українізації», і всенародне протистояння гітлерівському нашествю, і тяжка праця народу в післявоєнній відбудові та у створенні індустріальної бази сучасної України.

То ж не варто сьогодні вираховувати, хто більше, хто менше поклав на терези української долі, – це зробить історія. Шлях України до незалежності нагадує тяжкий, жертвний шлях Христа на Голгофу. В основі української державності – століття боротьби наших предків, у якій народилася і виросла ідея самостійності. Тому нам необхідно пригадати не тільки події останніх 25 років, а й основні процеси, які відбулись на українських землях протягом ХХ століття.

Саме в цей період українці декілька разів були дуже близько до своєї заповітної мети. Проте протягом майже 100 років українські землі щораз втрачали найменші паростки свободи. Для того, щоб з'ясувати закономірність розвитку сучасної держави, нам слід пригадати основні історичні процеси, що відбувались в Україні в ХХ ст. Для цього пропоную відвідати «Сеанс спостережливості».

Методичний коментар: учні уважно спостерігають за слайдовою презентацією. З'ясовують спільні риси побаченого і зайві фото та визначають, як представлений матеріал пов'язаний з вивченими темами. (слайди 5-10)

Викладач.

Отже, робимо висновок, що ХХ ст. було дуже складним для нашої країни. Територія України входила до складу різних держав. Але на всіх етапах українці намагались реалізувати найменшу надію на створення незалежної держави, яка зрештою втілилась у життя на початку 90-х років у зв'язку з розпадом Радянського Союзу.

2 етап. Розпад Радянського Союзу.

Викладач.

Отже, крокуємо далі шляхами історії. На цьому етапі уроку пригадаймо всі свої знання про Радянський Союз. Вам відомо, що ця мега-державна проіснувала майже 70 років і зараз її вже немає на карті світу. Весь цей час Україна була частиною Радянського Союзу і пройшла горнило тяжких випробувань. Чимало людей старшого покоління шкодують за Радянським Союзом. Давайте розберемось: варто чи ні?

Справді, в період перебування України в СРСР існували й позитивні моменти. Пропоную вам побудувати схему, яка має назву «фішбоун» і нагадує рибний скелет, на основі якої визначимо позитивні та негативні риси перебування нашої держави в складі Радянського Союзу. В кінці роботи ми порівняємо результати та висновки, зроблені і мною, і вами.

Методичний коментар: учні будують схему, на основі якої визначають позитивні і негативні риси перебування України у складі СРСР (спочатку записують свої думки на ватмані, потім схема з'являється на екрані). (слайд 11)

Викладач.

Отже, підсумовуємо результати нашої роботи: негативних процесів, які вели до краху комуністичної ідеології було більше. Цей фактор з часом і привів до розпаду Радянського Союзу.

3 етап. Здобутки і втрати України в умовах незалежності.

Викладач.

Переходимо до третього етапу заходу.

Юридичним фундаментом для розбудови будь-якої незалежної держави є створення нормативно-правових документів.

Завдання. Давайте перелічимо нормативно-правові документи, які стали юридичним підґрунтям розбудови української незалежної держави. (слайд 12)

Першим кроком у цьому напрямі було прийняття 16 липня 1990 р. Декларації про Державний суверенітет України. Цей історичний документ проголосив верховенство, самостійність і незалежність державної влади як всередині країни, так і за її межами. Державний суверенітет будь-якої країни впливає з природно-історичного права кожного етносу на самозбереження, самовизначення.

Логічним продовженням процесу, започаткованого ухваленням цього документа, було прийняття 24 серпня 1991 року Акту проголошення незалежності України. Він запалив появу на карті Європи нової незалежної демократичної держави.

Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року продемонстрував бажання українців жити в самостійній Україні: 90 % українців підтвердили Акт незалежності України. В цей же день відбулись вибори першого президента незалежної України, яким став Л. М. Кравчук. (слова вчителя на фоні відеофрагменту «Проголошення незалежності України»).

Третьою найвидатнішою подією в історії України у ХХ ст. є прийняття Верховною Радою України Конституції України, яка юридично закріпила

створення суверенної Української держави, стала ядром всієї її правової системи. Конституція визначила державний устрій країни, систему та принципи організації державної влади, закріпила права, свободи, обов'язки громадян, права українського народу. Вона стала основою розвитку законодавчого суверенітету України і, крім того, визначила основні пріоритети розбудови держави та громадянського суспільства.

Кожен українець вдихнув на повні груди п'янке повітря свободи і незалежності. Низький уклін батькам, дідам і прадідам, що своєю боротьбою наближали цей історичний момент.

Давайте головні досягнення України представимо у вигляді флеш-мобу.

Методичний коментар до роботи творчої групи. Творча група у вигляді символів представляє здобутки України в роки незалежності у формі флеш-мобу. (відеокліп С. Вакарчука «Все буде добре»)

Здобутки: розбудова демократичної держави, національна самосвідомість і патріотизм, створення регулярної армії, створення національної поліції. (слайд 15)

Викладач.

Отже, робимо висновок, що крім досягнень, на жаль, було допущено багато помилок, які в подальшому спричинили негативні явища і процеси політичного та соціально-економічного характеру. Уявіть, що на шляху до побудови сильної демократичної України лежать величезні кам'яні брили. Вони – це ті перешкоди, які з цього шляху слід прибрати найшвидше. Пропоную визначити, які проблеми сучасного українського суспільства, на вашу думку, є найгострішими? (*бесіда з елементами диспуту*)

Викладач.

Все ж таки ми повинні сподіватись і робити все для того, щоб у нас залишались і прогресували тільки найкращі здобутки, а всі каміння спотикання, які лежать на нашій дорозі роками і століттями, я пропоную викинути на «смітник історії». (слайд 16)

3. УЗАГАЛЬНЕННЯ ІДЕЙ І ТЕОРІЙ НА ОСНОВІ ШИРОКОЇ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ.

Викладач.

Ми з'ясували, що за роки незалежності нашої держави українська спільнота має значні досягнення, поряд з якими існують негативні процеси, що є неминучими на будь-якому етапі проходження державотворення. Крім того, не слід забувати, що українська нація талановита, мудра, стійка і рано чи пізно зможе вирішити найгостріші проблеми.

Давайте ще раз пригадаємо основні етапи нашого уроку.

Прийшов час згадати про найважливіші, часом трагічні події, а також досягнення видатних українців нашого часу.

Перегляд відеоролику «Основні події України за роки незалежності».

Викладач.

Отже, нам є чим пишатись. Нас зраджували, нав'язали нашому народу гібридну війну, але ми з оптимізмом дивимось у майбутнє, сподіваємось на краще. У нас є молодь, яка побудує багату, потужну, величну державу. Вашій увазі представляємо творчий міні-проект «Майбутнє України моїми очима». (презентація «Наше майбутнє»)

Викладач.

Майбутнє України у наших руках. Пам'ятайте слова В. Чорновола: «Україна починається з тебе». Не чекаймо вождя чи месію, що зробить для нас державу, в якій захочеться жити. Тут і зараз вчимося брати на себе відповідальність за долю країни. Саме вам, молодому поколінню, вершити її долю. Пам'ятайте це!

4. ПІДСУМКИ

Оцінювання учнів з коментарем.

Викладач:

Історичний екскурс в недалеке минуле нашої країни добігає кінця. Розбудова будь-якої держави – це тривалий і болісний шлях пошуку та помилок. Ми мусимо пройти цим тернистим шляхом і кожен наш крок – це крок до мрії. В моїй душі живе надія, що ми житимемо краще, бо в нас є для цього все: потужні природні ресурси, працьовитий толерантний народ, який ніколи не зазіхав на чужі території, а століттями боронив власну свободу.

5. РЕФЛЕКСІЯ. (слайд 17)

Буває, часом сліпну від краси.
Спинюсь, не тямлю, що воно за диво,—
оці степи, це небо, ці ліси,
усе так гарно, чисто, незрадливо,
усе як є – дорога, явори,
усе моє, все зветься – Україна.
Така краса, висока і нетлінна,
Що хоч спинись і з Богом говори.
(Л. Костенко)

Бажаю всім миру, достатку, успіхів у розбудові української держави.

Додаток 3

**Бесіда з української літератури рідного краю. «Усім найдорожчим,
усім сокровенним я щиро ділюся із Бугом Південним»
(життя та творчість Валентини Сторожук)**

Мета: зацікавити творчістю Валентини Сторожук, з'ясувати її світоглядні позиції, дати загальну характеристику творчості; розвивати логічне мислення, уміння висловлювати власні судження; виховувати любов до рідного краю.

Тип заходу: бесіда.

Методи й прийоми: слово вчителя, репродуктивна бесіда, випереджувальне завдання, робота в групах, проблемна бесіда, прийоми «Художнє малювання», «Спостереження над оригіналом», виразне читання, рефлексія, прийом «Незакінчене речення».

Обладнання: портрет В. Сторожук, збірки «Дивина», «Третя Пречиста», мультимедійна презентація, паперові квіти

Епіграф:

Моє Поділля, стежка руса
Від Богоокої ріки, –
Від Коцюбинського до Стуса
Стоять у слові земляки...

Михайло Каменюк

Хід заходу

I. Актуалізація опорних знань

1. Репродуктивна бесіда

1. Чи знайомі ви з творчістю В. Сторожук?
2. Які твори поетеси, пов'язані з рідним краєм, ви вивчали?

II. Мотивація навчальної діяльності. Оголошення теми та мети уроку.

III. Засвоєння нових знань, умінь та навичок

1. Випереджувальне завдання. Повідомлення про життя та творчість Валентини Сторожук.

2. Слово викладача.

Валентина Петрівна Сторожук народилася 28 березня 1966 року в мальовничому селі Білашки Вінницької області в селянській родині.

Талановита подолянка говорить, що має дві маленькі Батьківщини. Перша – село Білашки Погребищенського району Вінницької області. Там корені її родоvodu, там вона побачила Божий світ, усвідомила себе його

частинкою, почала писати. Друга – село Сосонка Вінницького району, де мешкає уже 20 років. Тут її сім'я, дім, город, усі трави й квіти в лізу, птахи та зірки в небі. Під враженнями краси рідного краю була написана збірка «Сосонка».

Свої перші дитячі творчі спроби майстриня слова порівнює з дитячими світлинами й сукнями, і говорить, що, мабуть, ми «виростаємо» із власних творів, як зі свого дитячого одягу. Та поетеса переконана, що потрібно наполегливо працювати, шліфувати кожне слово й тоді будуть гарні результати.

Свою діяльність письменниця почала з учителювання. 22-річна Валентина Петрівна пропрацювала рік директором школи, яка нараховувала 23 учні у с. Іванків, поблизу Чорнобиля.

Пишучи свої твори, Валентина Петрівна отримує натхнення від природи, цікавих людей, нових книг, подій минулого й сучасного, черпає сили з народної пісні. Письменниця говорить: «Та одного натхнення замало, потрібно працювати до сьомого поту – правити, креслити, користуватися словниками, довідниками, рвати сторінки рукописів, аби згодом, одумавшись, клеїти... А коли просто чекати натхнення, склавши руки, то можна просидіти до нових віників, нічого не написавши».

Вірші в поетеси пишуться легко – вилітають, наче птахи з гнізда. Проза дається складніше, бо Валентина Петрівна проживає кожне написане слово.

Валентина Петрівна також захоплюється фольклором, історією та культурою рідного краю. У Білашках записала в студентські роки близько 500 прислів'їв і приказок, понад 200 повір'їв, весільний обряд, близько 300 пісень, 70 з яких вийшли окремим збірником *«Червона калина, листячко зелене»*.

Поетеса мальовничо описує природу рідного краю та все, що її оточує. Цікавими є її твори для дітей. Валентина Петрівна разом зі своїми дітьми написала казку «Рукавичку» на новий лад.

Майстриня слова називає книги духовними дітьми, а дітей, як відомо, не буває кращих чи гірших. Найголовніше для неї, аби її твори стали комусь потрібними в цьому нелегкому, але такому цікавому світі.

Поетеса вболіває за долю рідного народу, його мову солов'їну, немеркнучу пісню і, як тонкий лірик, цілу збірку творів, яка має назву «Пам'ять Шипшини», присвячує квітам.

Наслідуючи свого земляка М. Коцюбинського, який, «побачивши коло стіни рибальської хатини блідо-рожеві мальви, увесь освітився усмішкою, знявши капелюх, сказав квітам: *«Здоровенькі були! Як живеться на чужині?»* – В. Сторожук також одухотворяє близькі й рідні з дитинства їй речі: *«Спішу запитати: «Що снилось, жита?»; Волошкам промовити: «Доброго ранку!»*

3. Робота в групах.

Аудиторія ділиться на три групи, кожна з яких аналізує по одному поетичному твору з фітоциклу «Мовою квітів і трав»:

1) Виразне читання поезії. Емоційна пауза.

ЗОЗУЛИНІ СЛЬОЗИ

Плакала зозуля
 В лісі на кленочку,
 що нікуди прихилити
 Сиву голівочку.
 Чорний крук озвався
 з дубової вітки:
 «Скажи, скажи, зозуленько,
 а де твої дітки?»
 «Мовчи, вражий круче,
 і не край сердечка.
 Позростали мої дітки
 по чужих гніздечках.
 Летять мої діти,
 летять мої внуки.
 Ніхто мені, біднесенькій,
 не промовить «ку-ку».
 Плакала зозуля,
 що дуже нещасна.
 Зозулині сльози в лісі
 посходили рясно.

2) Евристична бесіда:

1. Які почуття виникли у вас після прочитання вірша?
2. Яку особливість зозулі описано в поезії?
3. Які художні засоби допомагають яскравіше передати зозулине горе?
4. Як ви розумієте значення вислову «*посходили зозулині сльози*»?

Петрів батіг (цикорій) широко використовується в народній медицині, зокрема для поліпшення функціональної діяльності шлунка та для підвищення апетиту. Заварюють цикорій так, як каву. Молоді листки їстівні, у них містяться вітамін С, каротин; салати з них особливо корисні для хворих на діабет. На пасовищах цикорій добре їдять тварини. Цикорій – чудовий медонос, дає багато нектару й пилку. Відвар і настоянку з цикорію успішно вживають при розладах функціональної діяльності шлунка, при гастритах, хворобах печінки (цироз і збільшення її), при збільшенні селезінки, при будь-якій ломоті й зубному болю – як заспокійливий і зміцнювальний засоби та при різних хворобах нирок і селезінки. Препарати з цикорію особливо ефективні як зміцнювальний засіб при загальній слабкості й занепаді сил.

3) Виразне читання вірша. Емоційна пауза.

ПЕТРІВ БАТІГ

Згортали сіно і складали в стіг,
 На квітці деревію коник бринькав.

А на межі зацвів петрів батіг,
Неначе хтось розлив на Петра синьку.

До неба оченята чисті звів,
Клонився вітру і не відав горя.
І прізвиська не чув – батіг петрів,
І поготів не знав, що він – цикорій.

Він – річка, що розмила береги,
Послухай, Петре, не скупися Петре,
У тебе ж батогів отих – луги,
Позич мені на сукню зо два метри.

4) Репродуктивна бесіда (обговорення змісту вірша за запитаннями):

1. Які емоції виникли у вас після прочитання поезії?
2. Які барви переважають у вірші?
3. Визначте тему, основну думку вірша.
4. Які художні засоби допомагають В. Сторожук увиразнити образ цикорію?

Подорожник – цінна лікарська рослина. Подорожники мають кровоспинну, протизапальну й ранозагоювальну дію – відомо, що листки цієї рослини прикладають до рани для швидкого загоєння, а також для витягування гною з чиряків. Крім того, у листках і плодах подорожників багато слизу, і препарати з них добре діють на шлунок і кишечник, знімаючи запалення.

5) Виразне читання поезії. Емоційна пауза.

ПОДОРОЖНИК

Я – подорожник,
Прикладайте мене до рани.
Іван Малкович

Я – подорожник. Бідний, як ніхто.
Мене лишила доля на поталу,
Щоб їздили підводи і авто,
Щоб люди і товар щодня топтали.

А я від болю затискав уста,
Вважав, що мені скімлити негоже.
Споконвіків усіх рятую я, та
Своїй біді зарадити не можу.

Врятуйте, щоб назовсім я не зник.
Я ще не раз вам у пригоді стану.

Припутник, ранник, бабка, порізник...
Перев'яжіть мені, будь ласка, рану!

6) Репродуктивна бесіда:

1. Який настрій навіяла вам ця поезія?
2. Поясніть, чому саме такі рядки поезії узяті епіграфом до твору?
3. Які синоніми до слова «подорожник» використовує авторка?
4. Які художні засоби допомагають «оживити» подорожника? Наведіть приклади.

4. Виразне читання поезії викладачем. Емоційна пауза.

ПОДІЛЬСЬКІ СЕЛА І МІСТЕЧКА

Є назви, що почув і не згадаєш,
А є такі – немов у душу цвяшки.
Жабокрич, Івча, Вищеольчадаїв,
Сорока, Білий Камінь і Білашки.
А люди скрізь привітні та хороші.
Харпачка, Чуків, Яланець, Ялтушків,
Чорномин, Четвертинівка, Росоша,
Розкопане, Джурин, Ведмеже Вушко.
Я ваші імена готова слухать,
Немов у церкві дзвони великодні.
Леляки, Воскодавинці, Леухи,
Поличинці, Хомутинці, Безводне.
Які над вами грози прошуміли!
Розповіли б, хай знають наші внуки...
Немирів, Кальник, Брацлав і Браїлів,
Буша, Ппечера і Стара Прилука.
Міста, містечка і сільця манюнькі...
Стіна, Ольгопіль, Сосонка, Пилипи,
Очитків, Цвіжин, Кудлаї і Дзюньків.
А Липівка і Липовець – від липи.
В луки покличе перша косовиця,
І закипить робота до морозів.
Сліди, Вороновиця, Човновиця,
Озаринці, Зведенівка і Зозів.
Нехай достаток буде в кожній хаті,
У травах ловить коників малеча.
Сестринівка, Почапинці, Оратів,
Клембівка, Станіславчик, Голубече.
Хай хрипнуть від пісень дружки і свашки,
У свята хай кружля по колу чарка.
Стодुльці, Колибабинці, Степашки,
Уладівка, Шолудьки, Нестерварка.

Є Райгород...Ото вже, мабуть, рай там...
 Цекинівка, Бубнівка, Кивачівка.
 Живіть, маленькі села, не вмирайте!
 Бохоники, Щаслива, Коханівка.
 Бо що без вас подіють городяни?!
 Хоменки, Серединка, Цибулівка,
 Халявинці, Кожухів, Капустяни,
 Поташня, Круподеринці, Медівка.
 Нехай кують зозуленьки сивенькі
 В Зозулинцях, Кукавці, Білопіллі,
 Крикливці, Скоморошках, Телепеньках,
 По всім благословенному Поділлі.

5. Репродуктивна бесіда з елементами проблемної.

1. Опишіть усно картини, що уявилися вам після прочитання цього вірша.
2. Які асоціації у вас виникають з назвами населених пунктів?
3. Які назви населених пунктів ви запам'ятали?
4. Які легенди чи перекази ви знаєте, пов'язані з назвою вашого населеного пункту?

6. Прийом «Художнє малювання».

Давайте заплющимо очі й уявимо картинку, змальовану В. Сторожук у поезії «У дощ» (виразне читання поезії учителем). Звучить музика П. Чайковського «Вальс квітів».

У ДОЩ

Пустився зранку дощ.
 В траві сховався хвощ.
 У нього кислий вид:
 Хвощеві дощ набрид.
 А квітка блекоти
 Втішала: «Не тремти!»
 А мишачий горох
 Бубнів: «Та ти б засох...»
 Журилась лобода:
 «Намокнемо...Біда!»
 Волошка голуба
 Сміялася: «Хіба?»
 Старезний сивий мак
 Тряс бородою: «Так».
 Ромашеня бліде
 Вагалось: «Йде...не йде...»
 Лиш плющ заліз на кущ
 І вимок, наче хлющ.

7. Репродуктивна бесіда.

- Назви яких рослин та квітів ви почули? (*Хвощ, блекота, лобода, волошка, мак, плющ*).
- Які персоніфікації використала поетеса? (*Хмаринка плаче, волошка сміється*).
- Які художні засоби оживляють образи рослин і явищ природи? (*Епітети, метафора*).
- Згадаймо, який художній засіб називається метафорою? (**Метафора** – це перенесення назви з одних предметів, явищ, дій, ознак на інші на основі подібності між ними).

8. Прийом «Спостереження над оригіналом» (спільні мотиви у творчості поетеси Валентини Сторожук та художниці Катерини Білокур).

На екрані репродукція картини К. Білокур «Квіти за тином».

Слово вчителя.

Мабуть, важко знайти людину, яку б не зачаровували квіти. Наші предки обожнювали їх, вважаючи, що цей досконалий витвір природи подаровано людям від Бога. Квіти ваблять наші очі дивовижною красою, зігрівають серця своєю надзвичайною ніжністю й тендітністю. Тому їм відведено належне місце у творчості Валентини Сторожук, особливо в збірці «Дивина», цикл «Катерині Білокур». Як до матері, горнуть до народної художниці квіти. Саме їй розкрили вони таємницю свого земного буття, яку й донесла вона до людей. Усе своє життя Катерина Білокур малювала квіти.

Дивовижний світ рослин змалку владно притягував її до себе, наче приворожив ще дитиною. Найкращим учителем для Катерини стала природа. Серед розкішних полів і луків Полтавщини добрішало серце, мужніла душа, народжувалися думки народної художниці.

Дівчинка уважно вивчала рослини, невдовзі знала кожну квіточку й травинку, пізніше самостійно навчилася читати, писати, малювати, і ось, наче диво-квітка, зріс непересічний талант Катерини Білокур – з-під пензлика з'явилися справжні «очі землі». Вони раділи й сумували, посміхалися й підбадьорювали: квіти «говорили» з картин до людей незвичною квітковою мовою. Нумо, і ми спробуємо її почути.

Уважно погляньте на картини Катерини Білокур. Ви перехопите погляд художниці – здивований, захоплений, бентежний. Вона пильно вдивлялася в розмаїття рослинного світу, милуючись чудодійністю природи. Художниця закохано «купається» у квітах, так і поетеса «купається» в словах.

Дві жінки, дві долі, але їх об'єднує те, що вони захоплені квітами: одна малює, інша описує.

9. Виразне читання поезії Валентини Сторожук «Перед картиною «Квіти за тином».

«ПЕРЕД КАРТИНОЮ «КВІТИ НАД ТИНОМ»

Мене троянди ваблять і лілеї,

і павичі по тичечці повились.

Коли я вперше глянула на неї?

Чи то вона на мене подивилась?

Буяють квіти різні одночасно.
 (Таке лиш добрій казці притаманне!)
 Півонії, жоржини, мальви красні,
 Гвоздики, флокси, півники, тюльпани.

Настурції цвітуть жовтогарячі
 (На них в народі кажуть ще – красолі).
 І враз мені здалось, запахли наче
 Дитинства квіти, ріднії до болю.

Розправив вуса мишачий горошок
 І щось шепоче сон-траві звабливо.
 Таке все свіже, лагідне, хороше!
 Лиш чарівник створити міг це диво,

Щоб квітка усміхалась із картини,
 Пелюстками кивала, мов жива.
 Секрети?.. Він у неї був єдиний –
 Не пензликом, а серцем малювать.

10. Репродуктивна бесіда.

- 1). Який секрет творчості Катерини Білокур описує Валентина Сторожук?
(малювати серцем)
- 2). Назви скількох квітів ви почули в поезії? (13). Хто перерахує більше з них?
- 3). Яка картина вам уявлялася під час читання поезії?
- 4). Чи збігається ваше бачення з картиною художниці К. Білокур «Квіти за тином»?

IV. Закріплення нових знань, умінь та навичок

1. Рефлексія.

- Чи вийшов у нас букет?
- Чи проросли наші насінинки, які ми посіяли на початку уроку? (Складаємо букет).

2. Прийом «Незакінчене речення»:

Під час проведення бесіди я...

- дізнався...
- навчився...
- найбільший мій успіх – це ...
- найбільші труднощі я відчув...

3. Підсумок.

Слово викладача.

За кожним створеним Валентиною Сторожук художнім образом стоїть жива душа людини, сповнена щирих почуттів, небайдужа до проблем. Без перебільшення можна сказати, що поетеса дарує свою творчість усім небайдужим до слова, виявляє

активну життєву позицію в культурному та духовному житті народу, демонструє відданість літературі та рідному краю.

В. Сторожук:

*Я буду ніжній цвіт конвалій колихатъ,
Я стану стебельцем пахучої медунки
Для всіх, чия душа до Слова не глуха,
Хто в наш непевний вік шукає в нім рятунку.*

Під час проведення бесіди продемонстровано синтез різних видів мистецтв: літератури, образотворчого мистецтва та музики. Завдання підібрані з урахуванням психолого-вікових та індивідуальних особливостей студентів. Випереджувальні завдання та робота з текстом сприяють пошуковій роботі, яка є свідченням їх свідомого заглиблення у цікавий матеріал.

Анкета для студентів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Шановний студенте! Просимо Вас відповісти на питання анкети, яка допоможе покращити організацію студентського життя у нашому ЗВО.

«Патріотизм у розумінні сучасної молоді»

1. Наскільки, на Вашу думку, розвинена національна ідея в українській державі:

- а. національна ідея відіграє провідну роль у побудові держави;
- б. національна ідея не відіграє ніякої ролі ні для держави, ні для мене особисто;
- в. національна ідея відіграє певну роль, але ця роль не є ключовою для важливих змін у державі;
- г. національної ідеї немає.

2. Чи впливає знання історичного минулого на подальше життя держави та її населення:

- а. так, історичне минуле дуже важливе, вивчати і знати його необхідно кожному;
- б. кожен сам обирає, наскільки важливе для нього знання історичної спадщини;
- в. історичне минуле не важливе, потрібно жити майбутнім;
- г. історичне минуле країни треба обов'язково пам'ятати, проте воно не відіграє ніякої ролі в подальшому розвитку держави.

3. Які заходи, на Вашу думку, повинна вжити держава, аби підтримати патріотичний дух молоді:

(допиши) _____

4. Які риси характеру Ви вважаєте необхідними для виховання патріотизму серед молоді:

- а. відчуття пошани до своєї країни;
- б. інтерес до історичного минулого;
- в. високий рівень ерудиції;
- г. інтелігентність;
- д. активність у громадському житті країни;
- є. інше

(допиши) _____

5. Як саме Ви проводите свій вільний час:

- а. відвідую історичні, літературні, художні музеї, виставки;
- б. відвідую бібліотеки та обираю книги, які представляють історичне минуле нашого народу та його героїв;
- в. відвідую театри та переглядаю кінофільми на історично-патріотичні теми;
- г. частіше за все проводжу вільний час вдома за телевізором та комп'ютером;

д. надаю перевагу компанії друзів;

є. інше

(допиши) _____

6. Чи відчуваєте Ви відсутність громадянських цінностей в українській молоді:

а. так;

б. ні.

7. Якщо відчуваєте, то в чому саме?

Ваша відповідь _____

8. Чи вважаєте Ви, що молоді люди, які вживають алкоголь або наркотики, не можуть бути патріотами:

а. так;

б. ні;

в. інше

(допиши) _____

9. Які політичні, соціально-побутові ситуації впливають на формування Вашої громадянської позиції:

а. загальнополітична атмосфера в суспільстві;

б. можливість вибору закладу вищої освіти;

в. наявність, відсутність роботи;

г. житлові умови;

д. задоволення права на відпочинок;

є. інше (допиши) _____

**Анкета для студентів Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського**

«Громадянськість сучасної молоді»

Шановний студенте! Проводиться соціологічне дослідження на одну з актуальних проблем молоді України на тему «Громадянськість сучасної молоді». Вчитайтесь, будь ласка, в зміст кожного питання і оберіть той варіант відповіді, який найбільше відповідає Вашій точці зору.

Анкета анонімна, її не потрібно підписувати. Ваші відповіді будуть враховуватись тільки в узагальненому вигляді. Просимо Вас відповісти на питання анкети, яка допоможе покращити організацію студентського життя у нашому ЗВО.

1. Чи вважаєте Ви себе українцем?

а. так;

б. ні;

в. мені байдуже;

г. інша відповідь

(допиши) _____

2. Чи хотіли б Ви жити за кордоном?

а. так;

б. ні;

в. мені байдуже де жити;

г. інша відповідь

(допиши) _____

3. Чи пишаєтесь Ви, що Вас називають українцем(кою)?

а. так;

б. ні;

в. мені байдуже;

г. інша відповідь

(допиши) _____

4. Що для Вас означає бути патріотом?

а. жити та народитись в Україні;

б. спілкуватись українською мовою;

в. наслідувати традиції;

г. працювати на добробут своєї держави;

д. інша відповідь

(допиши) _____

5. Чи любите Ви свою державу?

а. так;

б. ні;

в. мені байдуже;
г. інша відповідь

(допиши) _____

6. Ви вільно володієте українською мовою?

а. так;
б. ні;
в. важко відповісти;
г. інша відповідь

(допиши) _____

7. Яка з мов є для Вас «солов'їною»?

а. російська;
б. молдавська;
в. англійська;
г. українська;
д. інша відповідь

(допиши) _____

8. Що Ви робите для того, щоб бути патріотом своєї держави?

а. живете в Україні, і боретесь за її добробут всіма можливими методами;
б. розмовляєте українською і наслідуйте традиції, беретесь за будь-яку можливість повпливати на поліпшення добробуту держави;
в. я живу в своє задоволення і що робиться з державою мені не важливо;
г. інша відповідь

(допиши) _____

9. Чому Ви б надали перевагу?

а. працювати за кордоном;
б. працювати в Україні;
в. працювати в Україні з хорошою заробітною платою;
г. мені байдуже де працювати, головне, щоб я був забезпечений;
д. інша відповідь

(допиши) _____

10. Вкажіть Ваш вік:

а. 19;
б. 20;
в. 21;
г. 22;
д. 23.

11. Вкажіть Вашу стать:

а. чоловіча;
б. жіноча.

Додаток І

**Анкета для студентів Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського
«Патріот»**

Шановний студенте! Просимо Вас відповісти на питання анкети, яка допоможе покращити організацію студентського життя у нашому ЗВО.

1. Чи вважаєте Ви себе патріотом:

- а. так;
- б. ні;
- в. частково;
- г. не знаю.

2. Хто на Ваш погляд більшою мірою вплинув на формування Ваших патріотичних поглядів:

- а. школа;
- б. оточуючі люди, друзі;
- в. батьки;
- г. органи влади;
- д. ЗМІ.

3. Як Ви для себе визначаєте поняття «громадянська позиція»?

(допиши) _____

4. За якими ознаками або висловлюваннями Ви визначаєте для себе поняття «громадянська позиція»:

- а. національна самосвідомість, гордість за належність до своєї нації, народу;
- б. непримиримість до представників інших націй і народів;
- в. інтернаціоналізм, готовність до співпраці з представниками інших націй і народів в інтересах своєї країни;
- г. безкорислива любов і служіння Батьківщині, готовність до самопожертви заради її блага або спасіння;
- д. любов до рідного дому, міста, країни, вірність національній культурі, традиціям, устрою життя;
- є. намагання працювати для процвітання України, для того, щоб держава, в якій ти живеш, була авторитетною, міцною і поважаною у світі;
- ж. патріотизм нині не актуальний, не сучасний, не для сучасної молоді;
- з. патріотизм це лише романтичний образ, літературна вигадка;
- к. інше

(допиши) _____

5. Якщо Ви не змогли визначити для себе поняття «громадянська позиція», то в чому причина Вашого нерозуміння:

- а. немає бажання;
- б. немає можливості;
- в. вважаю це неактуальним.

7. Відмітьте, що у Вашій компанії, колективі, колі ваших знайомих цінується найбільше:

- а. вміння цінувати справжню дружбу;
- б. готовність допомогти один одному у складний час;
- в. взаєморозуміння;
- г. чесність, порядність, принциповість;
- д. приємна зовнішність;
- є. гарні манери;
- ж. вміння модно одягатися;
- з. сила волі;
- к. сміливість;
- л. рішучість;
- м. інтерес, знання літератури, мистецтва, музики;
- о. інтерес до політики;
- п. наявність фірмових речей, дисків тощо;
- р. наявність грошей на різні витрати;
- с. здібності.

8. Із запропонованих варіантів відповідей, виберіть ту, яка найбільшою мірою виражає Вашу точку зору:

- а. я люблю, коли інші люди мене цінують;
- б. я відчуваю задоволення від добре виконаної роботи;
- в. я люблю приємно проводити час із друзями.

9. Закінчіть речення:

- а. кожен із нас вірить... _____
- б. кожен із нас має... _____
- в. кожен із нас готовий... _____
- г. подвиги героїв змусили нас замислитися... _____

д. захищати свою Батьківщину можна не лише з автоматом у руках, але і... _____

є. коли я замислююся про майбутнє своєї країни, то... _____

ж. бути гідним громадянином своєї країни означає бути... _____

10. Ваше ставлення до подій листопада 2013 р.:

- а. мені байдуже;
- б. приймав безпосередню участь у цих подіях;
- в. не знаю;
- г. дуже хотілося б бути у центрі тих подій, але не було можливості.

11. Ваше ставлення до подій на Сході України:

- а. позитивне;
- б. негативне;
- в. не знаю.

Додаток Й

**Анкета для студентів Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського
«Громадянська позиція і патріотизм»**

Шановний студенте! Просимо Вас відповісти на питання анкети, яка допоможе покращити організацію студентського життя у нашому ЗВО.

Для того, щоб перевірити наскільки сформовані у Вас уявлення про свої права та обов'язки як громадянина своєї країни, про вміння використовувати діюче законодавство України, про правові документи в своїй діяльності, про готовність і бажання до вдосконалення й розвитку суспільства на принципах гуманізму, свободи та демократії, поставте «+» або «-» біля визначення, яке Вам підходить.

1. Цікавлюсь історичним минулим своєї країни.
2. Відчуваю гордість за Україну.
3. Цікавлюся культурними цінностями (література, мистецтво, архітектура тощо) своєї країни.
4. Слідкую за культурними подіями в житті нашої країни.
5. Викликають почуття гордості політичні та економічні успіхи України.
6. Слідкую за сучасними політичними подіями у нашій країні.
7. Знаю Конституцію України.
8. Вважаю, що Україна володіє достатнім потенціалом для входу в НАТО.
9. Знаю основні громадянські права й обов'язки громадянина України.
10. Слідкую за сучасними економічними подіями в нашій країні.
11. Знаю основні положення Всезагальної декларації прав людини.
12. Ознайомлений із суспільно-політичними подіями, які відбуваються у нашій країні.
13. Дотримуюсь обов'язків громадянина України.
14. Бережно ставлюся до історичного минулого країни.
15. Ознайомлений про сучасний стан України на міжнародній арені.
16. Проявляю бережне ставлення до суспільних досягнень.
17. Викликають почуття гордості спортивні досягнення України.
18. Знаю основні положення Конвенції про права дитини.
19. Активно відстоюю свої громадянські права.
20. Проявляю бережне ставлення до приватної власності.
21. Відчуваю гордість, коли звучить гімн України.
22. Приймаю участь у суспільному житті навчального закладу (міста, країни).
23. Проявляю бережливість й економність по відношенню до особистої власності.
24. Готовий відстоювати громадянські права оточуючих.
25. Намагаюся вчиняти гідно, поважаючи гідність інших.
26. Не мирюся з безтактовною поведінкою інших по відношенню до оточуючих.
27. Вважаю, що участь у виборах – це прояв активної громадянської позиції.

28. Приймаю участь у діяльності суспільних організацій.
29. Вважаю, що після служби в армії, юнаки стають справжніми чоловіками.
30. Знаю державну символіку України.
31. Дотримуюся правил поведінки в суспільних місцях.
32. Вважаю обов'язковою військову службу за призовом.
33. Хочу змінити громадянство.
34. Готовий вести благодійну діяльність на користь нужденних та воїнів АТО.
35. Хочу служити у сучасній армії за контрактом.
36. Вважаю, що захист природних ресурсів України – справа кожного.
37. Готовий вести волонтерську діяльність.
38. Використовую знання базових цінностей світової культури для особистісного та загальнокультурного розвитку.
39. Готовий працювати на благо своєї країни.
40. Вважаю, що кожен громадянин України повинен піклуватися про збереження екологічного балансу.
41. Терпляче ставлюся до представників різних національностей, котрі проживають в Україні.
42. Вважаю, що багатонаціональність України сприяє збагаченню її культури.
43. Відданий своїй Батьківщині.
44. Вважаю, що головне в житті – робити дещо важливе, значуще для інших і країни в цілому.
45. З повагою ставлюся до минулого історичного досвіду своєї країни.
46. Вважаю, що Україна поліетнічна країна і в ній повинні жити представники різних національностей.
47. Готовий виїхати за кордон на постійне місце проживання.
48. З повагою ставлюся до традицій представників інших національностей, котрі проживають в Україні.
49. Вважаю своїм обов'язком надавати посильну допомогу людям похилого віку.
50. Вважаю себе патріотом своєї країни.

**Опитувальник для студентів Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського**

Шановні студенти! Дане опитування проводиться з науковою метою, є анонімним, його результати будуть використовуватись в узагальненому вигляді. Вам пропонується обрати із запропонованих відповідей імпонуючий варіант. Обраний варіант відповіді слід обвести кружечком.

1. Чи хочете Ви належати до українського суспільства:
а. ні;
б. так;
в. скоріше так, аніж ні.
2. Як Ви оцінюєте інститут держави:
а. позитивно, оскільки держава це важлива форма організації суспільства, на певній території;
б. скоріше позитивно, ніж негативно;
в. ні, тому що це зобов'язує.
3. Чи є у Вас бажання працювати на користь держави:
а. так;
б. ні;
в. інколи.
4. Чи хочете Ви брати участь у виборах і впливати на українську владу;
а. так;
б. ні;
в. скоріше так, аніж ні.
5. Чи вважаєте Ви себе свідомим громадянином України:
а. так;
б. ні;
в. скоріше так, аніж ні.
6. Де б Ви хотіли проживати в майбутньому?
а. в Україні;
б. за кордоном;
в. скоріше в Україні, аніж за кордоном.
7. Як Ви ставтесь до виконання громадянських обов'язків?
а. позитивно;
б. негативно;
в. це залежить від того, який це обов'язок.
8. Чим для Вас є суспільні норми і правила:
а. обмеженням моєї свободи;
б. гарантом моєї безпеки і благополучного життя;
в. все залежить від того, які це норми.
9. Чи потрібна українському суспільству демократія:
а. так;

б. ні;

в. не впевнений, але думаю, що так.

10. Чи свобода для Вас є цінністю:

а. так, бо це можливість вибору;

б. ні, бо це вседозволеність;

в. скоріше так, аніж ні.

Додаток Л

**Анкета для студентів Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського
«Позааудиторна виховна робота в ЗВО»**

Шановний студенте! Просимо тебе відповісти на питання анкети, яка допоможе покращити організацію студентського життя у нашому ЗВО.

1. Чи плануєте Ви брати участь у позааудиторній роботі у ВДПУ ім. М. Коцюбинського? Оберіть найбільш близьку Вам відповідь:

- а. неодмінно буду брати участь;
- б. буду брати участь, якщо дозволить час;
- в. поки не планую;
- г. мене не цікавить нічого, крім навчання.

2. У який напрям суспільного життя ВДПУ ім. М. Коцюбинського Ви готовий(а) включитися:

- а. організація студентського самоврядування;
- б. робота профкому студентів;
- в. захист прав студентів;
- г. волонтерська діяльність;
- д. мистецький клуб;
- є. участь у творчих колективах;
- ж. інше

(допишіть) _____

3. У який напрямок навчального та наукового життя ВДПУ ім. М. Коцюбинського Ви готовий (а) включитися:

- а. студентське наукове товариство;
- б. сприяння деканату, дирекції в організації освітнього процесу;
- в. організація самостійної роботи студентів;
- г. в проведення додаткових занять, тренінгів
- д. інше

(допишіть) _____

4. У який напрямок культурного життя ВДПУ ім. М. Коцюбинського Ви готовий (а) включитися:

- а. клуб гумору «Ліга сміху університету»;
- б. поетичний гурток;
- в. вокальна студія;
- г. художня студія;
- д. танцювальна студія;
- є. клуб авторської пісні;
- є. театральна студія;
- ж. інше

(допишіть) _____

5. У який напрямок спортивного життя ВДПУ ім. М. Коцюбинського Ви готовий (а) включитися:

- а. футбол;

- б. настільний теніс;
- в. баскетбол;
- г. волейбол;
- д. легка атлетика;
- е. черлідінг;
- є. інше

(допишіть)

б. Назвіть, який ще напрямок позааудиторної діяльності ВДПУ ім. М. Коцюбинського, окрім перерахованих, ти зміг (ла) би організувати?

Додаток М

Методика «Незакінчене речення»

Шановні студенти, просимо Вас закінчити речення і визначити зміст понять, що відносяться до громадянських категорій:

Громадянин – це _____

—

Під громадянськістю я розумію _____

Громадянське суспільство – це _____

Громадянська позиція – це _____

До свідомих громадян України я відношу себе, тому що _____

—

Додаток Н

Шкала мотивації навчання і позааудиторної діяльності у ЗВО

Інструкція. Шановні студенти! Уважно прочитайте нижче перераховані фактори, виходячи з яких Ви працюєте на навчальних заняттях і берете участь у позааудиторній діяльності. Дайте оцінку їх значущості за п'ятибальною шкалою. Результати даного опитування будуть використовуватися для науково-методичних рекомендацій, тому прізвище вказувати не обов'язково. Заздалегідь дякуємо Вам за допомогу у дослідженні!

Варіанти відповідей:

- 1 - не має значення;
- 2 - не дуже значимо;
- 3 - можливо;
- 4 - досить важливо;
- 5 - надзвичайно важливо.

Ви навчаєтеся, тому що:

- 1. Хочу отримати диплом.
- 2. Для власного розвитку.
- 3. Щоб не служити в армії.
- 4. Хочу стати професіоналом.
- 5. Хочу досягти успіху, матеріального благополуччя.
- 6. Хочу отримати гарну професію.
- 7. Хочу пожити студентським життям.
- 8. Хочу домогтися поваги в колі знайомих.
- 9. Продовжую сімейну традицію.
- 10. Хочу займатися науковими дослідженнями.
- 11. Не знаю.

Ви берете участь у позааудиторній діяльності тому, що:

- 1. Розраховую підвищити свою успішність.
- 2. Хочу уникнути небажаних пояснень з наставником академічної групи або в деканаті/дирекції.
- 3. Хочу домогтися поваги з боку інших.
- 4. Мені цікаво.
- 5. Планую використовувати отримані знання, вміння, інформацію в своїй подальшій роботі.
- 6. Мене приваблює можливість самореалізації.
- 7. Я хочу розширити свої знання і можливості.
- 8. Хочу пожити студентським життям.
- 9. Хочу вирішити проблеми взаємовідносин з оточуючими.
- 10. Я усвідомлюю, що це необхідно для подальшого життя.
- 11. Не знаю.

Дискусія на тему:

«Сучасний патріотизм: модна тенденція чи життєва необхідність?»

Мета: сприяти розвитку почуття любові до Батьківщини, причетності до її долі, становленню національної самосвідомості, української ідентичності, ціннісного ставлення до суспільства та держави, відповідальності за її стан і розвиток, приналежності до рідної землі, народу.

Вступ. Поговоримо про нашу Батьківщину – Україну. Українське – на піку популярності. Українські національні символи всюди: мова, музика, одяг, авто... До того ж не лише тут, в Україні, але й за кордоном. Національні візерунки та поєднання синього й жовтого кольорів використовують дизайнери зі світовими іменами. Що це: данина моді чи справжній вияв патріотизму? Наша зустріч проходитиме у форматі дебатів, де кожен матиме можливість висловити свою точку зору, переконати інших силою власних аргументів, а, можливо, і змінити свою думку щодо питань, які ми сьогодні будемо обговорювати. А тепер проведемо невеликий експеримент прямо в цій аудиторії. Прошу підняти руку тих, хто вважає сучасний патріотизм даниною моді. Тепер підніміть руку, хто є прихильником думки, що патріотизм сьогодні – це життєва необхідність. Можливо, у процесі дискусії ваша позиція зміниться.

В ході дебатів обговорювались наступні питання:

1. Держава і країна – це одне і те ж чи ні?
2. Чи можна піддавати публічній критиці свою країну, свою державу, свій народ, зберігаючи при тому репутацію патріотичної людини?
3. Що негативного може нести в собі «патріотизм» і як цього уникнути?
4. Що таке борг перед Батьківщиною і чи можна його виконати не вдаючись до самопожертви?
5. Який мотив патріотизму?
6. Чи може патріотизм будуватись на прагматичних мотивах?
7. За що люблять Батьківщину?
8. Чи пишаєтеся ви своєю країною?
9. Що таке патріотизм?
10. Як виховати патріотизм?
11. Хто є патріотом у сучасній Україні?
12. Як насправді проявляється патріотизм?
13. Чи є виховання патріотизму аспектом національної безпеки?
14. Чому патріотизм зараз у моді?
15. Чи можна вважати, що сьогодні більшість молодих українців є патріотами?
16. Патріотизм сформований від народження чи це пов'язано з матеріальним станом країни, в якій людина перебуває?
17. Яке значення в слово «патріотизм» вкладаєте ви? Чи є різниця між патріотизмом на Лівобережжі України і на Правобережжі?

18. Патріотизм – це коли ти сказав, що ти патріот, чи коли ти щось для цього зробив?

19. Як людина має самовдосконалюватись, щоб бути патріотом?

АЛГОРИТМ ПРОВЕДЕННЯ ДИСКУСІЇ

Ведучий повторює правила участі в дискусії. Учасники обох сторін виголошують аргументи та докази щодо своїх позицій, підбивають підсумки роботи команди, вивішують фліп-чарти з тезами обох сторін. Здійснюється обмін запитаннями та відповідями стосовно виголошених позицій. Учасники дискусії висловлюються, з якими твердженнями протилежної тези вони не погодилися і чому саме, а в чому їх змогли переконати. Завершальний етап передбачає короткий аналіз дискусії, найхарактерніших позицій і рефлексію (відзначають помилкові погляди та судження учасників, найвлучніші аргументи, позиції, цікаві приклади та факти, щирість учасників). На цьому етапі передбачені виступи й обговорення охочих, експертів, спостерігачів. Ведучий підбиває підсумки дискусії.

ПРИНЦИПИ ПРОВЕДЕННЯ ДЕБАТІВ

- * Дискусія – вільний обмін думками; всі активні, в суперечці всі рівні.
- * Головне – факти, логіка, доказовість.
- * Думки чи позиції аргументуються фактами, прикладами з життя, літератури, фільмів, ЗМІ тощо.
- * Кожен має право на свою точку зору, висловлення власної думки.
- * Обговорення точки зору і поглядів, а не людей і особистостей.
- * Гостре, влучне слово схвалюється.
- * Якщо людина під час наведення аргументів переходить на обговорення особистих вад опонента – це означає, що в неї немає доказових фактів.
- * Якщо доведено помилковість твоєї позиції, май мужність визнати свою неправоту.
- * Головним підсумком дискусії має бути власне зростання та розуміння істини.

Теза «Сучасний патріотизм – данина моді».

Висновок. Треба не чекати, а потрібно брати на себе відповідальність і діяти. Бо, коли запитують, чи є ти патріотом, відповісти складно, тому що мусиш взяти на себе відповідальність і сказати: «Так, я дію. Так, я щось зробив». А побігати з вишиванкою, як це роблять у нас чимало громадських діячів і політиків, які потім усе, що бачать, «собі в кишеню», то тут до патріотизму дуже далеко. Так, бути патріотом – це модно! Проте необхідно бути дієвим патріотом, а це набагато складніше!

Теза «Патріотизм – життєва необхідність».

Сьогодні, коли на Сході країни ведуться воєнні дії і молоді хлопці протистоять зовнішній агресії, прапор України стає не просто державним символом, він набуває особливого значення. Солдати гинуть і отримують поранення, звільняють окуповані території, але вірять, що саме національні символи України принесуть їм успіх і допоможуть досягти довгоочікуваної

перемоги, не дарма синій колір символізує мирне небо над головою. Україна – наша рідна Вітчизна, це місце визначних мрій і грандіозних справ! Ми як народ здатні на надзвичайні зусилля та чималі перемоги. І кожен із нас – справжній патріот – може і зобов'язаний доєднатися до них. Слава Україні!

Літературно-музична композиція

«Духовний спадок українського народу»

Мета: розширити знання молодого покоління про нашу Батьківщину – Україну; виховувати в студентів любов до України, до її рідної мови, до української пісні; дати новий імпульс духовному оздоровленню молоді, який передбачає трансформацію громадянської свідомості, моральних цінностей та культури особистості.

Ведучий:

Мова моя українська,
Батьківська, материнська,
Я знаю тебе не вивчену –
Просту, домашню, звичну,
Не з-за морів покликану
Не з словників насмикану!

Ведуча:

Ти у мені із кореня,
Поле мені наговорена,
Дзвоном коси накована,
В чистій воді смакована,
Болем очей продивлена,
Смутком багать продимлена,
З хлібом в душу всмоктана,
В поті людським намокнута,
З кров'ю моєю змішана,
І аж до скону захищена!

Ведучий: Мова – то цілюще джерело, і хто не припаде до нього вустами, той сам всихає від спраги. Століттями мова народу була тією повноводною рікою, яку ми називаємо поезією. Поетична грань живе в слові, і слово не мислиме без неї, як немислима річка без води.

Ведуча: Першим до нас приходить слово... З колисковою материнською піснею, тихою казкою, доброю ласкою.

(вірш В. Забаштанського «Україно, молюся за тебе»)

Ведучий: Рідна мова! Запашна, співуча, милозвучна, «сповнена музики і квіткових пахощів»! Мова, яка встала з колін, як піднялась й наша Україна!

Ведуча: Мова – це є просто засіб спілкування. Мова – це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання віків, мова – це ще й музика, мелодика, це барви буття.

Пісня «Українська мова»

Ведучий: О місячне сяйво і спів солов'я.
 Півонії, мальви, жоржини!
 Моря бріліантів, це – мова моя,
 Це мова моєї Вкраїни!

Ведуча: Мамина пісня, батьківська хата, дідусева казка, бабусина вишиванка, добре слово, традиції і обряди – це криниця невичерпного людського життя, це духовний спадок українського народу.

Пісня «Балада про мальви»

Ведуча: Наша мова така безкінечно захоплива й могутня ...(піднесено)
 Яка у ній сила і кличе, й сія,
 Яка в ній мелодія лине.
 В натхнення хвилини! О мова моя,
 Душа голосна України!

Українська пісня «Чорнії брови, карії очі»

Ведучий: Пісню-долю від Бога
 Я беру у дорогу,
 Бо і в радість і в горе
 Віра в серці жива.
 У співочу країну,
 У щасливу родину
 Про мою Україну
 Линуть пісні слова!

Пісня «Лише у нас на Україні»

Ведуча: Зрозумілі, вагомі й усі вони ваші –
 Мелодійні, дзвінкі українські слова.
 Говоріть про любов і про віру у щастя,
 Уникайте мовчання, нудьги і ниття,
 Говоріть, хай в розмові слова веселяться,
 Говоріть і продовжуйте мові життя!

Вірш О. Забужко «Рідна мова»

Ведучий: Мово моя, ти для мене криниця,
 Я навіки з тобою, допоки я є.
 П'ю з твого джерела і не можу напиться,
 Ти для мене любов і натхнення моє.

Ведуча: Ти і казка, і пісня чудова лірична.

Ти і дума, і правда, і мрія людська.
Неповторна і щира, ласкава й музична,
Українському серцю назавжди близька.

Ведучий: Ніби мати, така дорога і єдина.
Ніби всесвіт – велика й велична для нас.
Ми з тобою – народ і велика родина!
І тебе берегти саме час, саме час!

Пісня + мініатюра «Красуня Українська мова»

Додаток Р

**Уросистий захід для студентів-першокурсників
«Ми майбутнє України, ми – славні нащадки козаків»**

Мета: сприяти естетичному вихованню студентів, виховувати патріотичне ставлення та любов до історії українського народу; розширити знання студентів про історію славного українського козацтва, Запорозької Січі, гетьманів.

Вступне слово: Україно! Одне тільки слово – і подумки ми входимо у світи сивої, мов жито історії і барвінкової юності, у світи трагедійного епосу і поетичного відродження, у світи героїчних діянь і глибинної краси!

Ведуча: Україно моя! Яворова, співуча – з
Скромний Пестеля дім у старім Тульчині
Над ревучим Дніпром світла Канівська круча
І в народній душі, наче зброя разюча,
Гнів Шевченка живий, перелитий в пісні.

Ведучий: Розпочинаємо виховний захід – бесіду, присвячений одній із найяскравіших сторінок української історії – добі славного козацтва!

Ведуча: З давніх-давен людям відомо: «дерево життя – це гілочка, на якій ростуть три листочки». Перший листочок – символ минулого часу, другий – сучасного, а третій – майбутнього. Зображення «дерева життя» зустрічається на каменях далеких часів і свідчить, що люди ще в сиву давнину знали про нерозривний взаємозв'язок минулого, сучасного і майбутнього. Як це розуміти? А так, що все навколишнє – це наслідки минулих подій. А в тому, що відбувається зараз, народжується майбутнє.

Вірш «Дорогами історії»

Ведучий: Історія народу, як і життя людини, має героїчні, трагічні, щасливі і нещасливі сторінки. Оскільки в героїчному найбільше виявляється національний характер народу, його душевна краса, його талант, то ці сторінки особливо хвилюють і викликають почуття національної гордості. В історичному минулому українського народу було таке неповторне і легендарне явище, як Запорізька Січ. Це про неї М. Гоголь у своєму творі «Тарас Бульба» писав: «Так ось вона Січ! Ось, де гніздо, звідки вилітають усі ті горді і дужі, як леви! Ось звідки розливається воля і козацтво на всю Україну!».

Ведуча: Запорізька Січ..... Козаччина... Найлегендарніше минуле українського народу, його святиня... синонім свободи, людської і національної гідності...

Ведучий: Було колись в Україні
Ревіли гармати.
Було колись запорожці
Вміли панувати.

Ведуча: Козаки це вільні люди,
Козаки безстрашні люди.
Козаки борці за волю
За народу щасну долю.

Ведуча: Так хто ж вони – козаки? Давайте спробуємо на хвилинку замислитись над змістом слів «козак-козаки». Що вони будять в душі? Мабуть, у вашій уяві спалахнув образ сильних, мужніх і відданих рідній землі людей. Напевне, через віки до вас дійшов шелест козацьких знамен, брязкіт козацької зброї, стогін української землі від копит навальних ординців, бій, як блискавка, як межа між життям і смертю, між минулим і майбутнім нашого народу.

Ведучий: Розповідають, що на Запорізькій Січі була кобзарська сотня. В одному з боїв сили у козаків і татар рівними. Билися вони, билися, вже сили закінчувалися, а перемогу одержати ніяка сторона не могла. І тоді гетьман наказав покликати кобзарів. Як заграли «Метелицю», де й сили взялися у козаків. Вщент ворога розбили.

Ведуча: Не тільки зброя, ох не тільки зброя
А в козаків ще й музика була.
Такі литаври – не піднімуть трое.
Такі цимбали – запрягай вола.

Ведучий: Це ж не весільна музика троїста,
Луна за військом на багато верств.
А інструментів може там аж триста,
Бож ж не який – козацький був оркестр.

Пісня «Пам'ятаймо чії ми сини»

Ведуча: Нема сьогодні ні Запорізької Січі, ні старшин! Давайте хоч загадаємо тих лицарів чесних, які колись на світі бенкетували, за хрест святий та за волю людську голови свої буйні клали; що як орли на огненних конях в шитих золотом жупанах безкрайніми степами вітром літали, шаблями ворогів змітали; що як лебеді на чайках по Дніпру гуляли, в Стамбул завертали. Пройшло все: одна слава зосталась, і слава та не вмере, не поляже, про лицарство козацьке людям розкаже. Розкаже вона і про Байду-

козака, і про Сагайдачного Петра, і про Сірка, славного і грізного отамана кошового.

Ведучий: І слава Хортиці гучна
І Берестечка кров невинна
То все вона для всіх одна
То наша славна Україна.

Ведуча: Тут все твоє
Степи, гаї
У небі туга журавлинна
Нехай повік в душі твоїй
Незгасне наша Україна!

Уривок з історичного роману Л.Костенко «Берестечко»

Ведучий: Ні перед ким козак не знімав своєї шапки. Її могли зняти тільки з головою. І лише перед матір'ю козак знімав шапку. Покровителем у битвах козаків була Матір Божа. Ось чому днем козацтва є свято Покрови святої Богородиці – 14 жовтня. Як писав Д. Яворницький, на одному із запорізьких прапорів був зображений козак на коні, а під ним – напис: «Козак куди хоче, туди скаче, ніхто за ним не заплаче».

Ведуча: Сьогоднішнє покоління пам'ятає, шанує минуле нашої України. Ми живемо в такий час, коли відроджуються козацько-лицарські традиції. Наш виховний захід підійшов до завершення. Запорізька Січ – гніздо нашої вольниці, нашої історії, слави, пам'яті. Наша пам'ять про славне минуле має підкріплюватись добрими справами, успішним навчання. Ми маємо бути достойними тих славних лицарів, запорозьких козаків, оборонців рідної землі.

Ведучий: Велична і свята ти Мати – Україна.
Лише тобі карать нас чи судить,
Нам берегти тебе соборну і єдину!
Історії твоєї славу відродить!

Пісня «Україно»

**Сценарій національного свята до Дня Гідності і Свободи
«ГЕРОЯМИ НЕ НАРОДЖУЮТЬСЯ – ГЕРОЯМИ СТАЮТЬ!»**

Мета: формувати у студентів переконання в нетлінності духовних скарбів народу; виховувати почуття патріотизму, національної гордості, любові до рідного краю; спонукати їх до усвідомлення необхідності бути корисними своїй державі

Ведучий 1.

Патріотизм... Який зміст несе це слово сьогодні? Чи розуміємо ми його значення?

Я не люблю сало, не ношу щодня вишиванку, не умію танцювати гопак, моя кров червона, а не жовто-блакитна. Я – українка?

Мені не потрібні неонові міста, уся краса Америки чи Єгипту, я мрію про відпочинок на споконвічно українському півострові Крим.

У нас на грошах поети, а не президенти. Тут мають гарне почуття гумору і посміхаються чесно.

Я не вірю патріотам на трибунах, але усім серцем вірю патріотам в окопах. Я ніколи не забуду мамину колискову. Мені часто сниться безмежне мирне небо і поле соняшників. Мій син народиться в Україні. Я – українка.

Ведучий 2.

Л. В. Костенко:

... Буває, часом сліпну від краси.
Спинюсь, не тямлю, що воно за диво,
Оці степи, це небо, ці ліси,
Усе так гарно, чисто, незрадливо,
Усе як є – дорога, явори,
Усе моє, все зветься Україна.

Ведучий 3.

Кожна людина з великою любов'ю і душевним трепетом згадує те місце, де народилася, де промайнуло її дитинство з дивосвітом-казкою, з материнською ласкою у затишній батьківській оселі. Те родине вогнище – її велике «Я», з якого починається людина, родина, батьківщина і вся наша велична й неповторна Україна.

Відео (Богдан Ступка)

Ведучий 4. (Вірш В. Симоненка на слайді)

Патріотизм – це одна із рис людського характеру. Він керує людською свідомістю, спонукаючи робити великі і малі вчинки в ім'я своєї Батьківщини. Патріотизм – вияв нескінченної любові до рідного краю. Він породжує впевненість у собі, віру в перемогу, в свою націю, свій народ.

Це почуття виховує сильних людей, які не рахуються з ціною свого

життя й здатні пожертвувати ним заради рідної землі.

На жаль, у нашому сучасному українському суспільстві кількість патріотів з часом зменшується.

І я хочу про це говорити, адже не вважаю тему патріотизму банальною!

Ведучий 5.

Любов до України – це не просто демонстративні вишиванки, футболки з національною символікою, народні звичаї та обряди, українські пісні, борщ, галушки... Це щось набагато більше – відчуття того, що ти є невід'ємною частиною величної країни.

Історія України мала багато трагічних періодів, коли свобода і навіть сам факт існування українського народу опинявся під загрозою. Але завжди в такі періоди найкращі сини і дочки України ставали на захист своєї землі, своєї держави, своїх співвітчизників. Так було і за княжої доби. Так було і за часів Козаччини. І за часів боротьби за незалежність 1917-1921 років. І під час Другої світової. І на початку 1990-х.

Ведучий 6.

Усе життя прикладом для мене були студенти, що загинули у бою під Крутами.

29 січня 1918 року відбувся бій під Крутами, в якому українські студенти жертвували своїм життям, аби спинити армію більшовиків при наступі на Київ.

Після запеклого багатогодинного бою, користуючись прикладом, українські війська організовано відступили зі станції Крути до своїх ешелонів. 27 студентів та гімназистів, які перебували у резерві, під час відступу потрапили у полон. За свідченням очевидців, над ними спочатку знущалися, а потім розстріляли. Перед розстрілом студенти співали «Ще не вмерла України...».

Ведучий 7.

Пам'яті тридцяти

На Аскольдовій могилі

Поховали їх -

Тридцять мучнів українців

Славних, молодих...

На Аскольдовій могилі

Український цвіт! -

По кривавій по дорозі

Нам іти у світ.

На кого посміла знятись

Зрадницька рука?

Квітне сонце, грає вітер

І Дніпро-ріка...

На кого завзявся Каїн?

*Боже, покарай! -
Понад все вони любили
Свій коханий край.*

*Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих. -
На Аскольдовій могилі
Поховали їх (Павло Тичина).*

Ведучий 8.

Сьогодні ми бачимо приклади патріотизму щодня.

Чи могли б ви колись подумати, що у мирний час 21 століття кривава пошесть увійде у наш дім, спустошить душі і посіє вічну тугу в серцях?

Війна. Просто слово. П'ять літер. Але скільки асоціацій пробуджує воно! Біль, героїзм, патріотизм, туга за близькими людьми, ненависть та любов, недоспані ночі матері, яка з молитвою на устах та зі сльозами на очах чекає свого сина.

Ведучий 9.

Мамо, не плач. Я повернусь весною.
У шибку пташинкою вдарюсь твою.
Прийду на світанні в садок із росою,
А, може, дощем на поріг упаду.
Голубко, не плач.
Так судилося, ненько,
Вже слово, матусю, не буде моїм.
Прийду і попрошуся в сон твій тихенько
Розкажу, як мається в домі новім.
Мені колискову ангел співає
І рана смертельна уже не болить.
Ти знаєш, матусю, й тут сумно буває
Душа за тобою, рідненька, щемить.
Мамочко, вибач за чорну хустину
За те, що віднині будеш сама.
Тебе я люблю. І люблю Україну
Вона, як і ти, була в мене одна.

Ведучий 10.

Їх назвали Небесною Сотнею – українців, які загинули у Києві на Майдані, вулицях Грушевського та Інститутській. Гинули за честь, за волю, за право бути народом, за країну, в якій не страшно жити і народжувати дітей. Для них «справедливість», «гідність», «свобода», «Україна» були не просто словами, а сенсом життя.

(Звучить пісня «Плине кача», на екрані – відео)

Ведучий 11.

Із прадавніх часів наша країна була миролюбною, доброзичливою державою, вона гостинно відчиняла двері вірменам, татарам, білорусам,

полякам, росіянам... Ніхто ніколи не відчував себе тут чужоземцем.

Серед Небесної Сотні були представники різних національностей, які усім серцем любили Україну і віддали за неї своє життя. 20-річний вірменин Сергій Нігоян став першою жертвою Євромайдану.

Ведучий 12.

Подвиги здійснює не той, хто високий на зріст, а хто має відвагу, велике серце й рішучість.

Я часто проїжджаю повз село Рахнівку, що на Гайсинщині. Саме там народився Петро Коваленко – український герой та патріот. Йому було всього 20, коли серце назавжди перестало битися у грудях. Хлопець загинув від ворожої гранати, взявши на себе всю її ударну силу і численні осколки, і цим зберіг життя сімох товаришів.

Слово вчителя *(На екрані презентації фото батька з дитиною).*

Чи почує тато перше слово своєї дитини, чи триматиме за крихітну ручку, коли вона робитиме перші кроки? Чи буде їй підтримкою і опорою? Ми не знаємо напевне. Зараз він захищає нашу країну від ворога на Сході.

(На екрані презентації фото Небесної сотні)

Тисячі солдатів уже віддали життя, залишивши своїх дітей сиротами, аби вони жили у незалежній країні. Сотні українців і сьогодні в окопах, під обстрілом куль продовжують нас оберігати. Чи щодня згадуємо ми про це? Патріотизм – не мода. Це стиль життя.

Ми – єдина країна! Незважаючи на усі негаразди, що відбуваються зараз, всі ми прагнемо одного – миру, спокою, міцної та квітучої держави та чистого неба над головою. Україна з надією дивиться на вас, завтрашніх господарів життя. Ви потрібні їй мудрі, умілі, дбайливі і людяні. Тож попри всі щоденні турботи пам'ятайте про головне – вибудовуйте храм своєї душі, формуйте себе, як Людину. Патріотами не народжуються, а стають!

Де б ви не були, що б не робили, Батьківщина повинна бути завжди у вашому серці.

Додаток Т

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 імені Михайла Коцюбинського

вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, Україна, тел. (0432) 616-620, факс (0432) 612-812, E-mail: info@vspu.edu.ua код ЄДРПОУ 02125094

26.12.2019 № 06/40

на № _____

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Задворняк Людмили Сергіївни
на тему: «Формування активної громадянської позиції майбутніх
учителів гуманітарних спеціальностей в процесі
позааудиторної виховної роботи»
за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання

Матеріали дисертаційного дослідження Задворняк Людмили Сергіївни упродовж 2018-2019 н. р. використовувалися під час організації позааудиторної виховної роботи зі здобувачами вищої освіти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Результати практичної апробації підтвердили ефективність обґрунтованих дисертанткою педагогічних умов і розробленої моделі формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей в процесі позааудиторної виховної роботи.

Вагому практичну цінність має запропонована методика формування активної громадянської позиції майбутніх учителів, яка передбачає комплексне використання різних форм і методів виховання: організацію позааудиторної роботи, дискусійне обговорення проблем громадянського виховання, проведення виховних бесід, заходів патріотичного спрямування тощо.

Упровадження матеріалів дисертаційного дослідження Задворняк Л.С. у виховну систему Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського свідчить про його науково-теоретичну і практичну значущість для вдосконалення позааудиторної виховної роботи зі студентами, спрямованої на формування їх активної громадянської позиції.

Довідка видана для пред'явлення у спеціалізовану Вчену раду із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання.

Проректор з наукової роботи

Алла КОЛОМІЄЦЬ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Інститутська 11, Хмельницький-16, 29016, тел.: (0382) 67-02-76, факс: (0382) 67-42-65
 E-mail: centr@khnu.km.ua, код ЄДРПОУ 02071234

14.01.21 № 03

На № _____ від _____

ДОВІДКА
про впровадження результатів
дисертаційного дослідження
Задворняк Людмили Сергіївни
на тему «Формування активної громадянської позиції майбутніх учителів
гуманітарних спеціальностей в процесі
позааудиторної виховної роботи»
за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання

Освітній процес підготовки фахівців, який би відповідав вимогам сучасності, передбачає пошук і відбір відповідних форм та методів організації позааудиторної роботи, які б давали можливість здобувачу вищої освіти сформувати активну громадянську позицію. Тому позааудиторна робота, як форма навчання, за якої майбутні учителі гуманітарних спеціальностей засвоюють необхідні знання, оволодівають вміннями та навичками систематично та планомірно працювати, формують власний стиль майбутньої професійної діяльності, що є надзвичайно важливою умовою в процесі фахової підготовки майбутніх спеціалістів.

Даною довідкою засвідчується факт упровадження матеріалів дисертаційного дослідження Задворняк Людмили Сергіївни в освітній процес Хмельницького національного університету впродовж 2019-2020 р.р.

За вказаний період Задворняк Л.С. було реалізовано програму дослідно-експериментальної роботи, що спрямована на підготовку майбутніх іноземної мови в процесі позааудиторної виховної роботи, а також ознайомлено здобувачів вищої освіти Хмельницького національного університету з результатами та висновками проведеного дослідження у процесі виступів на наукових семінарах та всеукраїнських науково-практичних конференціях, що проводилися на базі закладу.

Запропоновані автором результати дисертаційного дослідження отримали високу оцінку викладачів, студентів і в подальшому заслуговують на використання у вищій школі.

Проректор з НР

Зав. кафедри практики іноземної мови та методики викладання

Матюх С.А.

Бідюк Н.М.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

61001, м. Харків, провулок Руставелі, 7, тел/ факс (057) 732-46-30, e-mail hgpa@kharkov.com
 Розрахунковий рахунок UA248201720344290001000032413, UA408201720344281001200032413,
 UA678201720344291001300032413 Держказначейська служба України м.Київ
 МФО 820172, Код 02125591

22.01.2021 № 01-13/59

на № _____ від _____

ДОВІДКА
ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ
ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
ЗАДВОРНЯК ЛЮДМИЛИ СЕРГІЇВНИ
НА ТЕМУ «ФОРМУВАННЯ АКТИВНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ
МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ГУМАНІТАНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ В ПРОЦЕСІ
ПОЗААУДИТОРНОЇ ВИХОВНОЇ РОБОТИ»
ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 13.00.07 – ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА ВИХОВАННЯ

Упродовж 2019/2020 років у освітньому процесі Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради під час викладання фахових дисциплін здійснювалася апробація та впроваджувалися результати дисертаційного дослідження Задворняк Людмили Сергіївни. Зокрема, апробацію проходила обґрунтована автором методика формування громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей в процесі позааудиторної роботи.

Із цією метою були проведено семінар та «круглий стіл» для здобувачів вищої освіти, під час яких використовувалися науково-методичні матеріали, розроблені дисертантом.

Викладачі та студенти КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» використовували матеріали і висновки дослідження дисертантки під час проведення лекційних і практичних занять, при підготовці курсових і кваліфікаційних робіт з апробованої тематики.

Аналіз результатів упровадження матеріалів кандидатської дисертації Л.С. Задворняк дає підстави зробити висновок про науково-теоретичну і прикладну цінність виконаного дослідження, його значущість для формування активної громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей в процесі позааудиторної виховної роботи.

Довідка видана для пред'явлення за місцем вимоги.

Проректор з науково-педагогічної роботи

Іван СТЕПАНЕЦЬ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка

вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Тел. 3-36-10
 E-mail chnpu @ chnpu.edu.ua Код ЄДРПОУ 02125674

15.12.2020 № 04/35

На № _____ від _____

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Задворняк Людмили Сергіївни на тему «Формування активної громадянської
позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей в процесі
позааудиторної виховної роботи»
за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання

На сучасному етапі розвитку педагогічної науки постає проблема формування чіткої громадянської позиції майбутнього вчителя. Зміни в економічному, політичному, соціальному та духовному житті суспільства, продиктовані євроінтеграційними процесами, зумовлюють реформування і вдосконалення системи освіти в Україні. Ці зміни особливо актуальні для закладів професійної педагогічної освіти, що готують майбутніх вчителів гуманітарних спеціальностей.

Протягом 2019-2020 н.р. в освітній процес Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка впроваджувались матеріали дисертаційного дослідження Задворняк Л.С. Апробовані результати дослідження дозволили удосконалити фахову підготовку та забезпечили формування громадянської позиції майбутніх учителів в процесі позааудиторної роботи.

Впровадження в освітній процес Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка матеріалів дисертаційного дослідження Л.С. Задворняк свідчить про його науково-теоретичну і практичну значущість для формування громадянської позиції майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей в процесі позааудиторної виховної роботи.

Перший проректор,
 проректор з науково-педагогічної роботи
 Національного університету «Чернігівський
 колегіум» імені Т.Г.Шевченка,
 доктор історичних наук, професор

Володимир ДЯТЛОВ